

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Arif Erdebilî'nin Ferhatnâme Adlı Eserinin Halil Yusufî Tarafından Yapılan Manzum Tercümesi Üzerine Bir İnceleme

Yüksek Lisans Tezi

Naringül MALİKOVA

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Eski Türk Edebiyatı Programı

Ankara, 2025

**Arif Erdebilî'nin Ferhatnâme Adlı Eserinin Halil Yusufî Tarafından Yapılan
Manzum Tercümesi Üzerine Bir İnceleme**

Naringül MALİKOVA

Tez Danışmanı: Prof. Dr Hasan ŞENER

Tez Jürisi

Prof. Dr Hasan ŞENER

Prof. Dr. İsmail Hakkı AKSOYAK

Doç. Dr. Fatih YERDEMİR

Yüksek Lisans Tezi

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Eski Türk Edebiyatı Programı

Ankara - 2025

ETİK BEYAN

Bu tezi/projeyi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez ve Proje Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı; tezin/projenin tamamında akademik kurallara ve etik ilkelere uyduğumu ifade ederim. Yararlandığım eserlerin tamamını metin içinde referanslandığımı ve kaynakçada kılavuzda tanımlanan şekilde yer verdiğimi, haricindeki ifadelerin bana ait olduğunu, herhangi bir kaynaktan kopyalama yapmadığımı ya da yapay zekâ aracılığı ile üretilmiş ifadelere metinde yer vermediğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda bu beyanıma uygun olmayan bir durumun tespit edilmesi halinde, aleyhime doğacak bütün hak kayıpları dâhil tüm hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Naringül MALİKOVA

11/07/2025

ONAY

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Programı öğrencisi Naringül MALİKOVA tarafından hazırlanan “Arif Erdebili’nin Ferhatnâme Adlı Eserinin Halil Yusuflu Tarafından Yapılan Manzum Tercümesi Üzerine Bir İnceleme” başlıklı tez çalışması 11/07/2025 tarih ve 11:00 saatinde yapılan tez savunma sınavında aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak KABUL edilmiştir.

	Kabul	Ret
Başkan: Prof. Dr. İsmail Hakkı AKSOYAK Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	☒	☐
Danışman: Prof. Dr Hasan ŞENER Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	☒	☐
Üye: Doç. Dr. Fatih YERDEMİR Gazi Üniversitesi	☒	☐

**Arif Erdebili'nin Ferhatnâme Adlı Eserinin Halil Yusuf lu Tarafından Yapılan
Manzum Tercümesi Üzerine Bir İnceleme**

Naringül MALİKOVA

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr Hasan ŞENER

T.C. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

2025, Ankara

ÖZET

Bu çalışmada, Güney Azerbaycanlı yazar Arif Erdebili'nin “Ferhadname” adlı mesnevisinin Halil Yusuf lu tarafından yapılan manzum tercümesi üzerine bir inceleme yapıldı. İncelememiz boyunca eserin tahkiye unsurlarına özellikle dikkat ettik; aynı zamanda Arif Erdebili'nin hayatı ve edebi kişiliği üzerine mevcut kaynaklardan elde edilebilen sınırlı bilgileri değerlendirdik. Her ne kadar Arif Erdebili hakkında kapsamlı biyografik verilere ulaşılmasa da, hem yazarın kendi eserinden hem de bazı araştırmacıların değerlendirmelerinden hareketle onun sanatsal yaklaşımına dair bazı önemli ipuçlarını ortaya koymaya çalıştık. “Ferhadname” mesnevisinin Nizami Gencevi'ye ithafen kaleme alındığını tespit ettik ve eseri, Nizami Gencevi'nin “Hüsrev ü Şirin” mesnevisi ile Alî Şîr Nevâyî'nin “Ferhad ü Şirin” adlı eseriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirdik. Bu karşılaştırmalar, Arif Erdebili'nin sadece önceki geleneği takip etmediğini, aynı zamanda konuya kendi özgün yorumunu da kattığını göstermiştir. Özellikle “Ferhadname”nin birinci bölümünde yer alan ve daha önceki eserlerde örneğine rastlanmayan Ferhad ile Gülistan arasındaki aşk hikâyesi, Arif Erdebili'nin esere kattığı en özgün ve dikkat çekici bölümlerden biri olmuştur. Ayrıca eserde yer alan karakterlerin, önceki benzer metinlerdeki karşılıklarına kıyasla nasıl farklılıklar taşıdığı üzerinde de durduk. Bu bağlamda, Ferhad, Şirin ve Hüsrev karakterlerinin Arif Erdebili tarafından nasıl yeniden kurgulandığı ve Nizami Gencevi'den hangi yönleriyle ayrıştığı analiz edilmiştir. Sonuç olarak, “Ferhadname”, yalnızca klasik aşk mesnevileri geleneğinin bir devamı olmakla kalmayıp, aynı zamanda bu geleneğe yenilikçi bir yaklaşım sunan, özgün yapısıyla dikkat çeken önemli bir edebi eserdir. Arif Erdebili, hem önceki kaynaklardan yararlanmış hem de anlatıya kendine has unsurlar ekleyerek bu alandaki özgün katkısını ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Arif Erdebili, Ferhadname, Hüsrev ve Şirin, Nizami Gencevi, Alî Şîr Nevâyî.

**A Study on the Verse Translation of Arif Erdebili's Ferhadname by Halil
Yusuflu**

Naringül MALİKOVA

Master's Thesis

Supervisor: Prof. Dr Hasan ŞENER

Ankara Hacı Bayram Veli University, Institute of Graduate Programs

Department of Turkish Language and Literature

2025, Ankara

ABSTRACT

This study examines the poetic translation of Ferhadname, a mathnawi by South Azerbaijani author Arif Erdebili, translated by Halil Yusuflu. The analysis focuses on the narrative elements and the scarce biographical information available on Erdebili. Drawing on both his own work and scholarly evaluations, we compare Ferhadname with Nizami Ganjavi's Khosrow and Shirin and Alisher Navoi's Farhad and Shirin. Findings reveal that Erdebili did not merely replicate earlier traditions but offered an original interpretation, notably through the love story between Ferhad and Gulistan in the first part of Ferhadname—a plot absent from prior works. We also explore how Erdebili's portrayals of Ferhad, Shirin, and Khosrow differ from classical depictions, showing both continuity with and divergence from Nizami's portrayals. Ultimately, Ferhadname emerges as a distinctive work that both preserves the romantic mesnevi tradition and innovates within it, demonstrating Erdebili's significant and original literary contribution.

Keywords: Arif Erdebili, Ferhadname, Khosrow and Shirin, Nizami Ganjavi, Alisher Navoi.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Özet	iv
Abstract	v
İçindekiler	vi
1. GİRİŞ.....	1
2. ARİF ERDEBİLİ'NİN HAYATI VE SANATI.....	7
3. ARİF ERDEBİLİ VE SANATINDAN YARARLANDIĞI YAZARLAR.....	23
3.1. Arif Erdebili ve Firdevsi.....	23
3.2. Arif Erdebili ve Nizami Gencevi.....	29
3.3. Arif Erdebili ve Ali Şir Nevâî	57
4. ARİF ERDEBİLİ'NİN FERHATNAME ADLI MESNEVİSİNİN TERCÜMESİNİN İNCELEMESİ	73
4.1. Eserin Şekil Özellikleri.....	74
4.1.1. Eserin Şekilsel Yapısı	74
4.1.2. Eserin Tertibi ve Bölümleri	75
4.2. Eserin Muhteva Özellikleri.....	82
4.2.1. Mesnevinin Özeti.....	82
4.2.2. Karakterler	90
4.2.3. Mekan	117
4.2.4. Zaman	120
5. SONUÇ	125
Extended Abstract	127
Kaynakça.....	131
Özgeçmiş.....	133

1. GİRİŞ

Sözlük anlamı “ikişer ikişer, ikili” demek olan mesnevi, her beytin dizelerinin kendi arasında uyaklı, aruz bahirlerinin kısa kalıpları ile yazılan uzun bir nazım biçiminin adıdır. Mesnevi, nazım şekli olarak İran edebiyatında ortaya çıkmıştır. Arap ve Türk edebiyatına İranlılardan geçmiştir (Dilçin: 1983: 167). İran edebiyatı’nda mesnevinin ilk gelişmiş örneği olarak Firdevsî’nin “Şehname”si önemli yere sahiptir. Türk şairler, Firdevsî’nin “Şehname”sinden oldukça etkilenmiş ve bu bakımdan “Şehnâme”nin Türk mesnevi edebiyatı üzerinde gerek şekil gerekse muhteva açısından etkisi büyüktür. Özellikle tarihi ve efsanevi kahramanların Divan şiirinde, özellikle gazelerde kullanılmasında da Şehnâme’nin etkisi büyüktür.

İsmail Ünver “Mesnevi” adlı çalışmasında mesnevi kelimesinin izahı ile ilgili şöyle yazıyor:

Arapça s, n, y üçlü kökünden türemiş mesnevi sözü, bu dilde kendi arasında kafiyeli mısralardan oluşmuş nazım şekli anlamında kullanılmamıştır. Mesnevi edebiyat terimi olarak ilk defa İran edebiyatında kullanılmış olmakla birlikte, bu nazım şeklinin örnekleri Arap edebiyatında görülmektedir. Araplar, kendi arasında kafiyeli beyitlerden oluşan bu nazım şekline müzdevce, aruzun recez bahri ile yazıldığı için rezec ya da çoğul olarak urcuze demişlerdir (Ünver, 1986: 430).

Mesneviler genellikle giriş, esas olayların verildiği kısım ve hatime olmak üzere üç bölümden oluşur. Giriş bölümünde besmele, tevhid, münacaat, nat, miraç, mucizat, padişah için övgü, devlet büyüklerine övgü, eserin yazılma sebebi gibi kısımlar bulunmaktadır. Bu kısımlarda ise kaside, kıta, terci-i bend gibi nazım şekilleri istifade edilmiştir. Konunun işlendiği ikinci kısım ise esas bölüm olarak nitelendirilebilir. Bitiş bölümü ise genellikle Tanrıya dua, tekrardan dönemin hükümdarının medhi, kendisine kadar mesnevi yazmış yazarları ve eserlerinin adlarını hatırlama, kendi yazmış olduğu eseri ve kendisinin yazarlık yeteneği ile övünme, mesnevisinin adını seçerken hangi nedene dayanması, eserin yazılma tarihi, vezni, hacmi ile ilgili bilgiler ve kendi okurlarından dua isteme gibi kısımlardan oluşur (Kartal 2014: 93).

İsmail Ünver (1986), konuları açısından mesnevileri birkaç gruba ayırmıştır. İlk grupta dini, tasavvufi, ahlaki ve ansiklopedik nitelik taşıyan mesneviler yer almaktadır. İkinci grup mesnevileri ise konusunu menkıbelerden ve tarihten alan mesneviler olmak

üzere iki alt başlıkta ele almıştır. Üçüncü grubu ise sanat yönü ön planda olan, okurların edebi ve estetik zevkine hitap eden, ana teması aşk ve macera olan mesneviler oluşturmaktadır. Genellikle bu grupta olan mesnevilerde başkahramanın aşk maceraları ele alınır ve çoğunlukla da bu aşk başlarda daha beşeri aşk olarak görülmektedir. Yani ana karakter sevdiği kişiyi sıradan bir insanın duyduğu aşkla sevmektedir. Lakin mesnevinin ilerleyen kısımlarında ise bu aşk kendi mahiyetini değiştirmeye doğru ilerler ve genellikle mesnevinin sonuna doğru bu aşk ilahi aşk seviyesine yükselir. Bu tarz mesnevilerde esas karakterler aşık ve sevdiği kişi olsa da bunlarla birlikte diğer karakterler de vardır. Hatta bazen bu karakterler neredeyse esas karakterler seviyesine de yükselebilmektedir. Ana karakterler dışındaki bu karakterler, kendi aralarında iyiliği ve kötülüğü temsil eden karakterler olarak ikiye ayrılabilir. İyiliği temsil eden karakterler aşığın kendi sevdiğine kavuşması için yardımcı olurken kötülüğü temsil eden karakterler ise aksine âşıkların kavuşması yolunda engel olarak durmaktadırlar. Aşk temalı bu mesnevilerde karşılaştığımız bazı karakterler ise bu mesnevilerde benzerlik teşkil etmektedir. Buna örnek olarak hükmdarın çocuğunun olmaması, esas karakterin bir düş görmesi ve rüyasında bir kadına âşık olması, bir kadının resmine âşık olması veya bir tesadüf sonucunda âşık olacağı kadını görüp ona âşık olması gösterilebilir. Genellikle de bundan sonra âşık olan kişi âşık olduğu kadına kavuşmak adına başka bir ülkeye gitmek durumunda kalmaktadır. Genel olarak mesnevilerde rastlanan yerler ise Çin, Maçin, Hindistan, Türkistan, Ermen, Rum, Mısır, Yemen ve Medâin gibi yerlerdir. Sonuç olarak kahramanın macerası da bu yerden birinde gerçekleşmektedir. Bu yerler dâhilinde ise olaylar herhangi bir şehir, bu şehir içerisindeki bir saray, avlu, av alanı veya bir savaş meydanında cereyan etmektedir.

Konusu aşk ve macera olan mesnevilere Türk edebiyatı'nda da rastlanmaktadır. Bununla birlikte söylememiz gerekir ki, bu tarz mesnevilerin konuları çoğunlukla İran ve Arap edebiyatından alınmıştır. Bu grupta olan mesnevilere “Leylâ vü Mecnûn”, “Yûsuf u Züleyhâ”, “Mihr ü Müşteri”, “Varga vü Gülşâh”, “Hüsrev ü Şîrîn”, “Mihr ü Mâh” vs. gibi mesnevileri dâhil edebiliriz.

Burada “Hüsrev ü Şîrîn” konusunda birçok eserin yazıldığını da belirtmemiz gerekmektedir. Bu konuda eser yazmış Türk şairlerin çoğu, aslen Türk olan ve eserlerini dönemin şartları gereği Farsça yazan Nizami Gencevi'nin aynı adlı eserini örnek almışlar. Bazı yazarlar bu konuyu işlerken çok fazla değişikliğe gitmemişlerdir.

Bu durum, bazen bu konuda eser yazan sanatkârların Nizami'ye duyduğu saygı ile de ilgili olmuştur. Şöyle ki hatta değişiklik yapan yazarlar da eserlerinde önce Nizamiye ve onun sanatkârlık dehasını değinmiş, ona karşı duydukları saygıyı ifade etmiş ve sonrasında eserlerine devam etmişlerdir.

İsmail Ünver dördüncü gruba ise şairlerin gördükleri, yaşadıkları olayları anlatan, toplum hayatından kesitler veren, kişileri, meslekleri, düğünleri ve belli yöreleri tasvir eden mesnevileri dâhil etmektedir.

Mesnevi alanında eser veren şairlerden biri de Azerbaycan sahasının önemli ediplerinden Arif Erdebilî'dir. Çalışmamızın konusu Arif Erdebilî'nin "Ferhadname" adlı mesnevisinin Halil Yusuf lu tarafından yapılan manzum tercümesi üzerinedir. Çalışmanın ana kısmına geçmeden önce Arif Erdebilî hakkında bilgi vermekte fayda vardır.

Arif Erdebilî, Azerbaycan edebiyatı tarihinde Nizami geleneklerini sürdüren ilk şairlerden biri olarak tanınır. Ancak bu ilginç edebi şahsiyetin hayatı, tercüme-i hali hakkında hiçbir kaynakta açık ve kesin bilgiye rastlanmamaktadır. Arif'in eserleriyle iltibatlı olduğundan dolayı sadece bir mesnevisi günümüze kadar ulaşmıştır ve onun yaratıcılığı da bu zamana kadar etraflıca araştırılmamıştır. Son zamanlara kadar şair hakkında yalnızca edebiyat tarihi çerçevesinde kısa bilgiler verilmiş, Nizami'nin "Hüsrev ve Şirin" mesnevisine nazire olarak yazılmış eseri ve müellifliğiyle ilgili olarak Arif ve onun mesnevisi adıyla sınırlı kalınmıştır.

Şair ve onun eseri hakkında az çok tasavvur veren önemli bir kaynak Herbert Duda'nın "Ferhad ile Şirin" adlı eseri ile Azerbaycan edebiyatçılarından Muhammed Ali Terbiyet'in "Danışmendani-Azerbaycan" eserleridir. Ancak Herbert Duda, bu mesnevinin muhtevasını değerlendirirken başta düşünmeden eserin, oradaki ifadelerin, şairin psikolojik ruh hâlini ve sanat üslubunu göz önünde bulundurmamıştır. Tespit edilmesi gereken en önemli hususlardan biri de şairin başta Nizami olmak üzere klasik şairlerden etkilenmiş olması ve onun edebi çevresinde yetişmiş olmasıdır. Bu yüzden Arif ve onun eseri hakkında yalnızca yazılı kaynaklara değil, aynı zamanda içerik yönünden yapılan araştırmalara da başvurmak gereklidir.

Nitekim Arif Erdebilî, Nizami tarafından yaratılmış olan edebi geleneği sürdürmüş, onun sanat anlayışı ve konu seçimiyle yazmış, klasik şairlerin etkisinde kalmıştır. "Hüsrev ve Şirin" konusuna yeniden ilgi göstermiş, çok eski bir tarihî

efsaneye dayanan bu destanın edebî adını değiştirerek “Ferhadnâme” adlı poemayı yazan ilk şair olarak tanınmıştır.

Bilindiği üzere, Nizami büyük aşkı terennüm ettiği eserinde sanatkâr Ferhad’ın suretini eserin baş kahramanı gibi göstermemiş, ikinci planda tasvir etmiştir. Nizami’den sonra bu konuyu işleyen Hüsrev-i Dehlevî de Ferhad’ı epizodik bir karakter olarak sunmuştur. Arif ise onlardan önce bu konuya başvuran şairlerden farklı olarak Ferhad’ı kendi mesnevisinin baş kahramanı yaparak, eserinin merkezinde duran esas hadiseleri onun üzerinden şekillendirmiştir.

Doğrudur, Arif de dönemin edebî kanunları çerçevesinden dışarı çıkmamış, Nizami’den farklı olarak bir şah nesline mensup olmasa da Ferhad’ı mesnevisinin baş kahramanı yapmıştır. Ancak Arif’in eserinde de Ferhad her şeyden önce bir sanatkâr olarak ön plandadır. Bu yüzden onun gözünde sıfatın değil, hüner ve emeğin değeri büyüktür. Görüldüğü gibi, bu dikkati sadece bir şehzadeye değil, hüner ve sanat adamına yöneltmek Arif’in başarıları arasında sayılmalıdır. Nizami ise bir güzelliği halk arasından sade bir insanı yücelterek, onu bir sanatkâr ve âşık olarak yüceltmış ve eserinin baş kahramanı olan Hüsrev’e karşı çıkararak, gerçek sanatkârı şah üzerindeki aşk duygusuyla ifade etmiştir. Bu, tüm edebiyat alanında büyük şairin benzersiz hizmeti olarak değerlendirilmiştir.

Arif ise konuya bambaşka bir açıdan yaklaşmıştır. O, Ferhad’ı şehzade gibi tasvir etmemiştir. Arif tarafından Ferhad’ın portresi neredeyse hiç değiştirilmemiş, bu da onun etkileyiciliğini azaltmamıştır. Böylece mesele bir şehzadenin değil, sıradan bir halk sanatkârının yüceltilmesi olarak yorumlanabilir. Bu da Nizami’ye karşı bir tepki gibi anlaşılsa da, şehzadeyi değil bir sanat adamını ön plana çıkararak, emek, hüner ve değerini öne çıkarmak Arif’in hedefi olmuştur.

Nizami’nin Hüsrev’i yazarken Hüsrev Dehlevî’den bu meseleyi nasıl ele aldığı da yaklaşık olarak böyledir. “Şirin ve Hüsrev” eserinde tasvir edilen Ferhad da yine suretinde mağrur bir şehzadedir. Ancak Dehlevî’nin eserindeki Ferhad esas kahraman olmayıp, ikinci dereceli bir karakterdir. Arif’in başarısı ise sanat adamını bu eserin kahramanı olarak sunmasındadır.

Arif’in bu mesnevisi, sonradan Ferhad’ı esas kahraman yaparak, onun hayatı ve faaliyetini merkez tema olarak verir ve bununla bağlantılı olarak hüner ve emeği ön plana çıkaran ilk sıra dışı estetik eserlerin başlangıcı olarak da değerlendirilir.

Mesnevinin önemi sadece bununla sınırlı değildir. Bu eser aynı zamanda halk edebiyatı ile bağlantısı, tasvir ettiği olaylarda sosyal-ahlaki düşünceler ve anlattığı hadiselerin gerçek hayattan alınmasıyla da dikkate değerdir. “Ferhadnâme”nin Azerbaycan edebiyatında epik şiirin gelişiminde de önemli rolü olmuştur. Bu eser, halk yaratılışının önemli örneklerinden sayılan birçok tarihî sanat anıtları hakkında değerli bilgiler vermesi bakımından da edebî ve kültürel açıdan büyük değer taşımaktadır.

Bu zamana kadar şair hakkında özel araştırmalar yapılmadığı için Arif’in yaratıcılığının bu yönleri Nizami’nin gelenekleri çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Tüm bu bakış açılarının yanında, bu araştırmalar ışığında şairin hayatı, sanatı, “Ferhadnâme” adlı eseri hakkında da konuşmak, bu konuyu işleyen diğer şairlerle Arif arasındaki farkları ortaya koymak ve bununla birlikte Arif’in Azerbaycan edebiyatı tarihindeki yerini gerektiği şekilde tespit etmek esas meselelerden biri olarak görülmüştür. Onun hakkında edebi kaynak ise neredeyse yoktur. “Ferhadname” şairin tercüme-i haline dair kıymetli bilgiler verse de, şairin hayatı, dönemi hakkında az çok tasavvur yaratsa da, yeterli değildir. Arif hakkında bahseden müelliflerden Herbert Wilhelm Duda ve Muhammed Ali Terbiyet, şiirin içeriğiyle ilgilenmiş olsalar da, şairin biyografisinin açıklanması için bu imkândan yararlanmamışlardır. Fakat müelliflerin hiçbiri eseri şahsen okumadıklarından şairin biyografisine dair yanlış düşünceler ortaya koymuşlardır. Bütün bunları göz önünde bulundurarak, biz şairin biyografisi hakkında etraflı bilgi vermek için eserin verdiği imkânlardan yararlanmaya çalışacağız.

2. ARİF ERDEBİLİ'NİN HAYATI VE SANATI

Arif'in doğum ve vefat ettiği yıllar kesin olarak bilinmemektedir. Ferhatnâme adlı eserini XIV. yüzyılın ortalarında yazdığı tahmin edilmektedir. Arif Erdebilî'nin yaşadığı dönem Azerbaycan'ın edebi ve kültürel tarihinde oldukça önemli bir dönemdir. Bu dönemde İlhanlılar dönemi sona ermiş, Gazan Han'ın reformlarının ardından ticaretin gelişimi ile birlikte şehirlerin canlanması, medeniyetin tüm alanlarında yeni bir yükseliş imkanı yaratmıştır. Böyle bir inkişafa Çobanoğulları döneminde de rastlanmaktadır. Hüseyin Şeyh Üveys'in yönetim başına gelmesiyle birlikte, feodal mücadelelerin ortasında ülkede siyasi istikrar kısmen sağlanmıştır. Araştırmacılar bu dönemin siyasi ve iktisadi tarihi hakkındaki yazılarında Şeyh Üveys döneminde Çobanoğulları devletinin nispeten istikrara kavuştuğunu ve Şeyh Üveys'in yönetimi sırasında Azerbaycan'da bir canlanma yaşanmış, ekonomide gelişme sağlandığını, Tebriz şehrinin yeniden önemli bir ticaret merkezi haline gelmiş olduğunu, karavan yolları üzerinde bulunan şehirlerin de önemli ölçüde geliştiğini yazmaktadırlar.

Bu durum edebiyat ve sanat sahasında da gelişme için zemin yaratmıştır. Bu zaman, tasavvuf ideallerinin hâkim olduğu bir dönemdir, saray etrafındaki ruhani zümreler ve tasavvuf şairleri önemli etkiler yaratmışlardır. Bu dönemde yeni yeni şairler ortaya çıkmıştır.

Edebiyatda Nizami geleneklerinin güçlü etkisi olan duygular, aşk, sadakat, kahramanlık motifleri, Nizami tarafından yüceltilmiş yüksek ideallerin devamını gösterirdi. Essar Tebrizi, Marağa'lı Evhedi gibi görkemli şairler Nizami geleneğinin güçlü etkisiyle yetiştiği gibi, Nizami geleneklerinin devamcıları olarak ta tanınmaktadırlar. Arif Erdebilî de bu dönemin tanınmış şairlerinden olmuş, Nizami hakkında eser yazarak, şairin hemzamanı ve geleneğin devam ettiricisi olan bir sanatkâr olarak tanınmıştır.

Tahallusundan (mahlasından) anlaşıldığı gibi Arif Erdebili doğma şehri Erdebil'de doğmuştur. Şairin babası Şemseddin Muhammed, dönemin tanınmış kişilerinden olmuştur. Arif, eserinde soyunun şerefli oluşunu ve kendisinin asil kökenini şu şekilde yazar:

Dil içi çeviri

Kamil. tərbiyəli göründüm ona.	Kamil, terbiyeli göründüm ona,
Müəllim eylədi məni oğluna.	Beni oğluna öğretmen etti.
Şahın övladına təlim verdim mən	Şahın oğluna eğitim verdim ben,
Şah ona bağlıydı candan, ürəkdən.	Şah ona candan, yürekte bağlıydı.
Mənə dost yanında o verdi şöhrət,	Bana dostları yanında o verdi şöhrət,
Mənə hamıdan çox eylədi hörmət.	Bana herkesten çok saygı gösterdi.

(Yusuflu, 2007: 35)

Mesnevinin birkaç yerinde Arif, kendi çocukluğundan söz eder, Erdebil hakkında göz alıcı hatıralar paylaşır. Şairin varlıklı bir ailede doğması ve babasının tanınmış bir kişi olması, ona mükemmel bir eğitim alma şansı yaratmış ve o da dönemin bilgili, kültürlü bir insanı olarak yetişmiştir. Şairin doğduğu yer, onun hayatının önemli bir bölümünü kapsamaktadır. Arif vatanını çok sevmiş, doğma şehri hakkında yüksek fikirde olmuş, eserinde vatanına olan sevgisini sık sık dile getirmiştir. Şair, Erdebil'in kültürlü çevresinde yetişmiş ve o dönemin önde gelen şairlerinden biri olarak kabul edilmiştir.

Büyük Azerbaycan şairi Nizami Gencevi'nin hamsesinin ikinci eseri "Hüsrev ve Şirin" Şarkın en büyük muhabbet destanlarından biridir. Bu eser Nizami'den sonraki Şark ve Batı edebiyatına çok ciddi boyutlarda tesir göstermiştir. Nizami, bu eseri o zaman Sasani Şahı olan Hüsrev Perviz ve Şirin'in muhabbeti ile ilgili halk arasında dolaşan efsane ve rivayetler esasında yazmıştır. Eserde ister Hüsrev'in, isterse de Şirin'in hükümdarlığı ve aşikliği paralel hat üzerine devam ettirilir ve onların insani özellikleri ibretimiz rivayetler çerçevesinde yüzeye çıkar. Nizami'den sonra fazla sayıda Hüsrev ve Şirin'ler yazılmıştır. Emir Hüseyin Dehlevi, Alishir Nevai ve diğer söz ustaları bu sevgi destanını nazme çekmişlerdir. Onlar Nizami enenelerini devam ettirmekle birlikte şairin didaktik nizamından kenara da çıkamamışlardır. 14. asır Azerbaycan şairi Arif Erdebili de "Ferhadname" eserini dahi Nizami'nin "Hüsrev ve Şirin"inin tesiri ile kaleme almıştır. Ama Arif Erdebili'nin "Ferhadname"sinde Hüsrev

de, Şirin de, Ferhad da tamamen başka karakterlere malik insanlar olmuşlar. Arif Erdebili, Azerbaycan edebiyatında Nizami geleneklerini kendine has bir şekilde devam ettiren ilk görkemli sanatkarlardan biridir. 14. asırda en tanınmış şair olan Arif Erdebili'nin Nizami Gencevi'ye münasebeti ondan tesirlenmesi zor ve ziddiyetli bir seciye taşımaktadır. Her şeyden önce söylememiz gerekiyor ki Arif Erdebili birçok mersiye ve kasideler yazsa da ona dünya şöhreti getiren Hüsrev ve Şirin mevzusunda yazdığı “Ferhadname” mesnevisidir. Mesnevi iki hissedenden oluşmaktadır. Hikayeti Ferhad-ü Gülistan ve Hikayeti Ferhad-ü Şirin. Eserin yegane el yazması Türkiye'nin Ayasofya Kütüphanesindedir. Şair, 1369. Eylül ayının 22'sinde “Ferhatname”nin birinci kısmını, aynı yılın Kasım ayının 22'sinde de ikinci kısmını tamamlamıştır. Mesnevinin birinci kısmı Tebriz hükümdarı Şeyh Üveys Celaayir'e, ikinci kısmı ise Şirvan Şah'ı Hüşeng'e ithaf olunmuştur. Söylemeliyiz ki “Ferhadname” Mesnevisi hakkında ilk tatikikat eserinin Çek şarkşinası olan Herbert Düda yazmıştır. Azerbaycan'da ise eserin tatikiki ile Hemit Araslı, Guluzade, Begdeli, Azade, Aliyev ve başkaları ilgilenmişlerdir. Bu muallifler son zamanlara kadar ancak Düda'ya esaslanarak Ferhat Name'den bahsediyorlardı. Arif Erdebili, mevzu üzerinde çalışırken bir sıra kaynaklardan da istifade etmiştir. Bunlardan üçünü özellikle vurgulamak isteriz. Yazarın eserin yazılmasının sebebi hakkında verdiği malumatlardan aydın oluyor ki, hemin kaynaklardan birincisi sanatkarın Şamahı'da olduğu zaman kendisini Ferhat evlatlarından sayan eden bir kişide gördüğü defterdir. Bu defterde yazılanlara göre Ferhat tarihi şahsiyettir. Onun neslinden olanlar Şamahı'da ve etraf yerlerde hala yaşamaktadırlar. Ferhat'ın evlatları ve onun soyundan olanların içerisinde birçok merhametli sanatkarlar, mimarlar yetişmiştir. Şamahı ve Bakü'deki bir sıra muhteşem tikintiler esasen Şamahı'daki Gülistan ve Akstan Galası, Bakü'deki suyun altında kalmış Bakü Kulesi, aynı zamanda Noşehir Kalesi, Bakü kabristanlığındaki kümbet vs. onların yadigarıdır. Arif Erdebili bu abidelerden onları kendi gözleriyle görmüş bir şahıs gibi konuşmaktadır.

Arif Erdebili konu üzerinde çalışırken farklı kaynakları kullanmıştır. Bunların üçünü hususi olarak gösterilebilir. Şair söylüyor ki kendisini Ferhad'ın varislerinden sayan ve genç taş yonan olan bu şahsiyet, onda olan defteri kıymetli bir yadigar gibi muhafaza etmiş ve hiç ara vermeden onu okumuştur. Şüphesiz ki sanatkar da bu defterle tanışır ve orada Nizami'nin tasvir ettiği Ferhad hikayesinden tamamen yeni, tamamıyla özgün bir hikaye vardır. Hikaye şöyle devam eder.

Gördüm o diyarda olsun abadan.	Birini Fərhadın oğlanlarından.
Cavan daşyonandı, ustaydı qadir,	Genç taş yontan idi. ustaydı kadir.
Hünərdə, elmdə - hər şeydə mahir.	Hünerde, bilimde, her şeyde mahir.
Ondan ta o məşhur« Dağçapanacan	Ondan ta o məşhur dağ yonana kadar,
Bütün nəsiləri mahir daşyonan.	Bütün nesilləri olmuş taş yontan.
İstər məst. istərsə sərxoş olanda.	İster mest, ister serhoş olanda,
Bir kitab olardı həmişə onda.	Bir kitab olardı, her zaman onda.
Fərhadan çox qissə deyilmiş orda,	Ferhat'tan çok sözler değilmiş orda,
Sevdi Gülistanı o. necə. harda?	Sevdi Gülistan'ı nasıl ve nerde.
Şirin hekayəsi vardır sərəsər.	Şirin hikayesi vardır seraser,
Nizami deyəndən bir ayrı təhər.	Nizami söyleyenden tamamen farklı.
Deyilmiş Fərhadın həyatı nə var.	Değilmiş Ferhad'ın hayatı ne var,
Nəsli. oğlanları necə oldular.	Nesli evlatları nasıl oldular?
Hər biri işində böyük ad alıb.	Her biri işinde büyük ad alıp,
Həm də hər birindən yadigar qalıb.	Hem de her birinden yadigar kalıp.

(Yusuflu, 2007: 35)

Arif Erdebil'in bahreləndiyi ikinci kaynak halk edebiyatıdır. Yalnız 14. yüzyılda değil daha öncəsi 11-12. asırlarda da halk arasında Ferhad'la ilgili birçok rivayetler dolaşmaktaydı. 11. Asır Azərbaycan şairi Katran Tebrizi'nin divanında birkaç yerde Ferhat'ın adının geçmesi ve onunla ilgili rivayetlere işaret etmesi tesadüfi değildi. Nizami Gencevi de Hüsrev ve Şirini'ni yazarken halk edebiyatı materyallerinden yeterince faydalanmıştır. Arif'in de konu ile ilgili bu kaynağı esas tutması çok doğaldı. “Ferhadname” eserinin yazarının yararlandığı üçüncü bir kaynak ise şüphesiz ki Nizami'nin yaratıcılığıydı. Arif Erdebili rastladığı Ferhad hikayesini ne kadar

Nizami'de olan Ferhad hikayetinden farklı bir şekilde dile getirmeye çalışsa da onun kahramanlarının karakter ve emellerinden uzaklaşmaya çalışsa da o Nizami geleneğinden kenara çıkmamış, daha doğrusu çıkamamış ve selefinin açtığı yolla gitmek durumunda kalmıştır. Bütünlükte Nizami yaratıcılığının ve özellikle şairin Hüsrev ve Şirin mesnevisinin “Ferhadname”ye olan tesiri inkar edilmezdir. Arif Erdibeli'nin eseri aşk konusunda olsa da sanatkar orta esirler şark edebiyatındaki gelenekten kenara çıkarak kendi eserini iki aşık ve maşuğun adıyla değil yalnız baş kahramanın adıyla “Ferhadname” diye adlandırmıştır. Defterden hikayeyi okuyan ve onun güzelliğine hayran kalan yazar şu Dağ çapanı sözle yeniden diriltmek istediğini şöyle ifade eder.

Dil içi çeviri

Oxudum dəftərdən bu əfsanəni

Okudum defterden bu efsaneyi.

Etdi gözəllikdə o heyran mənə.

Etti güzellikte o hayran beni.

Şərin binasını təzələdim mən.

Şiirin binasını yeniledim ben.

Dirildi « < Dağçapan » sözlə yenidən.

Dağ çapan dirildi sözle yeniden

(Yusuflu, 2007: 36)

Eserin mazmunu dakik düşünülmüş, sanatkarlık açısından yüksek seviyede işlenmiştir. Mesnevi, insanın necip duygularını, emeği, muhabbeti, güzelliği, hayat aşkını, realist bir üslupta tasvir ve aks hissettiren en iyi eserlerden biri gibi dikkati celbediyor. Onun esasını şöyle bir ideal teşkil etmektedir ki, kim hayatta ne iş tutarsa tutsun, Onun cezasını ve yahut da mükafatını almalıdır. Arif'in eserinin en iyi özelliklerinden biri de odur ki hayatı ve insanları yalnız tek yönüyle göstermemektedir. “Ferhâdnâme”nin esas kahramanı Ferhâd'dır. Arif'in Ferhâd'ı Nizami'nin aynı adlı kahramanından bir hayli farklılık göstermektedir. Onun esas ideal romantik seciyesini Arif Erdebili tamamen kenara atmıştır. Burada Ferhâd nakam değildir. O, bir insanın faciasına aksettiriyor. Ferhâd birçok insani keyfiyetleriyle birlikte bazı kusurlardan da muaf değildir. Onun ölümü de Nizami'nin, Ferhâd'ının ölümü kadar insanda kötü hisler doğurmamaktadır. Feodal kaide kanunlarına, hakim tabakanın iğrenç tabiatına, orta esir şerine karşı güçlü nefret uyandırmaktadır. O başkalarını öldürdüğü gibi onu da öldürürler. Cinayetinin cezasını verirler. Rumlu kadın Bisütun'u yontmakla meşgul

iken Ferhâd'ın suyuna gizlice zehir katıp onu zehirliyor. Oğlunun intikamını alıyor. Nizami'nin yüksek romantik ideali insanın güzelliğine, kudretine derin inancı Arif Erdibil'i ve onun kahramanına tamamen yabancısıdır. Arif'in Ferhâd'ında bir sıra takdire layık tabii ki de kısımlar vardır. O güzel bir hakkâktır. Hükümdar oğlu olmasına rağmen sıradan bir sanat insanı gibi hakkâklık sanatının sırlarını öğrenmiştir. Bu sahede de, bu alanda da büyük ad kazanmıştır. Şimdi nakkaşlar nigarhaneyi süslemekle başlarken baş hakkâk onları haberdar ediyor ki ihtiyatlı olsunlar. Ferhâd 'ın mahir nakkaş olduğunu, yüksek zevkini hatırlatıyorlar. Onları daha güzel çalışmaya mecbur bırakıyor. Bu yönü ona Abhazya'da olduğu vakitte de çok yardımcı oluyor. Ferhâd hükümdar oğlu olmasına bakmayarak zahmetten, işten, güçten katiyen kaçınmamaktadır. Amacına ulaşmak için taş yontan üstadın koyduğu şartı çabuk bir zamanda yerine getirip rakiplerini geride bırakıyor. O, taş yontmak, ev yapmak, bir kemeri uçartmak, evi divar resimleriyle süslemek için de büyük irade ve maharet gösteriyor. Ferhâd, basit bir aşkla seven insan gibi de dikkati celbediyor. Daha Çin'deyken fotoğrafını gördüğü Gülistan'a yetişmek için o her türlü azaba, zahmete razı oluyor. Arzusuna yetmek için büyük azim ve irade gösteriyor. Gülistan öldüğü zaman onun için uzun müddet yas tutuyor. Onun mezarı üstünde gümbez inşa ettirip, orada mücavirlik yapıyor. Rahipler gibi dünya nimetlerinden elini çekerek sade hayat sürüyor lakin o Nizami'nin Ferhâd 'ı gibi sevmiyor. O sevgi yolunda kendini helak eden kahramanlardan değil. O sevgiye Arif'in kendi gibi yaklaşmaktadır. Gülistan'ın ölümünden sonra yavaş yavaş Şirin'e bağlanıyor. Şimdi de onun hayali ile yaşıyor. Gizli işretlerle meşgul oluyor. Onun Şirin'le olan sevgisinde temizlik, saflık aramak katiyen mümkün değildir. Doğrudur hayatta bu tür sevgiler de var lakin böyle bir sevginin tasviri ibretlendirmiyor, öğretmiyor, insanı da yüceliğe çağırıyor. Adiliğe, hayvani duygulara esir olmaya beraat kazandırmakla birlikte bir de onuterennüm ediyor. Ferhâd 'ın Gülistan'la olan sevgi macerası daha temiz ve ulvi seciye taşımaktadır. Bu sevgide sadakat, hayatilik, yüksek insani çizgiler vardır. Ferhâd, Gülistan'a kendisinin en yüksek ideali gibi can atıyor ve ona kavuşmak için kahramanlık gösteriyor. O, Gülistan'la resmi şekilde evleniyor. Onun, Şirin'le olan münasebeti böyle yüksek keyfiyetlerden mahrumdur. Şirin, Hüsrev'in nişanlısı ola ola Ferhâd gizli bir şekilde onunla görüşüyor. Gününü gün etmekle meşgul oluyor. Aynı zamanda gizli eşk maceralarının üstü açılmasını diye Hüsrev'in nezaretçisi gibi gönderdiği Geray'ı öldürür. Rumlu genci öldüren Ferhâd'a beraat kazandırmak mümkündür. Çünkü o Ferhâd'ı hançerle vurmuştu. Öldürmek istiyordu. Orada Ferhâd

kendini müdafaa ederek düşmanını öldürmüştü. Buradaysa Geray'ı öldürmesi beraat kazandırmak mümkün olmayan bir cinayettir. O gizli maceralarının üstünü örtmek, onların açılmasına yol vermemek için görülen bir tedbirdir. Arif bu cinayete beraat kazandırıyor. Böyle çıkıyor ki her kesin kendi şahsi tehlikesizliği, arzusu, isteği, maksadı hatırına başkasını vicdan ezabı çekmeden mahvetmeye hakkı vardır. Bu obrazda yüksek istidadla, başarıyla orta, adi bir maneviyat birleşiyor. Şair kendi kahramanlığının simasında halk içerisinde çıkan, yüksek istidada malik olan, lakin dövrünün feodal, zadegan ahlakının tesirine düşen, ondan yaka kurtarabilmeyen ziyanlıların karakterini yaratmıştır. Gülistan, mahir bir taş yonanın kızıdır. Onun babası ne kadar meşhur ve hürmetli olsa da, Abhaz şah'ı ona hususi hürmet gösterse de o sade zahmet insanıdır, halkoğludur. Emekçi halkın hayata, insana bakışlarını ifade eden müdrik bir el aksakalıdır. Nizami'nin kerpiç kesen kişinin destanı hikayesindeki yaşlıyı hatırlatan taş yonan üstad, Nizami'nin demokratik geleneklerinin devamı, tecessümü gibi kıymetlendirilebilir. Gülistan tam olarak da böyle bir halk nümayendesinin kızıdır. Babasının, annesinin sert, namuslu hayat tarzı onu necip hassas, temiz bir insan gibi yetiştirmiştir. Ferhâd'ı gördüğü anda onda derin bir muhabbet hissi uyanıyor. Bazen sarhoşluk neticesinde hislerini saklayamıyor. Bakışlarıyla Ferhâd'a kendi aşkıdan haber veriyor. Şair, Gülistan karakterini yaratırken hiçbir bedii boyasını esirgememiştir. İster babasının teşkil ettiği meclisteki hareketleri, annesinin tamamen hayretlendiren lakeyitliği, ister kilisede Ferhâd için hayır dua eylemesi, Ferhâd için geçirdiği narahatlık ve bu gibi şeyler onu halk içerisinde çıkmış, namuslu, necip, hassas, güçlü hislerle seven bir kadın sureti gibi secyelendiriyor. Onun zahiri, cismani güzelliği ile manevi güzelliği arasında tam bir uygunluk, bütünlük vardır. Arif Erdebili, Şirin suretini de kendine mahsus bir tarzda işlemiştir. O burada hem Nizami'nin Şirin'inden hem de Gülistan'dan farklıdır. Arif'in Şirin'i, feodal zadegan mühitinde büyümüş bir kadındır. Onda saray hanımlarına mahsus ahlaki basitlik, ihtiras düşkünlüğü, manevi tereddüt birleşmiştir. O daha dokuz yaşında olduğu zaman gizli gizli Ferhâd'a bakıyor. Arif bu karakteri yaratırken hayat hakikatlerine sadık kalmış onun simasında saray ahlakını tecessüm ettirmiştir. Dikkati çeken diğer bir kısım ise budur ki, Ferhâd Gülistan'ı sevdiği vakitlerde daha çok insani özelliklere malik idiyse, Şirin'le yakınlaştığında onda yeni fakat kusurlu, kötü özellikler sezilmektedir. Kendini yalandan deliliğe vurmak, şehvani ihtiraslarını tatmin etmeye çalışmak vs. gibi şeyler buna örnek olabilir. Ferhâd'la Ahmet'e bir silsile şah suretleri yaratılmıştır. Şairin şah suretleri karakter itibarıyla rengarengdir. Hürmüz,

Hüsrev, Perviz, Abhas şahı, Ferhâd'ın eniştesi, Mehin Banu. Bu şah karakterlerinin hepsi aynı derecede geniş şekilde seciyelendirilmiştir. Bazıları hakkında öteri konuşulmuş, bazılarına ise eserde tasvir edilen hadiselerle ilgili bir o kadar ciddi dikkat verilmiştir.

Arif Erdebili, Azerbaycan edebiyatı tarihinde Nizami geleneğini devam ettiren ilk şairlerden biri gibi tanınmaktadır. Lakin bu ilginç edebi şahsiyetin hayatı, tercüme-i hali ile ilgili hiçbir kaynakta aydın, net ve geniş bir bilgiye tesadüf edemiyoruz.

Arif'in eserleri kaybololduğu için ve yegane bilinen mesnevisi uzun bir süre elde olmadığından onun yaratıcılığı da bu vakite kadar etraflıca tatlık edilmemiştir. Son zamanlara kadar şair hakkında yalnız edebiyat tarihi çerçevelerinde kısa malumatlar verilmiş, Nizami'nin “Hüsrev ve Şirin” mesnevisine hasr edilmiş makale ve mukaddemelerde Arif'in ve onun mesnevisinin adı çekilmiştir. Şair ve onun eseri hakkında az çok tasavvur verebilen ilmi bir mahaz, Herbert Duda'nın “Ferhâd ve Şirin” ve görkemli Azerbaycan edebiyatçısı Muhammed Ali Terbiyetin “Danişmendane-i Azerbaycan” eserleridir. Ancak Herbert Duda, mesnevinin mezmunu, ile ilgili net, doğru, anlaşılabilen kanaatlara değil, eserdeki obrazlar, şairin yaratıcılık özellikleri ve aynı şekilde Arif'in başka şairlere münasebeti hakkında bir sıra yanlış neticelere gelmiştir. Üzülerek vurgulamak zorundayız ki şair hakkındaki böyle yanlış fikirler sonradan Duda'ya istinad ederek Arif hakkında konuşmuş başka yazarların eserlerinde de tekrar olunmuştur. Bu ise Arif ve onun eseri hakkında yanlış tasavvurlar yaranmasıyla neticelenmiştir. Halbuki Arif Erdebili, Nizami tarafından yaratılmış edebi geleneğin devamcısı olmakla beraber kendisine mahsus yaratıcılık simasına malik bir sanatkardır. O şifahi edebiyatda geniş yayılmış olan Hüsrev ve Şirin konusuna yeni bir istikamet vermiş, çok kadim bir tarihle alakadar olan bu destanın geleneksel adını değiştirerek “Ferhadname” adlı mesnevi yazan ilk şair gibi tanınmıştır. Malumdur ki Nizami aşkla terennüm ettiği senetkar Ferhad suretini eserin baş kahramanı gibi göstermemiştir, ikinci planda tasvir etmiştir. Nizami'den sonra bu konuyu işleyen Hüsrev Dehlevi de Ferhad'ı epizodik bir suret gibi göstermiştir. Arif ise kendinden önce bu konuya müracaat etmiş şairlerden farklı olarak Ferhad'ı kendi mesnevisinin başkahramanı seçerek eserin merkezinde duran esas hadiseleri bu suretle alakalandırmıştır. Doğrudur, Arif de devrin edebi kanunları çerçevesinden kenara çıkmamış, Nizamiden farklı olarak şah nesline mensup asilzade Ferhâd'ı mesnevisinin

esas kahramanı etmiştir. Ancak Arif'in eserinde de Ferhad her şeyden önce bir senatkâr gibi dikkati celp ediyor. Onun en güzel sureti hüner ve zahmeti sevmesidir.

Gördüğümüz gibi mansupluğu itibariyle şahzade de olsa, hüner ve sanat insanının eserin esas kahramanı gibi gösterilmesi, Arif'in zaferlerinden biri olarak sayılmalıdır. Nizami ise böyle azametli bir insanı sade halk içerisinde götürmüş, onu bir sanatkar sadece daş yonan gibi göstermiş ve eserin esas sureti olan Hüsrev'e karşı koyarak asıl sanatkârın şah üzerindeki manevi zaferini ifade etmiştir. Bu bütün edebiyat aleminde büyük şairin misilsiz bir hizmeti gibi kıymetlendirilmelidir. Arif ise meseleye başka bir şekilde yaklaşmayı tercih etmiştir. O, Ferhad'ı asilzade gibi tasvir etmiştir. Arif tarafından Ferhâd karakterinin menşece böyle değiştirilmesi şüphesiz onu tasvir kuvvesinin azaltılmasına sebep olmuştur. Böyle ezemetli bir insanın yalnız şahzade olabileceğini vurgulamak, Nizami'ye nispeten geri çekilmek gibi anlaşılabilir, şahzadenin sanat adamı gibi gösterilmesi, emek, hüner ve zahmeti de şahane meziyetlerden kabul etmek cihetten bu mesnevinin rolü daha dikkate layıktır. Nizami konularında hamse yaratan Hüsrev Dehlevi de bu meseleye tahminen böyle yaklaşmıştır. Onun “Şirin ve Hüsrev” eserinde tasvir edilen Ferhâd da kendi sanatında mahir bir şahzadedir. Ancak Dehlevi'nin eserindeki Ferhâd esas kahraman olmamış ikinci dereceli bir surettir.

Arif'in özelliği ise sanat adamını eserin baş kahramanı gibi gösterebilmesidir. Arif'in bu mesnevisi sonradan Ferhâd'ı esas kahraman götürmüş, onun hayat ve faaliyetini mazmun gibi veren ve bununla alakadar olarak hüner ve zahmeti ilk plana çeken bir sıra görkemli eserlerin başlangıcı olmak bakımından da takdire layıktır. Mesnevi'nin ehemmiyeti bununla tabii ki de bitmemektedir. Bu eser aynı zamanda halk edebiyatıyla bağlılığı, terbiye ve ahlaki fikirleri ve tasvir ettiği hadiselerin hayati olması ile de dikkati çekmektedir. “Ferhâdnâme”nin Azerbaycan Edebiyatı'nda, epik şiirin inkişafında da belirli bir rolü olmuştur. Bu eser, halk yaratıcılığının mühim nümunelerinden, örneklerinden sayılan birçok tarihi sanat abideleri hakkında kıymetli bilgi veren, sanat gibi de büyük tatikiki ahamiyete maliktir. Bu vakite kadar şair hakkında özel bir tatikikat eseri olmadığı için Arif sanatının bu gösterilen cihetleri lazımcı işlenmemiştir. Bütün bunları dikkate alarak biz bu tatikikatımızda şairin hayatı yaratıcılığı, “Ferhâdnâme” mesnevisi hakkında konuşup, hemin konuyu işleyen başka şairlere ve bu şairlerle Arif arasındaki alakanın dakikleştirilmesi ve bununla da

Arif'in Azerbaycan edebiyatı tarihindeki yerini dürüst tayin etmeyi esas maksat gibi karşımıza koyuyor.

Arif Erdebili'nin tercüme-i halını, edebi mühitini yeterince ışıklandırmak için yalnız şairin kendi mesnevisinden başka hiçbir güvenilir, tarihi ve edebi kaynak elimizde mevcut değildir. “Ferhadname” şairin tercüme-i haliyle ilgili de kıymetli bilgiler veren, şairin hayatı, mühiti ile ilgili az çok tasavvur yaratan yegane kaynaktır. Arif hakkında konuşulan eserlere baktığımız zaman bu eserlerin müelliflerinden Herbert Duda ve Terbiyet, kendileri mesneviyi okumuşlarsa da şairin tercüme-i haliyle ilgili herhangi bir çaba sarf etmemişlerdir. Elbette isteseler bu eserden yola çıkarak şairin tercüme-i haliyle ilgili bir takım bilgiler vermeleri mümkündü ancak hiç bununla ilgili herhangi bir çabaları olmamıştır. Diğer yerde kalan yazarların hiçbiri mesneviyi şahsen okumadığından şairin biyografisine ait olan meselelerden bihaber kalmışlardır. Bütün bunları dikkate alarak biz şairin biyografisi hakkında etraflı bilgi vermek için Mesnevi'nin verdiği imkanlardan istifade etmeye çalışacağız. Arif'in doğduğu ve vefat ettiği yıl dakik malum değildir. Mesneviden şairin 14. asrın başlarında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Arif Erdebili'nin yaşadığı devirde Azerbaycan'da edebiyat ve medeniyet yeniden inkişaf etmeye başlamıştı. Elhaniler'in yerleşmesi şeraitinde Kazan Han'ın yürüttüğü islahatlardan sonra ticaretin inkişafı ile alakadar olarak şehirlerin dirçelmesi, medeniyetin bütün alanlarında da yeni bir yükselme imkanı yaratmıştı. Böyle bir inkişaf celalilerin zamanında da gözükmekteydi. Özellikle Şeyh Üveys'in hakimiyeti döneminde onun hakimiyete gelmesiyle alakadar olarak feodal savaşlarına ara verilmiş ve ülkenin vaziyeti hayli iyileşmişti. Akademik Alizade Bu dönemin siyasi ve iktisadi tarihini hasrettiği eserinde Şeyh Üveys zamanında Celaayirlerin devletinin genişlenip güçlenmesinden bahsederken gösteriyor ki, Şeyh Üveys'in hakimiyeti yıllarında Azerbaycan'da bir canlanma yaranmış, ahalinin sayı çoğalmıştı. Bununla birlikte ticaret, kervan yolunun üzerinde olan başka şehirler de ehemmiyetli derecede inkişaf etmişti.

Bu vaziyet edebiyat ve sanat alanında da inkişaf için şerait yaratmıştı. Bu zaman sufizm ideallerini aksettiren esaserler saray ahvali ruhiyesiyle, şiir ve gazellerle yanaşı,şifahi halk edebiyatı tesiriyle yazan yeni yeni şairler de meydana çıkmıştı. Bu dönemin edebiyatında Nizami enenelerinin kuvvetli tesiri duyuluyor. Aşk, sadakat, kahramanlık motifleri Nizami tarafından getirilmiş yüksek ideallerin devamı kendisini göstermekteydi.

Mesnevinin birkaç şiirinde Arif, kendisinin güzel yaşamından bahsetmektedir. Erdebil'deki güzel evlerini hatırlamaktadır. Zegin ailede doğulması ve babasının tanınmış adamlardan olması ona mükemmel tahsil almak için لازımı şeraiti yaratmış ve o döneminin ilimli, eğitimli bir adamı gibi şöhetlenmiştir. Erdebil'de doğulmuş ve ölümünü, ömrünün bir kısmını burada geçirmiş Arif, vatanını çok sevmiş, aziz şehri hakkında her zaman yüksek fikirde olmuş, mesnevisinde vatanından aşkla bahsetmiştir. Şair Erdebil'i her zaman övmüş ve onun başka şehirlerden üstün olduğunu göstermeye çalışmıştır. Bu hususta Arif Erdebil'i Erdebil hakkında şöyle yazmaktadır.

Dil içi çeviri

Çerxin gərdişiyə mən bundan qabaq.	Çarkın dönüşüyle ben bundan önce,
Düşdüm öz evimdən. qəsrimdən uzaq.	Düştüm kendi evimden, sarayımdan uzak.
Bir gün görməsəm də yurdunda əgər.	Bir gün görmesem de yurdunda eğer,
Salıb onun qəmi məni dərbədən.	Onun hasretiyle oldum perişan, dertli.
Yenə yaxşı - yaman söyləmirəm mən.	Yine de iyi-kötü söylemiyorum ben,
Adam pis danışmaz öz şəhərindən.	İnsan kötü konuşmaz kendi şehrinden.
Demiram eybini. demək də olmaz.	Demem kusurunu, demek de olmaz,
Çünki çox yerlərdən üstündür bir az.	Çünkü pek çok yerden daha üstündür biraz.
Yeddi asimandan ucadır başı.	Toprağı, taşı hazine saklamış.
Xəzinə gizlətmış torpağı. daşı.	Çarkın dönüşüyle ben bundan önce,

(Yusuflu, 2007: 33)

Burada Arif, Şeyh-i Azem derken bütün şarkta geniş şöhet kazanmış Şeyh Sefi'nin yani Şah İsmail'in babasının babasından bahs etmektedir. Şeyh Sefi görkemli devlet hadimi ve en nüfuzlu bir alim gibi bütün Şark'ta meşhur olmuştur. Türk ensklopedisinde 14. asrın ortalarına doğru Erdebil'de vefat etmiş olan Şeyh Sefiyeddin

Ebu İshak, Erdebili'nin ölümünden sonra Erdebil şəhrinin ruhani merkez gibi şöhretlenmesi bir nev ziyarətkâh olmasından bahsedilmektedir. Şeyh Sefiyeddin'in oğlu Sadreddin Musa ise Erdebil'in yarım mil mesafesinde babası Sefiyeddin için türbe inşa ettirerek Erdebil'i bir ziyarətgaha çevirmiştir. Erdebil'de defn edilmiş bu görkemli ilim ve din hadimine Arif'in büyük ihtiram beslediğini de aydın bir şekilde görmekteyiz. Ancak Arif her zaman Erdebil'de olmamış, Şirvan Şah'ı Kavus ibn Keygubad'ın davetiyle Şirvan'a gelmiş, belirli bir dönem orada da yaşamıştır. Arif Şirvan'a gelirken onu oraya davet eden Kavus, kendi oğlunun talim ve terbiyesini ona emanet etmiştir.

Elbette bu vazifenin Arif'e itibar edilmesi bir kere daha gösteriyor ki istidadlı şair aynı zamanda bilgili ve o zamanki ilimlere yiyelenmiş bir şahıs idi. Arif, Şirvan'da olduğu müddetçe yalnız şahın evlatlarına ders vermemiş, genellikle öğretmenlik yapmış, güzel yazmak, hat öğretmekle de meşgul olmuştur.

Arif'in Şirvan'da öğretmenlik yapmakla beraber aynı zamanda güzel bir hattat olduğunu da görmekteyiz. Ancak Arif her zaman Erdebil'de olmamış, Şirvan Şah'ı Kavus ibn Keygubad'ın davetiyle Şirvan'a gelmiş, belirli bir dönem orada da yaşamıştır. Arif Şirvan'a gelirken onu oraya davet eden Kavus, kendi oğlunun talim ve terbiyesini ona emanet etmiştir.

Arif'in Şirvan'da öğretmenlik yapmakla beraber aynı zamanda güzel bir hattat olduğunu da görmekteyiz.

Dil içi çeviri

O yerdə köçümü saldığım
gündən.

O diyarda konaklamaya başladığım
günden beri,

Təlim qapısını xalqa açdım mən

Eğitim kapısını halka açtım ben.

Süls. nasx. talik ardınca getdim.

Sülüs, nesih, ta'lik yazıların izinden gittim,

Bunları bir neçə kəsə öyrətdim.

Bunları birkaç kişiye öğrettim.

(Yusuflu, 2007: 35)

Arif'in Şirvanşah'ın sarayında ne kadar yaşadığı dakik bir şekilde belli değildir. Güman edilebilir ki şairin ömrünün bir kısmı belki de gençliğinin çoğu kısmı sarayda geçmiştir.

Çünkü şairin saray hakkındaki hatıraları gurbetlikten hadsiz şikayeti onun uzun müddet kendi aziz şehrinden uzakta yaşamasını ihtimal etmeye esas veriyor. Çünkü Arif Erdebili eserlerinde yani mesnevisinde özellikle gurbette yaşamının acılarından bahseder ve bu acının ona ne kadar ağır geldiğini ifade eder. Buradan da bir daha anlamaktayız ki Arif Erdebili hayatının çoğu kısmını çok sevdiği, biraz önce de gösterdiğimiz gibi durmadan övdüğü Erdebil şehrinden kenarda geçirmiştir.

Kendisinin de belirtmiş olduğu üzere her ne kadar şirvanda mutlu olsa da, sarayda önemli bir yere sahip olsa da ve hükümdar tarafından çok sevilse de her zaman kalbinin bir yerinde, gurbette olduğunu bilmiş ve bu acıyla yaşamıştır. Arif yalnız Şirvanşah'ının değil aynı zamanda Derbent hükümdarlarının da sarayında olmuş, orada da meth karakterli özelliklere sahip kasideler yazmıştır. Bunu Arif'in mesnevide Gülistan'ın düğün törenini tasvir eden kısımdaki beytlerinden aydın bir şekilde görmekteyiz. Burada Arif yazdığı eseri daha doğrusu, bu bahsi kime takdim etmek hakkında düşünmüş, nihayet kendisine Derbend'e gitmeyi tavsiye bilerek şöyle söylemiştir.

Dil içi çeviri

Getmişdim Şirvandan Dərbəndə sarı.	Gitmiştim Şirvan'dan Derbent'e doğru,
Xeyli vətən etdim man o diyarı.	O diyarda epeyce yurt edindim kendime.
O pak camaatdan işim düzəldi.	O temiz halk sayesinde işlerim yoluna girdi,
Günlərim sevinclə üz - üzə gəldi.	Günlərim neşəyle qarşılaştı.
Kənizlərim vardı. şirindi baldan.	Cariye kızlarım vardı, baldan tatlı,
Etmışdi Dərbəndin şahı ərmağan.	Derbent şahı onları bana armağan etmişdi.
Vardı ay sifətli hər cür cananım.	Ay yüzlü her türden sevgilim vardı.
Gözəl gülüstanım. bağım. bustanım.	Güzel gülistanım, bahçem, bostanım.
Hər kəs evlənməyə qursaydı büsat.	Herkes evlenmek için düğün kursaydı,
Bir bütə olardı mənim könlüm şad.	Benim gönlüm de bir güzelle sevinç bulurdu.
Fərhad evlənərək toy eyləyəndə.	Ferhad evlenip düğün ettiğinde,
Şad oldum gülüstan. bustandan mən də.	Ben de sevindim gülistandan, bostandan.

(Yusuflu, 2007: 125)

Bu mısralardan aydın oluyor ki Arif. Gülistan'ın düğün meclisi tasvir eden bahsi Derbend hakimine takdim etmiştir. Şairin kendi notlarından onun birkaç defa Derbend'de olduğu, Derbend mühitinin ona çok iyi tesir ettiğini de görmekteyiz.

Buradan aydın oluyor ki Arif öncede de kendisi vurguladığı gibi Şirvan'dan Derbend'e gelmiştir. Bu misralar aynı zamanda şairin Derbend seferinden razı kaldığını da göstermektedir. Anlaşıyor ki takdim ettiği şiirin mükabilinde beklediği hediye alabildiğini de açık bir şekilde görmekteyiz. Bununla birlikte şöyle bir şeyi de vurgulamalıyız ki, tam olarak Arif'in bu beytinden yola çıkarak onun mesnevisi, olan ““Ferhâdnâme”yi Şirvan'da yazmaya başladığını düşünebiliriz. Çünkü eserin birinci hissesinin evvelinde olan bahsi takdim etmek için o Derbend'e Şirvan'dan gitmişti. Arif yalnız Derbend'e değil, başka şehirlerde de olmuş. Bir çok ülkelere seyahet etmiştir. Arif'in tarihi abideleri tasvir eden parçalardaki mısralarına göre onun Bakü'de olması hakkında da fikir söyleyebiliriz. Çünkü eserde Bakü'deki tarihi mimarlık abideleri ile ilgili tasvirlerle bakacak olursak, çok canlı olduğunu görürüz. Bu da Arif'in bütün bu sanat eserlerini kendi gözleriyle gördüğü ihtimaline bizi vardiıyor. Ancak tarihi abidelerden bahseden kısım mesnevi de birazcık anlaşılmas bir şekilde verilmiştir. Burada tasvir olunan tarihi abideleri hem şairin şahsen kendi gözüyle gördüğünü, hem de eline geçmiş kaynaklardan okumuş olduğunu güman edebiliriz.

İhtimal şairin çok gezdiği, birkaç başka şehirlerde de olduğu aydın gözüküyor. Bütün bunlarla birlikte aziz şehrinin daha güzel olduğunu, onu daha çok seven Arif, kendisini gurbette hiç iyi hissetmemiş, her zaman vatanını hatırlamış, nihayet yine Erdebil'e gelip mesnevisinin her iki kısmını orada tamamlamıştır. Arif, Erdebil'den bahsederken onunla düşmanlık eden birkaç zalimi de nefretle hatırlamış ve böyle bethahların elinden aziz şehirde durumunun hoş olmadığını kendisi söylemiştir.

Dil içi çeviri

Qardaş. kamil insan istəsə əgər.

Kardeşim, kamil insan isterse eğer,

İsatek eşşəkdən həmdəm düzəldər.

İsa yaptığı gibi o da eşekten dost yapar.

Ancaq eşşək təbli adamlardan dad !

Ama eşek akıllı görünen adamlardan usan!

Zəriflər onlarla görməz bir həyat.

Zarif olanlar onlarla bir hayat yaşayamaz.

(Yusuflu, 2007: 35)

Mesnevi'den aydın oluyor ki şairin Erdebil'deki kötü niyetli insanlarla düşmançılığı uzun bir süre devam etmiştir. Arif hem Mesnevi'nin başlangıcında hem de eserin ikinci kısmında, bu kısmın sonunda Erdebil'deki düşmanlarından şikayetlenmiş, vatanının zalimler elinde kötü bir hale geldiğini söylemiştir.

3. ARİF ERDEBİLİ VE SANATINDAN YARARLANDIĞI YAZARLAR

3.1. Arif Erdebili ve Firdevsi

Arif, kendi eserlerinde bu destanı yazılı edebiyatta işleyen şairlerin adını çekmiş ve yeri geldikçe onların yaratıcılığına, kendi yaklaşımını da bildirmiştir. Eserde yazar konuya ilk defa yazılı edebiyata getirmiş olan Firdevsi'nin hatırlanmasına dikkat etmiştir. Onun istidatlı, yüksek bilgili biri olduğunu söylemiştir. Mesnevisinde Firdevsi'den çokça yararlandığını da belirtmemiz gerekmektedir. Mesnevi'de özellikle şahların övgüsüne hasr edilmiş kısmında Firdevsi ruhu hissedilmektedir. Arif kendi “Ferhâdnâme”sinde Firdevsi'nin eserinde tasvir olunan efsanevi İran şahlarının adlarını çekmiş, methettiği hükümdarları adalet ve şöhretde onlara, cesaret ve yiğitlikte ise “Şehname”nin esas kahramanlarından olan Rüstem’e ve aynı zamanda İsfendiyar'a benzetmiştir. İran'ın azemetli şahları gibi mahşur olan Keyumers, Cemşit, İskender ve başkaları her zaman şark edebiyatında adaletperver, şah sembolü gibi işlenmiştir. “Şehname”nin efsanevi kahramanlarından olan Rüstem-i Zal, İsfendiyar ise cesaret, mertlik, kahramanlık ve şücayet sembolü gibi meşhur olmuştur. Şark edebiyatında özellikle orta esirlere ait olan eserlerde bu adlardan geniş istifade olunmuştur. Lakin Arif'in eserinde bu adlara daha çok müracaat edilmektedir. Şair, yalnız methettiği hükümdarları değil, esirinin esas kahramanlarını da “Şehname” kahramanlarına benzetmektedir. Arif mesnevide, beklenilmeyen hadiselerden konuşurken hayati meselelere değinirken Firdevsi'yi hatırlamaktadır. Dünyanın vefasızlığından şikayetlendiğini bildirmektedir. Ve dünyanın vefasızlığından şikayetlendiği zaman “Şehname”deki hadiseleri mesnevi kahramanlarının talihini misal getirir. Ferhâd'ın babasının ölümünü tasvir ettiği kısımda Arif şöyle yazıyor:

Dil içi çeviri

İsatək nəfəsi bağışlayar can.	İsa gibi bir nefes verse can bağışlar,
Rəxş arxada qaçar onun atından.	Rəxş, onun atının arkasından bile koşamaz.
Səhv etdim. Rəxşdə o ciyər hanı.	Yanıldım, Rəxş'te nerede o ciğər,
İzləyə o minən badi - səbanı !	Onun bindiği sabâ yelini izlesin?
Atı saba yeli. özü Süleyman.	Atı sabâ yeli, kendisi Süleyman,
Nə Rüstəm. nə Rəxş o olan zaman !	Ne Rüstəm, ne Rəxş kalır onun zamanında!
O həmlə edəndə hər b meydanında.	Savaş meydanında hücum ettiğinde,
Kimdir İsfandiyar. Rüstəm yanında ?!	İsfendiyar kim ki, Rüstəm yanında ne olur?!
Qan deyib dəryatək coşarsa əgər.	Eğer kan, deniz gibi coşarsa,
Səyavuşun qanı imdad istəyər.	Seyyavuş'un kanı bile ondan yardım ister.
Haftxan hərbinə üz tutan zaman.	Haftxan savaşına yöneldiği zaman,
Önündə diz çökər yeddi asiman.	Yedi gök önünde diz çöker
Ədli. mehri vaxtı kam alar ellər.	Adalet ve merhamet zamanında halk murad alır,
Kinindən ilanlar götürər zəhər.	Kininden yılanlar bile zehir toplar.

(Yusuflu, 2007: 49)

Burada Arif şahnamedeki dastanlardan olan Rüstəm ve Söhrab dastanında tanımadan kendi oğlunu öldüren Rüstəm'in facieli hikayetine işaret etmektedir.

Arif eserinde Firdevs'i ile Sultan Mahmud arasındaki anlaşmazlıklardan da bahsetmektedir. Malumdur ki Sultan Mahmud ile Firdevs'i arasındaki anlaşmazlıkla ilgili bir takım rivayetler mevcuttur. Arif kendi "Ferhadnamesi"nde bu meseleye değinirken kendisinin Firdevsi olmadığını, bu yüzden de şahtan altın taç ve mensep iddiasının olmadığını söyler.

Ancak Arif bunu Firdevs'yi eleştirmek maksadıyla yazmamıştır. O burada Firdevs'inin adını ihtiramla çekmektedir. Şairin sanatkarlık kudretini övmektedir. Onun Sultan Mahmut'tan küsmesini bir nev haklı bulmaktadır.

Arif büyük şairin Şark edebiyatında tuttuğu yüksek mefkiden bahseder. Onun hüner ehlinin şairlerinden biri olduğunu belirtmek ister. Arif'in, Firdevs'i'yi bir şair gibi yüksek kıymetlendirilmesi Nizami-Firdevsi münasebeti hakkındaki mülâhızalarda da aydın gözükmetedir. Arif, Nizami'nin Hüsrev ve Şirin eserinde dediği doğruyu söylemek mümkün olduğu halde niçin yalan kullanılsın beyt'ini tekrar söyleyerek bunun Firdevs'i eleyhinde değildiğini bildirmektedir. Arif bu fikrini sübut etmek için okucuya "İskendarnâme" eserini okumasını tavsiye eder.

Nizami. söz deyən müdrik Nizami o söz söyleyen yüce sanatkar
sənətkar.

Söz vaxtı göstərib daim ecazlar. Söz vaktinde daima mucizeler
göstərmişdir.

Ela bil şeirdə bir sehirkardı. Adeta şiirde bir sihirbaz gibiydi,

Samiri sehrindən çox sehri vardı. Samiri'nin büyüsünden daha çok sihri
vardı onun.

Qoydu təzə şerin o. əsasını. Yeni şiirin temelini o attı,

Belə buyurmudur qoca sənətkar. İhtiyar sanatkâr şöyle buyurmuştu,

Şeirdə fikrini eyləyib aşkar : << Şiirde düşüncesini açıkça dile getirmişti:
Var doğru yazmağa

madam ki. imkan. > "Doğru yazmak mümkünse eğer,

Neçün gəlməlidir ortaya yalan ».	Neden ortaya yalan gelsin ki?"
Qulaqburmasıydı bu söz fitnəyə.	Bu söz bir uyarıydı fitneye,
Burda toxunurdu o. Firdovsiyə.	Burada Firdovsi'ye dokunduruyordu.
« < İsgəndərnəmə > ni oxusan əgər.	Eğer İskendername'yi okursan,
Ordan aydın olar sənə bu sözlər.	Bu sözlər sana oradan açıqça anlaşılır.
Özü buyurmuşdur o şeyxül - islam.	O şeyhülislam kendisi buyurmuş:
Hər işin əvəzi yetişir müdam.	"Her işin karşılığı er geç gelir."
Niyə bilməmişdir o huşyar qoca.	O uyanık ihtiyar neden bilmemişti ki,
Doğru söz söyləmir bir şair əsla ?	Doğru söz söylemez bir şair asla?
Nəzmində radiflər. qafiyələr var.	Nazmında redifler, kafiyeler var,
Şairlik yalansız. de. hardan olar ?	De bakalım, şairlik yalansız olur mu hiç?
O. dürrü düzlüklə deşibse ancaq.	Eğer o sadece dürüstlülle inciler dizmişse,
Onda öz sözüylə gərək danışaq.	O zaman kendi sözüyle konuşmalı.
Gərək mən həyah tutam özümü.	Ben de utanıp kendime hâkim olmalı,
Onun öz sözüylə deyəm sözümü.	Sözümü onun kendi sözüyle söylemeliyim.

(Yusuflu, 2007: 191)

Nizami, söz söyleyen bilge bir sanatkâr,

Arif, Nizami'nin doğruluk hakkında demiş olduğu bu beyti şairin İskendername mesnevisinde, Firdevs'i hakkında söylediği mülahizelerle alakalandırıyor. Nizami "Hüsrev ve Şirin"ın, "Yedi Güzel" eserlerinde olduğu gibi "İskendername" eserinde de Firdevs'iyi hatırlamıştır. Çünkü bu konuları Nizami'den önce Firdevs'i işlemiştir. Büyük şair de kendinden önce bu konuya müracaat etmiş seleflerini hürmetle yad

etmektedir. Konunun farklı planda işlendiğini söylemekle beraber yeri geldikçe Firdevsi yaratıcılığına kendi münasebetini de bildirmiştir. Arif'in yukarıda vurgulamış olduğu notlarını, daha doğru anlamak için Nizami'nin “İskendarname” eserinde Firdevsi hakkında dediklerini bir daha gözden geçirmek gerekmektedir. Nizami bu konunun ilk defa Firdevsi tarafından işlendiğini ifade ederek onun yazdıklarını tekrar etmeyeceğini bildirir. Daha bir küncde kalmış olan ve açılmamış olan, delinmemiş olan dürrü kendi terazisi ile ölçeceğini bir dünde iki delik açmanın mümkün olmadığından söylemiştir. Nizami kendi mesnevisinde İskender'in tahta çıkmasından konuşurken de kendi selefini hatırlamıştır. Dakiki'ye olan münasebetine işaret ederek kendinin böyle bir hareket etmeyeceğini, hiçbir kimseye irat, yanlış tutmak düşüncesinde olmadığını vurgulamıştır. İskendername'de İskender'in büthaneleri dağıtmasını tasvir eden kısımda da Nizami Firdevsi'ye işare ederek köhnelmiş olan, eskide kalmış olan pamuğu kulaklarından çıkararak yeni ipeyi eski olarak gösteriyor söyleyerek onun dediklerini unutmamız gerektiğini, yeni güzel hikaye dinlememiz gerektiğini bize teklif etmektedir. Nizami “İskendername” eserinde İskender'in kökeninden bahsederken de Firdevsi'nin yazdıklarını hatırlarken de “O, Allah tanıyanın yazdığı ile tarihleri mukayese ederken onların her ikisinde doğru söz görmedim. Manasız sözlerde hakikat yoktu. Bütün ülkelerin dediklerine göre o şehriyar, Filigus'tan olmuştur. Başka sözlerin ise kıymeti olmadığı için söz söyleyen onları götüre bilmemiştir.”

Firdevs'i “Şehname”de İskender'in Dara'nın oğlu olduğunu ve Filigus tarafından evlatlığa götürüldüğünü ileri sürmektedir. Nizami ise İskender'in Makedonyalı Filipp'in kendi öz oğlu olduğunu söyleyerek onun kökeninin İran'la bağlı olması fikrine karşı çıkmaktadır. Yani ondan önceki yazar Firdevs'i Nizami Gencevi'den farklı olarak İskender'i İran kökelli olarak göstermektedir. Onu sadece evlatlığa götüren kişi İranlı değildir. Fakat Nizami Gencevi eserinde bu kısmı değiştirerek Filippi, Makedonyalı İskender'in gerçek babası olarak ele almıştır. Böylelikle de Makedonyalı İskender artık İranlı değildi. “İskendername”de başka bir yerde de şairin doğruluk hakkında değilmiş doğru olmayan söz yükseklerde olsa da, yükseklerle kalksa da har olur gibi mülâhızalara rastlamaktayız. Şöyle gözüküyor ki Nizami'nin doğruluk hakkındaki bu düşünceleri Arif'in dikkatini çekmiş ve o, “Hüsrev ve Şirin” eserinde doğruluk hakkında değilmiş bu beyti de Nizami'nin böyle mülâhizeleri ile

alakalandırmıştır. O Nizami'nin doğruluk hakkındaki fikirlerine karşı çıkararak Firdevsi'yi müdafaa maksadıyla da ayrıntılı bir şekilde konuya değinmiştir.

Elbette Arif'in Feridevsi hakkındaki bu tür tasavvurları onun büyük şaire ihtiramından kaynaklanmaktadır. Ancak Arif kendini bu müdafasında ne kadar haklı bulmaya çalışsa da haklı değildir. Şair kendi “Hüsrev ve Şirin” eserinden örnek getirdiği bu beyti Firdevsi aleyhine değilmesini iddia ettiği zaman fikrini tasdik eden hiçbir inandırıcı delil getirmemiştir. Çünkü bu beytin Firdevs'i aleyhine olması hakkında biz Nizami'nin hiçbir eserinde işaret görmemekteyiz. Bundan ilave Nizami'nin son eserinde izah ettiği ahvalata önceden ikinci eseri olan Hüsrev ve Şirin mesnevesinde kendi yaklaşımını da bildirmesi inandırıcı değil. Kısacası Arif Erdebili kendinden önce Hüsrev ve Şirin yazmış olan sanatkarları ve yazarları ele aldığı zaman Nizami Gencevi'yi daha fazla eleştirmekle meşguldür. Şöyle ki Nizami Gencevi de kendisinden önce Firdevsi'nin Hüsrev ve Şirin konusuna değindiğini kabul etmektedir. Aslında Nizami Gencevi, Arif Erdebili'den farklı olarak Firdevsi'ye büyük bir ihtiramla yaklaşmış ve kendinden önce bu eseri yazan kimselere saygı ifade etmiştir. Fakat Arif Erdebili, Firdevsi'yi yüksek tutmakla birlikte Nizami Gencevi'yi ona haksızlık yapmakla suçlamaktadır. Şöyle ki, “İskendername” eserinde biraz önce de belirtmiş olduğumuz mısraları esas alarak bu mısraların Firdevsi ile ilgili yazıldığını söylemiş ve neden kaynaklı böyle bir şey yazıldığını anlamadığını, aksine Nizami Gencevi'nin bunu yapmakta haksız olduğunu belirtmiştir. Fakat şöyle ki, bizim de belirttiğimiz gibi, Nizami Gencevi acaba neden “İskendername” eserinde daha önce yazmış olduğu “Hüsrev ve Şirin”e değinme ihtiyacı hissetsin? Demek ki bu beytte yani bu mısra'da hedef alınan kişi aslında hiç de Firdevsi değildi. Firdevsi'den başka biri veya belki de herhangi hayali biri bile olabilirdi. Onun bahsettiği insanın Firdevsi olduğu ile ilgili hiçbir delil mevcut değildir. Fakat Arif Erdebili ısrarla Nizami Gencevi'yi kendinden önce “Hüsrev ve Şirin” konusu yazmış olan Firdevsi'yi suçlamakla iddiam etmektedir. Lakin bütün bunlar, Arif'in Firdevsi'yi yürekten sevdiğini gösteren birer şeyler gibi de kıymetlidir. Aslında bahsetmiş olduğumuz bu kısımlardan da aydın oluyor ki, şairin Nizami'nin Firdevsi'ye olan itirazlarınakatılmadığını, bunları katiyen kabul etmediğini görmekteyiz. Bu da onun Firdevs'in kudretli bir senetkar gibi kıymetlendirilmesini gösteriyor. Yani Arif Erdebil'e göre Firdevs'i o kadar büyük bir deha idi ki onu bırak eleştirmek mümkün olması, herhangi bir hatanın kendisinde bulunması bile imkansızdı. Bunu Mesnevi'de

şairin Hüsrev sureti ile alakadar değilmiş mülahazalarından da anlamak mümkündür. Bu zaman Arif onu patşahlar hakkında yazmakta evesiz bir senetkar gibi terifliyor. Firdevsi padişahları her zaman o kadar överdi ki o kadar güzel bir şekilde ifade ederdi ki Firdevsi'den sonra neredeyse bunu yapan kimse kalmamıştı ve Arif Erdebili'ye göre Firdevsi bunu yapmakta bir deha idi. Bu yüzden de şimdiki bahsedeceğimiz kısımda da Arif Erdebili Firdevsi'yi böyle bir senatkâr olduğu için hükümdarları övmekteki yeteneğinden dolayı yüksek kıymetlendirmektedir.

Arif kendi kahramanını şah nesilinin öncülü olarak gösterir. Arif Erdebili kendi kahramanının şah neslini öncül bir şekilde göstermektedir. Onun menşeyi, bütün değerli sıfatlarının menşeyi ve sebebi gibi izah etmekle de Firdevsi'ye, yaklaşmaktadır. Arif Firdevsi'den ilave Şark'ın başka kudretli senetkarlarının da eserlerini okumuş ve yeri geldikçe kendi mesnevisinde onlardan da faydalanmıştır. Mesnevide dünya, yaratılış hakkındaki felsefî fikirler, akıl, bilik, ahlak vs. ile ilgili e ileri sürülen mülahazaları da onun Şark'ın Hakani, Nizami, Hayyam ve Sadi gibi mütefekkir şairlerinden yararlandığını net bir şekilde göstermektedir.

3.2. Arif Erdebili ve Nizami Gencevi

Nizami konusuna müracaat eden başka şairler gibi Arif de kendi eserinde Nizami'den konuşmuş, ondan bahsetmiş, büyük şairi hürmet ve saygıyla hatırlamıştır. Bertels, Nizami konusunun geniş yayılmasından bahsederken şairin konularına müracaat edenlerin hepsini ve onların hepsinin de Nizami Gencevi'yi hürmetle yad ettiklerini yazmaktadır. Bu konuyla ilgili bahis açarken Bertels şöyle der:

Hamse veyahut onun ayrı ayrı kısımlarının mevzularına eser yazan bütün şairlerin neredeyse hepsi Nizami'ye müracaat etmiş onun yaratıcılığını överek, onunla aynı konuyu ele alıp, aynı konu üzerinde bir şeyler yazmaktan dolayı neredeyse özür dilemişlerdir.

Aslında bununla Bertels şöyle bir kanıya gelmektedir ki Nizami Gencevi o kadar müthiş bir yazar olmuştur ki ondan sonra gelen yazarlar kendilerinin büyüğü olarak gördükleri Nizami Gencevi'nin üzerine aynı konuda eser işlemeyi bile kendilerine ayıp bilmişlerdir. Bir çok o konuya değinen yazarlar, şairler Nizami Gencevi'yi saygıyla yad etmekte ve ondan sonra böyle bir eser yazma riskini göze aldıklarını belirtmektedirler. Arif de Hamse konusunda yazan şairlerin bu geleneğini devam ettirmiş ve kendi eserlerinde Nizami'yi ve onun eserlerini hatırlamış, onun sanatkarlık

maharetini övmüştür. “Ferhadname” de Nizami'nin şairlik kudretinden bahsederken aşağıdaki gibi bir kısım geçmektedir.

İkinci kısmın başlarında yeniden Nizami konusuna değinen Arif Erdebili Nizami Gencevi ve onun yaratıcılığını övmektedir. O, büyük şaire ihtiram göstergesi olarak Nizami'nin yaratıcılığını takdir etmiş ve tekzip etmemek hatırına da eserinin ikinci hissesini yazmaktan imtina etmek istemiştir. Acak şairin dostları onu ikna ederek başladığı eseri tamamlamaya heveslendirmiştir. Şair, onu Mesnevi'nin ikinci hissesini yazmaya tahrik eden dostlarının diliyle şöyle söylüyor:

Macazi sevgidə haqqı görənsən.	Mecazi aşkta hakkı gören birisin.
Dostların qəlbini qırmağın nədir?	Dostların kalbini kırmak da ne demək?
Qələmin susmuşdur niyə söylə bir.	Kələmin neden sustu, söylə bir.
Şirin dastanını demədin bütün.	Şirin'in destanını baştan sona anlatmadın,
Yoxsa Nizamini sevdiyin üçün?	Yoxsa Nizami'yi sevdiğin için mi?"
Ağzını açanda şəkər saçırısan,	Ağzını açınca şeker saçırıyorsun,
Şirinin sözündən niyə qaçırsan?	Şirin'in sözündən niyə kaçıyorsun?
Yoldaşlar içində qazandın ad, sən,	
Göstər hünərini tamam durmadan.	
Elə şeir de ki, cuşa gətirsin,	Öyle bir şiir söyle ki, coşku uyandırın,
Eys-işrət zamanı sevinc yetirsin.	Eğlence zamanı neşe getirsin.
Elə şeir de ki, təzələnsin can,	Öyle bir şiir söyle ki, canı tazelesin,
Dinə, sənətə verməsin ziyan.	Ne dine ne sanata zarar versin.
Əgər padşahsan mənə mülkünə,	Eğer hükümdarsan, mülküne sahip çık,
Qoyma üstün gəlsin acizlik sənə.	Bırakma acizlik seni alt etsin.

Sən şəhərindənsən, qəribdir Sen şəhrindənsin, Ferhad ise gariptir.
Fərhad.

(Yusuflu, 2007: 183-184)

Arif Erdebili Nizami ile ilgili keskin fikirler söylese de aslında içten içe onun dehası karşısında kendi hatasını da anlamaktadır. Bundan olacak ki o eserin ikinci kısmında Nizami'den özür dilediği bir kısım da ilave etmiştir. Burada o Nizami ile ilgili dediği sözlerin suçunu Nizami'nin ona verdiği mey dolu kadehte görmektedir. Arif Erdebili Nizami Gencevi'ye yaşlı adam diye hitab ederek herkesin önünde ondan özür dilediğini beyan eder. Bununla birlikte Nizami'nin Ferhad'a karşı adeta acımaz davrandığını ve bunun da kendisini çokça tesir ettiğini söyler. Ferhad'ın çektiği acıların acılar Arif Erdebili'yi derinden sarsıtmıştır. Bunun esas sebebini de yine kendisi açıklamaktadır. Arif Erdebili kendi aziz şehri olan Erdebil'den uzak düşmesini, Şirvana gelip orada yaşaması hatırlar ve bu süreçte gariplik duygusunun kendisi üzdüğünü belirtir. Arif Erdebili Ferhad'ın durumunu kendi durumu ile mukayese etmekte ve ona da kendisine acıdığı gibi acımaktadır. Bu yüzden de Hüsrev ve Şirin hikayesini tamamen yeni boyalarla kaleme almayı ve bu defa Ferhad'ın yüzünü güldürmeyi karşısına maksat olarak koyduğunu söylemektedir. Arif Erdebiliye göre Hüsrev'i bu kadar yüceltip Ferhad'a acı çekmeye reva gören Nizami bu yaptığında haklı olmamıştır. Arife göre Nizami bir erkeği erkeklik duygusundan uzaklaştırmıştır. Aslında derinden bakıldığında Arif Erdebiliye göre Hüsrev bile her ne kadar Ferhad'dan daha iyi konumda olsa bile Nizami onu da süstleştirmiş ve erkeklik özelliklerinden kenarda tasvir etmiştir. O, Nizami'yi kendi kadın karakterlerini de aynı şekilde gerçeklikten uzak tasvir ettiği için tankit etmektedir. Arif Nizami eserinde aşkın, sevginin tadının kaçtığını ifade eder. Nizami Gencevi'yi gerçek aşk kavramından haberdar olmamakta suçlar. Onun yaşlı biri gibi aşıklık yaptığını söyler ve buna karşın kendisinin tamamen farklı bir yol izleyeceğini belirtir. Aynı zamanda Arif Erdebili Nizami'nin gerçek dilberler olan meclislerde bulunmadığını ve bu sebeple de onun kadınları tanımadığını söyler. Kendisinin ise Nizami'nin aksine olarak bu ortamları çok iyi bildiğini, her türlü hiylekar kadın gördüğünü ifade eder. Öyle ki o namuslu görünüp perde arkasında ahlaksızlık yapan kadınların sayının çokluğunu ve bu yüzden de hepsini eserinde şerh edemeyeceğini belirtse de elinden geldiğince bazılarını deyineneğini söyler:

Dil içi çeviri

Nizamidən üzr istəməsi

Mən sərxoş olanda Nizami yenə,
Mey dolu bir qədəh veribdir mənə.
O yaşlı qocadan üzr istəyirəm,
Dostlara olanı açıb deyirəm.
O dəm ki, Xosrovu yadına saldı,
Zəruri bir işin qeydinə qaldı.
Xosrovdan ən yaxşı işləri seçdi,
Şirindən bakirə dürrlər dəşdi.
İltifat etmədi əsla Fərhada,
Qoymadı Şirindən yetə murada.
Xosrovun bəxtinə özü qıymadı,
O qərib Fərhada məhəl qoymadı.
Öz şəhəri oldu yurdu daima,
Qəriblər qəmini çəkmədi əsla
Mən səfər qəmindən biçara oldum,
Doğma şəhərimdən avara oldum.
Yaşadım Şirvanda ayağı bağlı,
Nə dost, nə qohum var, ürəyi dağlı.

Nizami'den Özür Dilemesi

Ben sarhoşken yine Nizami,
Şarap dolu bir kadeh verdi bana.
O yaşlı ihtiyardan özür diliyorum,
Dostlara olanı açıkça söylüyorum.
O an ki, Hüsrev'i hatırladı,
Önemli bir işi unuttu.
Hüsrev'in en iyi işlerini seçti,
Şirin'den bakire inciler dizdi.
Hiç iltifat etmedi Ferhat'a,
Şirin'i muradına erdirmedi.
Hüsrev'in bahtına kıyamadı,
O garip Ferhat'a değer vermedi.
Kendi şehri oldu yurdu daima,
Gariplerin gamını hiç çekmedi.
Ben sefer derdinden biçare oldum,
Doğduğum şehirden avare oldum.
Şirvan'da yaşadım ayağı bağlı,
Ne dostum, ne akrabam var, yüreği yaralı.

Mənə əsər etdi qərblilik dağı,
Yandırdım beynimi sıraxsayağı.
Fərhadın halından alışdı sinəm,
Sevda çırağını yandırdım o dem.
Gələm qulluğumda xidmət eylədi,
Qəribin qəmini bir qərib yedi.
Nizami yəqini bizə gümandı,
Ona güman olan bizə əyandı.
Ona eşqbazlıq deyildi peşə,
Ağlı yol tapmazdı, əsla bu işə.
Elinə bir dəfə qədəh almayan
Sərxoşun halını nə edər beyan?
Meyin səfasını sərxoşdan soruş,
Sərxoş nəvasını sərxoşdan soruş.
Eşikbazlıq vaxtı bilirəm yəqin,
Üzünə baxmayıb, məcazi eşqin.
Nə Mani naxışlı bir insan idi,
Mənəvi aləmə hökümran idi.
Kimi həkim etsə, ağlı kəmalı,
Eşqdə yüz yola çəkər xəyalı.

Beni etkiledi gurbetin dağı,
Beynimi lamba gibi yaktım,
Ferhat'ın halinden alıştı sinem,
Aşkın çirasını o anda yandırdım.
Kalem hizmetimde görev yaptı,
Gurbetin derdini bir garip tattı.
Nizami bilmediği bize gümandı,
Ona güman olan bize belli.
Akıl asla yol bulmazdı bu işe.
Eline bir defa kadeh almayan,
Sarhoşun hâlini ne bilir beyan?
Şarabın lezzetini sarhoştan sor!
Sarhoşun havasını sarhoştan sor!
Aşk zamanı, biliyorum elbet,
Yüzüne bakmaz mecazi aşkın elbet.
Ne Mecnun süslü bir insandı,
Manevi âleme hükümdardı.
Kim aklına, kemaline hükmederse,
Akıl asla yol bulmazdı bu işe.
Aşkta yüz yol şaşırır hayale.

Ağla qulaq assa, əgər bir insan,	Aklını dinlənə eğer bir insan,
Yəqin uzaq olar eşqbazlıqdan.	Muhtemelen uzak olur aşktan.
Elə göstərir ki, eşkin yolunu	Öyle gösteriyor ki aşkın yolunu,
Sanki bilmir eşqin nə olduğunu.	Sanki bilmiyor aşkın ne olduğunu.
Sözə süslük verib, zəifləşdirib,	Söze süs katıp zayıflatmış,
Qadını, kişini zərifləşdirib.	Kadını, erkeği narinləştirmiş.
Qaçıbdır sevdanın ləzzəti dadı,	Kaçmış sevdanın tadı, lezzeti,
Soyuyub atəşi qalıbdır adı.	Soğumuş atəşi, sadəcə adı kalmış.
Sözündə kişidən kişilik gedib,	Sözündə erkekten erkeklik gitmiş,
Süs qocalar kimi aşiklik edib.	Süs bebegi gibi âşık olmuş.
Bizim peşəməizdir, sürət yaratmaq,	Bizim işimiz sürət yaratmaqdır,
Fikrimiz, zikrimiz sürətdir ancaq.	Düşüncemiz, zikrimiz yalnızca şəkildir.
Ey dost, hər sənəti biləsən gərək,	Ey dost, hər sənəti bilmək gerek,
Hər şeyin ustası bilər olan tek.	Her şeyi ustası bilir ancak.

(Yusuflu, 2007: 198-200)

Arif Erdebili de digər yazarlar gibi, yani Nizami Gencevi Mektebi'nin devamçıları gibi bu geleneğe sadık kalarak Nizami Gencevi'ye karşı saygı göstermiştir. Hatta şöyle ki bahsedildiği üzere eserinin ikinci kısmını yazmaktan çekinmiştir. Malum olduğu gibi Nizami Gencevi'den farklı olarak Arif Erdebili eserinin birinci kısmında Gülistan ve Ferhat hakkında konuşmaktadır. Şöyle ki “Ferhadname”nin en esas ve en farklı kısmı da burasıdır. Burada daha önce görülmemiş farklı bir yaklaşım sergilenmiştir. Yani Arif Erdebili, Ferhâd ve Gülistan hattını buraya eklemiş ve konu üzerine güzel bir şekilde işlemiştir. Burada Ferhâd ile Gülistan'ın aşkınden, onların birbirini nasıl sevmesinden bahsedilirken, Ferhâd bu eserin esas ana kahramanı

seciyesi taşımaktadır. Lakin ikinci kısım ise direkt olarak Nizami Gencevi'nin Hüsrev ve Şirin konusuyla bağlıdır. Bu sebepten dolayı da birinci kısımda tereddüt etmeyen Arif Erdebili, eserinin ikinci kısmını yazarken tereddüt içerisinde kalıyor. Şöyle ki, Nizami'ye olan sevgisinden kaynaklı bu sevgiden ve saygıdan ötürü eserin ikinci kısmını yazmaktan tam olarak vazgeçmek üzeredir. Eserdeki mısralardan da aydın olduğu üzere onun dostları kendisini ikna etmeye ve bu yoldan çekindirmeye çalışarak eserin ikinci kısmını yazmasına da onu heveslendiriyorlar. Bunun ardından Arif Erdebili kendinde güç bularak eserinin ikinci kısmını da tamamlama yoluna koyuluyor. Şairin Nizami yaratıcılığını derinden sevmesini, nihayet onun Nizami geleneklerini devam ve inkişaf ettirmesinde de görmek mümkündür. Arif, ideya ve bedii cihetten Nizami eserinin güçlü tesirini aksettiren, şairin öncül fikirleriyle sık bir şekilde bağlı olan bir eser yaratmıştır. Arif'in Nizami eneneleri ile bağlılığı hep ve her şeyden önce onun mesnevisi ile Nizami'nin “Hüsrev ve Şirin” eseri arasında olan ortak noktalarda kendisini parlak bir şekilde göstermektedir. Bu genellik ise ilk önce her iki eserde görülen ve müşahade edilen mazmun yani konu benzerliğinde kendisini göstermektedir. Doğrudur. Arif'in mesnevisi iki hissedene ibarettir. Onun eseri ile Nizami'nin Hüsrev ve Şirini arasındaki sujet benzerliğinden bahsederken, biz ilk önce ikinci kısmı dikkate almaktayız. Ancak bu o demek değildir ki Mesnevi'nin birinci kısmı Nizami tesirinden tamamıyla muaftır. Birinci kısımda da Nizami tesirini görmekteyiz. Bu tesir mazmun açısından zayıf olsa da bedii cihetten çok kuvvetlidir. Arif konuya tamamıyla yeni bir yolda, yeni bir istikamet vermiştir. Orijinal bir eser kaleme almasına rağmen Nizami mesnevisinde tesvir olunan birçok açıdan kendi eserinde aksettirmiştir.

1. “Hüsrev ve Şirin” mesnevisinin esas suretlerini “Ferhadname”ye dahil etmiştir.

2. “Hüsrev ve Şirin”de olduğu gibi Arif'in eserinde de şair Şirin, Hüsrev ve birçok insan hakkında burada bahsetmektedir.

3. Aynı zamanda bu eserde de Şavur Şirin hakkında Hüsrev'le konuşmuş ve Şavur'un vasıtasıyla Hüsrev Şirin'e haber göndermiştir.

4. Şirin'i Hüsrev'in ardınca Medain'e getirmiştir.

5. Sonra her iki eserde Behram Çubi'nin Hüsrev'e savaş ilan etmesi, Hüsrev'in Bizans hükümdarından yardım istemesi ve bununla alakadar olarak da Meryem'le evlenmesi tasvir olunmuştur.

6. Her iki eserde Şirin'in saraya gelmesine Meryem mani oluyor.

7. Her iki eserde Hüsrev, Şavur'u Şirin'in yanından geri çağırıyor.

8. “ Hüsrev ve Şirin”de olduğu gibi “Ferhadname” eserinde de Ferhad, Şirin için süt arkı çeker.

9. Her iki eserde Ferhad'ın Şirin'e aşk beslediğinin şahidi oluyoruz.

10. Ve yine her iki eserde bundan haberdar olan Hüsrev, Ferhad'ı kendi huzuruna çağırmaktadır. Arif'de de Nizami'nin eserinde olduğu gibi Hüsrev'in, Ferhad'a Şirin'i vaat ederek onu Bisütunt dağını yarmaya gönderdiğinin tasvir edildiğini görüyoruz.

11. Her iki eserde Ferhad ihanet yolu ile öldürülüyor.

12. Dediğimiz gibi Arif, Nizami mesnevisinde olan образları da kendi eserine dahil etmiştir. Hüsrev ve Şirin eserinin esas kahramanlarından olan Şirin, Hüsrev, Şavur, Mehin Banu, Meryem, Bozorg Ümmid, Arifin de eserinde esas suretlerdendir.

13. Bunlardan Hüsrev, İran hükümdarı, Hürmüz'ün oğlu olmuş, sonradan İran Şahı gibi tasvir edilmekle her iki eserde aynı şekilde verilmiştir.

14. Her iki eserde Şavur, olayların gidişatında önemli rol oynayan bir kişidir. Şirin ile Hüsrev arasında vasıtaçı bir insan gibi gösterilmiştir.

15. Mehin Banu her iki eserde akıllı bir hükümdardır.

16. Arif, Bozorg Ümmid'i, akıllı vezir ve Meryem'i Rum geyserinin kızı gibi göstermekle de Nizami'ye yaklaşmıştır.

17. Arif'in mesnevisi, ideal, konu itibarıyla de Nizami mesnevisine çok yakındır.

18. Arif, Nizami'nin insanperver ideallerini anlamış ve yeri geldikçe bunları geniş bir şekilde kullanmış bir sanatkardır.

19. O, Nizami mesnevisinde ileri sürülen birçok ahlaki, nasihatamiz fikirleri kendi mesnevisinde de vermiş, şairin emek, hakiki dostluk, yoldaşlık ve sadakat hakkındaki ideallerini de “Ferhadname”de geniş aksettirmeye çalışmıştır.

20. “Ferhadname” her şeyden önce yazarın sanat ve hüner hakkında güzel fikirlerini aksettiren, emeğe yüksek değer besleyen bir eser olmakla Nizami mesnevisi ile yakından benzemektedir.

21. Arif de Nizami gibi emek ve hüner hakkında konuşurken sanatı insan faaliyetinin mahsulü gibi terennüm etmektedir. Bunu biz her iki eserde Şavur tarafından çekilmiş suretin tasvirinde görmekteyiz. Nizamide, Şirin, yalnız sanatın kudretiyle Hüsrev'e aşık olur. Arif de, mahir ressamın kendi sanatıyla Ferhat'a nasıl tesir ettiğini, onu kendi hüneriyle görüp tanımadığı bir kıza meftun eylediğini gösteriyor. Şöyle ki, Arif Erdebili önceden de bahsettiğimiz üzere eserinin birinci kısmında Ferhad ve Gülistan sevgisinden bahsetmektedir. Burada da Ferhad, Gülistan'ı görmeden ona aşık olmuştur. Sadece sanat yoluyla. Arif kendi eserinde aşk, aşık hakkında mülahize ileri sürerken de Nizami'nin görüşlerinden istifade etmiştir. Nizami'nin aşk, sevgi hakkında değilmiş fikirlerinden çokça faydalanmıştır.

22. Arif de kendi mesnevisini Nizami gibi aruz vezninin heceze bahrında yazmıştır.

23. Eserin evvellerinde Arif de söz sanatından, şair karşısında duran taleplerden bahs etmiş, doğru sözü överek Nizami'de olduğu gibi sözün kısa ve manalı olmasını talep etmiştir.

24. Bundan ilave “Ferhadname” de “Hüsrev ve Şirin” eseri gibi esasen sanat eserlerine, tarihi abidelere istinaden yazılmıştır. Her iki eserde halk edebiyatından, folklordan alınmış motifler aşık gözükmemektedir. Arif de Nizami gibi bahsedeceği konuya başlamazdan önce Şirin, Hüsrev ve Ferhad'dan yadigar kalmış abideleri hatırlamaktadır.

Mesnevi'de Ferhad'ın Şirin'i sevmesinden bahseden şair, aşkın geldiği zaman akılın katiyen işe yaramadığını söylüyor. Arif'in mesnevisindeki bu görüşü onu bu açıdan Nizami ile yakınlaştırmaktadır.

Nizami'nin eserinde dostluk, toplum, insanlık, kanaat, dünyaya uymamak, emek insanların şerafeti, mağrurluktan çekindirmek gibi nasihatimiz fikirler, Arif'in mesnevisinde de kendi aksini bulmuştur. Nizami'nin Arife tesirinden konuşurken, şairin dünya, yaratılış hakkındaki fikirlerinin hususi vurgulanması gerekmektedir. Hüsrev ve Şirin eserinde Bozorg Ümmid'in diliyle söylenilen birçok felsefi fikirlere Arif'in eserinde de rast ediyoruz. Doğrudur, Nizami'nin eserinde geniş izah edilen

böyle fikirler “Ferhadname”de bir o kadar yüzeysel gösterilmiştir. Ancak bununla birlikte Arif’in böyle felsefî fikirlere kendi eserinde yer vermesinin kendisi de onun Nizami’den tesirlendiğini aydın göstermektedir. Özellikle her iki eserde olan böyle fikirlerin mahiyetçe benzerliği bunu bir daha tasdik ediyor. Arif’in eserinde bir insanın kendisini almak hakkında söylenilen mülahizeler, Nizami’nin Hüsrev ve Şirin eserinde hikmet adlanan bahiste ileri sürülen fikirlerle neredeyse aynıdır. Nizami’nin Arif’e olan tesiri yalnız ideal açısından değil, edebi, bedi bakımdan da aydın bir şekilde görülmektedir. Arif Erdebili’nin “Ferhadnamesi” ile “Hüsrev ve Şirin” arasında üslup ve kuruluş açısından da benzeiş sezilmektedir. Arif’in mesnevisinin bedii açıdan da Nizami’nin eseriyle yakınlığından bahsederken “Ferhadname”de Nizami’den gelen beytleri özellikle göstermemiz gerekiyor.

Nizami Hüsrev’in ova gidip de orada bir köylünün evinde keyif meclisi kurmasını tasvir ederken erğenun sesini dinleyip, erğenun renkli şarap içtiklerinden bahs eder.

Tam da burada erğenun aleti ile ilgili de bilgi vermeyi gerekli bulmaktayız. Erğenun-2500 yıllık tarihe malik Azerbaycan musiki aletidir. Hakkında zıddiyetli fikirler mevcuttur. Bu musiki aletini Yunan filozofu Eflatun’nun yaratmış olduğu idda ediliyor. Araştırmacıların düşüncesine göre eski zamanlarda erğunun musiki aletinden savaş öncesi askerleri ruhlandıran bir alet gibi istifade olunmuştur. Keman ile ifa edilen erğenun diz üzerine koyularak çalınmıştır. O dolgun ve bem sesli bir alettir. Diğer bir nev erğenun ise mızrap ile ifa edilmektedir. Farsçadan dilimize tercümede alet, silah anlamlarına gelmektedir. Silah kelimesi burada mecazi anlamda kullanılmaktadır. Sanatçının, müzisyenin silahı gibi anlamlandırılmalıdır. Erğenunun 6 teli, 17 perdesi vardır. Aşağı kısmı ceyran derisinden yapılmaktaydı. Çanak kısmı ise kabaktan hazırlanıyordu. Musiki aletleri tamircisi Musa Yakubov erğenun aletini yenilemiştir. Aletin çanak kısmı karağaç ağaçından, kolu ve aşıkları ise ceviz ağaçından hazırlanmıştır. Çanak iki kısımlıdır. Erğenun aletini esasen erkekler ifa etmektedir. Nizami Gencevi Yedi Güzel mesnevisinde de erğenun musiki aletini tekrar hatırlamıştır.

Arif de Ferhad’ı Keyif Meclisi’nde tasvir ederken meclistekilerin erğenun sesini duyduğunu ve erğenun renkli şarap içtiklerini söyler.

Arif Erdebili, Nizami Gencevi'nin Şirin'e yakıştırmış olduğu sıfatları Gülistan'a yakıştırmaktadır. Yani eğer Nizami Gencevi'nin eserinde Şirin ideal bir kadın sureti ise burada Gülistan ideal bir kadın suretidir. Çünkü belirtmiş olduğumuz üzere Arif Erdebili'ye göre bir saray kadınının ahlakı katiyen bir emekçinin kızı olan Gülistan'ın ahlakı kadar güzel olamazdı.

“Ferhadname”de Nizami'nin eserinde değilmiş beytlerden az farklı olan böyle benzer beytlerin sayı aslında çoktur. Biz burada sadece bazı örnekleri vermekle yetinmekteyiz. Bundan ilave, Arif'in mesnevisinde tesadüf ettiğimiz birçok ifadeler de işlenme yeri ve maksadı itibariyle Nizami'yi bizlere hatırlatmaktadır. Nizami'nin eserinde şairin olaylara münasebeti ve bu münasebetini bildiren beytlerden Arif yeri geldikçe kendi eserinde geniş faydalanmıştır.

Bütün bu söylenenleri böyle sonlandıra biliriz ki ki, Arif kendi mesnevisinde “Hüsrev ve Şirin” eserinden geniş istifade etmiştir. Nizami geleneklerine bağlı olan bütün eserlerde olduğu gibi, “Ferhadname”de de Nizami tesiri aydın bir şekilde gözükmektedir. Nizami'nin Arife tesirinden bahsederken unutmamalıyız ki şair yalnız “Hüsrev ve Şirin” eserini değil, Nizami'nin bütün eserlerini dikkatle okumuş ve kendi mesnevisinde genellikle Nizami yaratıcılığından geniş istifade etmiştir. Bunu biz hem şairin mesnevide verdiği ahlaki terbiyevi fikirlerden, hem de onun Nizamiye ettiği itirazlarından net bir şekilde görmekteyiz. Nizami'nin söz sanatı, şiir hakkındaki mülahizelerini, bütün mesnevide koymuş olduğu ahlaki terbiyevi görüşlerini, emek ve sanat hakkındaki yüksek fikirlerini Arif de kendi eserinde aksettirmiştir. Arif'in zahmet, hüner hakkındaki mülahizeleri, Nizami'nin yalnız “Hüsrev ve Şirin” eseri ile değil, genellikle Nizami yaratıcılığının tesiri ile bağlıdır.

Arif'in söz sanatı hakkındaki mülahizeleri de şairin yalnız “Hüsrev ve Şirin” eserinde değil, genel olarak bütün yaratıcılığında gördüğümüz sanat ve şiir hakkındaki fikirleriyle çok yakındır. Özellikle burada onu da vurgulamak isteriz ki, Nizami Gencevi daha ilk eseri olan “Sırlar Hazinesi” eserinde birçok konuya değinirken özellikle sanat, insan, aynı zamanda emek, emekçi insan konusunu özellikle ön plana taşımaktadır. Taş yonan usta kısmında ise bunu net bir şekilde vurgulamaktadır. Şöyle ki, Nizami Gencevi taş yonan ustadan bahsederken onun ne kadar büyük yüreğe sahip olduğunu, ne kadar güçlü, manevi açıdan ne kadar büyük bir güce sahip olduğunu ifade etmektedir. Burada da Arif Erdebili'yle kendi “Ferhadname” eserinde böyle bir sanat adamı, taş yonan bir usta yani Gülistan'ın babasını sonrasında Ferhad karakterini

bu açıdan ele almıştır. Ve eserin ismini de böyle bir ustanın ismiyle yani Ferhat'ın ismiyle adlandırmıştır. Arif'in Nizami'ye şahsi münasebetini bildiren hisselerde de onun Nizami yaratıcılığını derinden mütaleye ettiğini görmekteyiz. O bu mülahizeleriyle alakadar olarak şairin “Leyla ve Mecnun” eserinden misal getirmektedir. “İskendername”de ifade olunan fikirler barede konuşuyor. Bütün bunlar da Arif'in kendi seleflerini derinden bilen ve onların edebi gelenekleri ile sık bağlı olan bir şair olmasını bir daha tasdik ediyor. Bütün bu değilenlerden yola çıkarak hiç de Arif'in yalnız Nizami'nin tesiri altında yazan bir şair olması demek doğru değildir. Yukarıda söylenenlerden çıkardığımız netice ile biz Arif'in Nizami geleneklerini sadece devam ettirdiğini ve ancak Nizami'nin tekrarından ibaret bir eser yarattığını demek de istemiyoruz. Şüphesiz Arif Erdebil'i Nizami geleneklerinin devamcısı olmakla beraber kendisine mahsus yaratıcılık simasına malik bir şairdir. O, Nizami mevzusunda mesnevi kaleme almıştır. Nizami dühasından behrelenmiş bir şair olsa da “Ferhadname” bu konuda yazılan bütün eserlerle kökünden farklı özelliklere de maliktir. Hele esere başlamazdan önce şairin söylediği fikirlerden onun Nizami eserinde tesvir olunandan farklı olayları kaleme aldığını anlamaktayız. Şair, kendine müracaatla Perviz hikayesini bırakmayı, Gülgün kıssasını tamamen unutmayı söylüyor. Mesnevi de Ferhad'ın hayatının geniş tasviri, onun Çin'den Abhazya'ya gelmesi, Gülistan'la olan aşk maceraları, Şirin'le olan sevgi sergüzeşleri, Hüsre ve münasebeti vs. Nizami mesnevisinde olmayan detaylardır. Ferhad, Gülistan, Abhazya hükümdarı, Abhazyalı usta, Mügbil gibi yeni suretlere de yalnız “Ferhadname”de tesadüf edilmektedir. Arif, aynı zamanda Nizami'nin eserinde tasvir olunan bir sıra olayları da kendine mahsus, orijinal bir tarzda kaleme almıştır. O, Nizami'den götürdüğü birçok sahneleri kendi maksadı ve üslubunun taleplerine uygun bir şekilde yeniden işlemiş, sonrasında eserine dahil etmiştir. Nizami'nin eserinde Behram Çubi'nin isyan ederek tah tacı Hüsrev'in elinden alması ve onun korkusundan Hüsrev'in Nuhan'a kaçması tesvir olunuyor. Arif bu olayı katiyen tasvir etmemektedir. Onun eserinde Şirin'le ilgilendiği için Hüsrev'e sinirlenen Meryem, Behram Çubi'nin Erdebil'den gelerek Hüsrev için büyük tehlike törettiğini ona hatırlatıyor. Her iki eserde Meryem, Behram'a karşı savaş ile alakadar olarak meydana çıkıyor. Nizami'de bütün bu olaylar tasvir ediliyor. Arif'in eserinde ise bunları Meryem'in sözlerinden anlamak mümkün oluyor. Nizami'de Şirin daha çok özlesin diye Hüsrev Şavur'u kendi yanına çağırıyor. En yakın hemdeminden ayrılmak, Şirin'in kederlenmesine sebep oluyor. “Ferhadname”de de böyle bir epizot var. Ancak burada Hüsrev, Meryem'in

gönlünü almak maksadıyla Şavur gibi mahir bir senetkarı ona bağışlıyor. Şirin ise Şavr'ın gitmesinden daha çok onun Meryem'e kısmet olmasından sinirlenmiştir. Her iki eserde Şirin'in saraya gelmesiyle Meryem sinirleniyor ve aslında buna katiben izin vermiyor. Nizami'nin eserinde Meryem, Şirin'i saraya getirmek için ondan izin isteyen Hüsrev'in, ricasını reddediyor. Arif'in eserinde ise Hüsrev Meryem'le bu hakta konuşmuyor. Meryem kendi Şirin'in meselesinden haberdar olup küserek gitmek istiyor. Hüsrev ise Şirin'in adını bir daha anmayacağına söz verip Meryem'le barışıyor. Ferhad'ın dağ yarmasının sebebi her iki eserde aynı tasvir edilmiştir. Nizami'nin eserinde Hüsrev, Ferhad'ı kendi yolundan kenar etmek için ona insan kuvvesi dışında görünen böyle zor bir iş veriyor. Arif'in eserinde ise Hüsrev, Şirin'i Ferhad'a vereceğini vaat ediyor. Ona dağ yarmak görevini veriyor. Arif'in Nizami'den götürdüğü başka bir sahne ise Ferhad'ın Şirin için süt arkı yaptırmasıdır. Arif bu sahnenin de tamamen orijinal bir şekilde ortaya çıkması için elinden geleni yapmıştır. Arif'in eserinde hayvanların olduğu yerden Şirin'in kasrına kadar ark çekilmiş ve süt bardaklara doldurulup bu ark vasıtasıyla Şirin'e ulaştırılmıştır. Bardakların arkasınca gelen bir iki kişi ise sütün tam anlamıyla kolay bir şekilde kasra gelip varmasına dikkat etmiştir. Arif'in mesnevisini Nizami'nin Hüsrev ve Şirin eserinden farklı kılan esas özelliklerden biri de budur ki Arif, Nizami mesnevisindeki keskin konfliktleri elinden geldiği kadar hafifletmiş ve selefi'nin eserindeki, psikolojik ziddiyetleri kendi “Ferhadname”sinde hiç derecesine kadar indirmiştir. Bir çok Azerbaycanlı araştırmacıların vurguladığı gibi, Nizami, eserindeki bütün olayları keskin konfliktler yolu ile ilerletiyor. “Hüsrev ve Şirin” eserinde kahramanların karakterini şair sanatkarlıkla yaratılmış konfliktlerin zıtlaşmasında açıyor ve bütün mesnevi ziddiyetler üzerinde kurulmuştur. Bir taraftan Şirin ve Hüsrev, diğer taraftan Ferhad ve Hüsrev vs. şeklinde ilerlemektedir. Arif'in eseri ise böyle değildir. Eserde verilmiş suretlerin karakterlerinde keskin ziddiyet olmadığından bu suretlerin esas mahiyetini açan konfliktte de tesadüf etmiyoruz. Bu cihetten Hüsrev ile Ferhad'ın karşılaşması sahnesi daha önem arz etmektedir. Arif de Nizami gibi Hüsrev ile Ferhad'ın karşılaşması sahnesini tasvir ediyor ancak burada Nizami'nin eserinde olduğu gibi birbirine zıdd iki insan karakteri, iki maneviyat, iki muhabbet görmüyoruz. Arif bu sahneyi kendi muhabbeti ile Hüsrev'in tam zıddı olan Ferhad'ın manevi üstünlüğüne karşı vermek için değil, muhtemelen konunun geleneksel tarafına dikkat ederek Mesnevi'sine dahil etmiştir. Mesnevi'nin Nizami eserinden farklı olan cihetlerini sayarken her iki eserde birbirine yakın planda verilmiş aynı adlı suretlerin de birbirinden farklı olduğunu

söylemek gerekir. Bundan daha önce de Ferhad suretinin tamamıyla başka planda gösterildiğine, Şirin'in ise Nizami'nin kadın kahramanına tam zıdd olduğunu söylerken değinmiştik. Arif hatta benzer planda tasvir ettiği suretleri de Nizami suretlerinden farklı bir şekilde kaleme almıştır. Her iki mesnevi de Hüsrev öncelikle İran şahzadesi sonra ise İran hükümdarıdır. Arif onu yeri geldiğinde amacın dışında reftar etmekten çekinmeyen bir şah gibi gösteriyor ki bu da Nizami'nin eserindeki Hüsrev karakterinde gördüğümüz bir şey değildir. Arif hem de Nizami'den farklı olarak bu karakteri, islah ihtiyacı olmayan müsbet şah gibi tasvir ediyor. Nizami'nin eserinde olduğu gibi Arif'in de eserinde Şavur meşhur sanatkardır. Nizami'de o, Hüsrev'in yakın adamı gibi tasvir ediliyorsa, Arif'in eserinde Ferhad'ın en yakın dostu gibi gösterilmiştir. Ferhatname'de Meryem, Rum Kayseri'nin kızı ve Hüsrev'in karısı gibi gösterilmiştir. Nizami'nin eserindeki aynı adlı karaktere benzemektedir. Her iki eserde onun Şirin'e yaklaşımı aynıdır. Lakin Nizami'nin eserinde Şirin hakkında Meryem'in dedikleri haksız ittiham gibi sesleniyor. Arif'in eserinde ise Meryem'in olumsuz davranışlarına hak kazandırılmıştır. Nizami'nin eserinde Meryem ölüyor. Arif'in eserinde ise Meryem'in ölümünü göremiyoruz. Bütün bunlar “Ferhadname”nin tamamen orijinal bir eser olmasını tasdik ediyor. Arif, Nizami'den aldığı epizot ve sahneler gibi obrazları da kendi yaklaşımına ve planına esasen değiştirerek işlemiştir. Şair, kendi de eserinin birkaç yerinde Mesnevi'nin orijinallğine ve Nizami'nin eserine benzememesine değinmektedir.

Biz Nizami konusuna müracaat etmiş bir şairin eserinin mazlum ve ideoloji açısından böyle farklı olmasını ilk kısımda şairin kendi mülâhezelerine esasen izah etmeliyiz. İkincisi, şair kendi mesnevisinin orijinallğinden bahsederken bunu konu etrafında toplamış olduğu bilgilerle alakalandırıyor. Daha eserin başlarında Arif kullandığı kaynak hakkında konuşurken orada yazılanların Nizami eserinden farklı olduğunu söylemektedir.

Arif, mesnevisini yazarken en çok halk edebiyatına istinad etmiştir. Arif'le Nizami arasındaki esas farkı da bununla izah etmek gerekmektedir. Şair, kendi de mesnevisinde tasvir ettiği her bir olayın evvelinde kullandığı kaynağı hatırlamaktadır. Şair, halk edebiyatına uygun olarak Ferhâd 'ın hayatını ve muhabbet sergüzeşlerini ön plana çekmektedir. Arif'e kadar bu konuda yazılan eserlerin hiçbirinde Ferhâd 'a bu kadar geniş yer verilmemiş ve o hiçbir zaman eserin baş kahramanı gibi gösterilmemiştir. Bundan ilave Arif'e kadarki eserlerin hiçbirinde Ferhâd, Şirin'e

kavuşmamış, vefalı aşık, sadık insan ve meharetli sanatkar olan Ferhâd, kavuşmadan ölmüştür. Arif de belirli noktada bu konuda yazan şairlerle hemfikir olsa da Ferhâd 'ın helak olmasını yani ihanet yoluyla öldürülmesini göstermekte ancak o Ferhâd 'ı kendi sevgilisine kavuşturmakla da seleflerinden farklı yol tutmaktadır. Arif'in eserinde Ferhâd 'ın Çin hükümdarının yegane oğlu olması, Şirin'in onu sevmesi ve Ferhâd 'ın yaşlı bir karı tarafından öldürülmesi gibi motifler şifahi halk edebiyatından alınmıştır. “Ferhadname” ile Hüsrev ve Şirin eseri arasındaki esas farkı teşkil eden birçok başka sahneleri de şifahi edebiyatla alakalandırmak mümkündür. Özellikle Ferhad'ın eser kahramanı olması, kendi sevdiğine kavuşması, asilzade gibi tesvir edilmesi vs. Nizami eserinden sonra Ferhad'a rağbet ruhu ifade eden versiyonlara çok benzemektedir. Demek ki Arif'in mesnevisini seleflerinin eserlerinden farklı kılan esas şey şairin kullandığı kaynaktır. Yani Nizami Gencevi'den ve birçok başka seleflerinden farklı olarak Arif Erdebili özellikle halk edebiyatını esas kaynak olarak almıştır. “Ferhadname”yi kendinden önce bu konuda yazılmış diğer eserlerden farklandıran başka bir özellik ise şairin kendi yaratıcılık hususiyeti ile alakadardır. Aynı zamanda burada yazarın kendinin hayata bakış açısı, dünya görüşü, yaşadığı ve derinden hakim olduğu mühitin tesiri de çok büyüktür. Malum olduğu gibi Arif hadiseleri daha hayati tasvir etmeye çalışmış, kaleme aldığı olayları her türlü şairane hayal ve boyalardan uzak bir şekilde göstermeye çabalamış bir sanatkarıdır. “Ferhadname”, orta esirlerin realizme meyil ruhunda yazılmış ilkin eserlerden biri gibi dikkate layıktır. İster suretlerde, isterse de tasvir olunan hadiselerde hayatilik, doğallık dikkat çekmektedir. Bu hayatiliği ise Arif Erdebili kendine mahsus bir tarzda anlıyordu. Burada şairin dünya görüşündeki mahdudiyet, geçirmiş olduğu aristokratik hayatın tesiri daha kabarık gözükmemektedir. O mesnevi de yarattığı doğal hayati levhalarda feodal dünya görüşünden, saray mühitinde şahsen görmüş olduğu sahnelerden kenara çıkamamıştır. Arif özellikle aşk, muhabbet sahnelerini daha doğal tasvir etmeye çalışmış, kahramanların münakeşesini Nizami'den farklı bir tarzda kaleme almıştır. Şair saray mühitinde terbiye almış, yetişmiş kahramanlarını tam olarak kendisinin gördüğü saray adamları gibi tasvir etmiştir. Arif'in kahramanları ihtirasla seven ve bu yolda inatla çalışmış hayati insanlardır. Arif'in kaleme aldığı muhabbet de böyle kahramanların dahili alemi ve maneviyatına uygun kahramanlardır. Şöyle ki o dönemde Nizami Gencevi ve onun gibi birçok bu konuyu ele almış olan yazarların eserinde manevi bir aşk boyutu görmektediriz. Mesela Nizami Gencevi'nin “Hüsrev ve Şirin” eserinde de Ferhad'ı görüyoruz, fakat buradaki Ferhad ve buradaki Şirin karakterleri birbirini

tamamıyla ilahi bir aşkla sevmektedir. Şöyle ki Ferhad'ın ona olan aşkı tamamen romantik bir üslupta tasvir edilmiştir. Fakat Arif Erdebili bu romantik üslubu burada darmadağın etmekte ve onun yerine realist bir üslup getirmektedir. Şöyle ki, hatta Arif Erdebili'nin “Ferhadname” eseri o dönemin ilk realist üslupta yazılmış eserleri sırasına dahil edilebilir. Arif Erdebili burada romantizmden daha ziyade karakterleri realizm ile farklandırmaya çalışmıştır. Nizami eserinde tasvir olunan kahramanlar, şairin yüksek beşeri ideallerini aksettiren romantik ideal insanlardır. Arif ise bunun aksine olarak kendi kahramanlarını hayatta karşılaştığı, şahsen temasta olduğu şahzadeler, saray adamlarına benzetmeye çalışmıştır. Bu özellikler Arif'in eserini “Hüsrev ve Şirin” eserinden farklılandıran en başlıca özelliktir. Buradan da anlaşılıyor ki mesnevîde tasvir olunan aşk da böyle kahramanların dahili alemiyle sesleşmelidir. O yüzden de Arif, Nizami'de olduğu gibi aşkı, onun geniş felsefi manasını, onun insan maneviyatına gösterdiği tesiri şarh etmeyerek, sevgiden ancak iki genç arasında olan basit, doğal hisler gibi bahsediyor. Sevginin bu kadar basitleştirilmesi ve bununla alakadar olarak kahramanların maneviyatça aşağı seviyede verilmesi bu eseri Nizami eserinden farklı kılan başlıca özelliklerdendir. Malumdur ki Nizami aşktan bahsederken onu kahramanlığın kaynağı, insanı yaratıcılığa, necip işlere, ruhlandıran bir kuvve gibi izah ediyor. Doğrudur, Arif'in eserinde de birinci kısımda muhabbet, Ferhad'ın azametli bir sanatkar gibi yetiştirilmesine çok yardımcı oluyor. Lakin aşkı, bu mahiyeti ile “Ferhadname”de Nizami eserinde olduğu seviyede görememekteyiz. Bir de Nizami aşktan bahsederken onu insanın en güzel ahlaki sıfatlarından olan ifade, irade, metanet, cesaret, gurur, vefa ve sadakatla bağlı bir şekilde izah ediyor. Nizami mesnevisinde ulvi bir muhabbetle seven Ferhad, metin, yenilmez, fedakar, temiz yürekli bir aşıktır. Vefa ve sadakat tecessüm olan, güzel Şirini ise aynı zamanda iradeli, namuslu, temkinli gibi güzel sıfatlarla ifade ediyor. Aşkın terbiyevi, değiştirici mahiyetini bilâvasıta kendi eserinde hissediyor. Sevgiyi asıl manada anlamaya başlayan Hüsrev de fedakarlık, adalet gibi yüksek insani sıfatlar göstermeye başlıyor. Arif'in kahramanlarında ise aşk, vefa, sadakat, fedakarlık, metanet, gurur, özellikle manevi güzellik gibi necip sıfatlar Nizami kahramanlarında olduğu gibi kabarık gösterilmemiştir. Hatta kendi vefası ve temiz kalbi ile seçilen Gülistan bile Nizami'nin kadın kahramanı ile mukayese edilemez. Arif mesnevisinde Nizami'den götürdüğü birçok sahneleri ve bu sahnelerin tasvirinde de elinden geldiğince doğallığı korumaya çalışmış, nispeten okuyucuyu inandırabilen olayları kaleme aldığını bildirmiştir.

Arif, kendi eserinde olayları ve kahramanları kendine mahsus tarzda tasvir etmekle beraber, bu olayların Nizami eserinde verilen tasvirine karşı kendi yaklaşımını da bildirmiştir. Hüsrev ve Şirin eserinde olan bazı sahne ve karakterler ile ilgili, bir takım mülâhizeler ileri sürmüştür. Arif'in Nizami'ye olan itirazları Nizami'nin doğruluk hakkında demiş olduğu aşağıdaki beyte kendi yaklaşımını bildirmekle başlamaktadır. Şair Nizami'nin doğruyu yazmak mümkün olduğu halde yalan işletmek neye gerektir beytinin Firdevsi aleyhine değildiğini not etmekle beraber Firdevsi'yi müdafaa maksadıyla kendi şahsi mülâhezelerini de bildirmiştir. Arif'in böyle mülâhezelerinde onun Nizami yaratıcılığına şahsi münasebeti özellikle “Hüsrev ve Şirin” eserindeki birçok sahneler hakkındaki eleştirel görüşleri kendi aksini bulmuştur. O, bedii eserlerde yalnız doğruluğu kaleme almayı ve bunun mümkün olmamasını göstermekle beraber Nizami'nin kendi eserinde de hakikatle sesleşmeyen tasvirler olduğunu bildiriyor. “Ferhadname”deki “Hüsrev'in Şirin'i çeşmede görmesi hakkında”, “Hüsrev'in Şirin'in yanında aslan öldürmesi hakkında”, “Kızların Hüsrev'e efsane anlatması hakkında”, “Diğer bir meclisin tasviri hakkında”, Ferhat ve Şirin'in başka bir hikayesi hakkında, “Hüsrev'le Şeker hikayesi hakkında”, “Şebdiz'in menşeyi hakkında”, “Bozorg Ümmid'in Şirin'e, Kelile ve Dimne öğretmesi hakkında” adlanan kısımlar bu meseleye hasredilmiştir. Arife göre Şirin'i çeşmede yıkanırken gören Hüsrev'in yüzünü yana çevirmesi Hüsrev ve Şirin eserinde doğal tasvir edilmemiştir. Nedense Hüsrev'in yüzünü yana çevirip giyinmek için Şirin'e zaman vermesi Arif'in garibine gitmiş ve Nizami eserindeki doğal hayattan gelen bu tasviri hakikat olarak kabul etmemiştir.

Dil içi çeviri

XOSROVUN ŞİRİNİ ÇEŞMƏDƏ GÖRMƏSİ BARƏDƏ

O dəm ki, bakirə dürləri dəşdi,

Pərviz şəhvətindən söhbətə keçdi.

Sürüb asta-asta atı bir gecə,

Getdi otuz ağac yolu, de, necə?

HÜSREV'İN ŞİRİN'İ ÇEŞMEDE GÖRMESİ HAKKINDA

O an ki, bakirə incileri deldi,

Perviz şehvetinden sohbete geçti.

Atını yavaş yavaş süren bir gece,

Gitti otuz ağaçlı yoldan, söyle, nasıl?

Axurda bağlanan bir at gördün sən,	Ahırda bağlanmış bir at gördün sen,
Ayağı bəs cansız necə bilirsən.	Ayağı cansız nasıl bilirsin?
Gecə rəng oynayır gündüz meydanda,	Gece renk oynar gündüz meydanda,
Yorğanı axsaqdan kim seçməz onda?	Yorganı aksaktan kim ayırt etmez onda?
Gəlib şir-i jəyan çəmənazardadır,	Gelmiş aslan çayırkıktadır,
Görür ürkək ahu göy sulardadır.	Korkak ceylanı gök sularda görür.
Şirin şirin-şirin dayanmış suda,	Şirin, çok tatlı bir şekilde durmuş suda,
Yumuş gül bədənə qonan tozu da.	Yumuş gül bedenine konmuş tozu da.
Yolla gəlib çıxır elə bu zaman,	Tam o anda yoldan gelir çıkar,
Xosrov tək padşah, ad-sanlı insan.	Hüsrev gibi padişah, şanlı bir insan.
Şirin şad oturmuş bir eylə idrak:	Şirin neşeyle oturmuş, bir düşün bakalım,
Suların içində hər cəhətdən pak.	Suların içinde her yönden tertemiz.
Durmuş at belində Xosrov hökmdar,	At üstünde durmuş Hüsrev hükümdar,
Şirin su içində tutmuşdur qərar.	Şirin suyun içinde karar kılmış.
Qovuşmuş gül-çiçək açılan zaman,	Gül ile çiçeğin kavuştuğu zaman,
İranın şahıyla o Çinli xaqan.	İran şahı ile Çin hakanı gibi.
Bir din, bir imanlı iki tələbkar,	Bir dinli, bir imanlı iki talepkar,
Bu, otuz eyləsə, o, yüz bağışlar.	Biri otuz verse, öteki yüz verir.

Yarı günəş kimi görünə suda,

Çeşməyə cumaydı gərək ki, o da.

O asta getməkdə nə gördü belə,

Getdi ova sarı həya yolu ilə.

Çeviklik gərəkdir bu cür zamanda,

Niyə süslük etdi bilmirəm onda.

Əcəbdir Şirini onun görməyi,

Görərək sonradan üz döndərməyi!

Sonra da getməyi ürəyində dağ,

Əlləri üzündə, sanki bir uşaq.

Ahulardan keçmək şirlik sayılmaz,

Bu qayda ac qarın doyurmaq olmaz.

Aşiq görən zaman sevgili yarı,

Elə bil şir görər körpə şikari.

Əlindən qaçarsa çiyibdir tamam,

Adını çəkmə ki, bədnamdır, bədnam.

Bu eybi kişiyyə saymadı nöqsan,

Axsaq ulağını sürdü durmadan

(Yusuflu, 2007: 191-192)

Suda sevgiliyi günəş gibi gördüyü
zaman

Onun da çeşməyə koşması gerekirdi.

Sakince gitmekte ne buldu o,

Av yönünə doğru utançla gitti.

Bu zamanda çeviklik gerekirdi,

Neden tembellik etti, bilmem onda.

Şirin'i görmesi tuhaf oldu,

Görüp de sonra yüz çevirmesi!

Sonrada içinde dert gitmesi,

Elleri yüzünde, sanki bir çocuk.

Ahuları görmezden gelmek aslanlık
sayılmaz,

Bu şekilde aç karını doyurmaz.

Âşık sevgiliyi gördüğünde,

Sanki yavru ceylanı gören bir aslandır.

Kaçarsa elinden, tamamen ayıptır,

Adını anma, çünkü adı çıkmış kötüye.

Bu kusuru erkeğe ayıp saymadı,

Topal eşeğini sürdü durmadan.

Nizami'nin eserinde Hüsrev'in, Şirin'in karşısında aslan öldürmesi ahvalatından da bahsetmektedir. Şairin görüşüne göre Şirin'in ormandan çıkıp keyif meclisine girmesi inandırıcı bir olay değildir. Bundan başka o, bir yumrukla aslan öldürmenin de hakikate katiyen uymadığını not etmektedir.

Dil içi çeviri

ŞİRİNİN QARŞISINDA XOSROVUN ŞİR ÖLDÜRMƏSİ

Sonra da Pərvizin birdən durması,

Şiri bir yumruqla yerə vurması.

Ram edə bilmir o bir ceyranı,

Hardan ram eyləyər qızmış aslanı.

Çoxlu adam gərək, tazı gərəkdir,

Məşədən çadıra bəlkə gələ şir.

Şir hardan çadıra gəlib sürtər baş,

Bəlkə şir tikibmiş çadıra nəqqaş.

Çıxdı qamışlıqdan bir qızmış aslan,

Məstlər məclisinə gəldi bu zaman.

Şah onu öldürdü yumruq vuraraq,

Dayan, siçan ölər bu qayda ancaq.

(Yusuflu, 2007: 193)

ŞİRİN'İN KARŞISINDA HÜSREV'İN ASLAN ÖLDÜRMƏSİ

Sonra da Perviz'in birden ayağa kalkması,

Aslanı bir yumrukla yere sermesi.

Bir ceylanı bile ehliləstiremiyor,

Nasıl ehliləstirsin kızgın bir aslanı?

Çok adam gerekir, tazı gerekir,

Belki ormandan çadıra bir aslan gelir.

Aslan nereden çadıra gelip başını sürüyor?

Belki çadıra bir nakkaş aslan resmi çizmiştir.

Kamışlıktan çıktı kızgın bir aslan,

Tam da sarhoşlar meclisine geldi o an.

Şah onu yumrukla vurarak öldürdü,

Dur hele, ancak bir fare bu şekilde ölür.

Halk edebiyatı ile derinden bağı olan Nizami, bu motivi halk edebiyatından almıştır. Kahramanların aslanla yüz yüze gelmesine daha Nizami'den önce de halk destanlarında aynı zamanda “Kitab-i Dede Korkut” abidesinde tesadüf edilmektedir. Arif Nizami'nin “Hüsrev ve Şirin” eserinde tasvir edilen bir “Keyif Meclisi'nde Hüsrev'in kızlar tarafından söylenen efsanelere kulak asması” sahnesine de kendi fikrini bildirmiştir. O, Şirin'le Hüsrev'in eğlendiği bu mecliste Şirin'in arkadaşlarının da iştirak edip bu iki gencin samimi muhabbetini ifade eden ahvalatlarla da yakından seslenen kısa, manalı rivayetler söylemesi sahnesinin tabi olmadığını gösteriyor. Şairin fikrinde Hüsrev gibi heraretle seven bir aşık böyle bir zamanda efsaneleri kulak asmakla meşgul olamazdı. Arif Şirin'e Hüsrev'in itaat etmesini de, Mehin Banu'ya Şirin ile ancak kebin'le evleneceğine söz vermesini de hakikatten uzak bir durum olarak değerlendirmektedir. O, Nizami eserinde tasvir olunan Ferhad'ın dağ yararken Şirin'in onun yanına gitmesi sahnesinde, Şirin'in atının düşmesi ve Ferhad'ın onu atıyla beraber Kasr-i Şirin'e yetiştirmesi kısmını da gerçekçi bulmamaktadır. Arif, hakikate uygunluk prensiplerinden bahsederken, Nizami eserindeki Hüsrev'le Şeker maceralarını da hatırlamaktadır. Şebdiz'in aslı barede Nizami'nin eserinde istifade edilen halk efsanesinden de bahsediyor. Malum olduğu gibi at, Azerbaycan şifahi edebiyatında her zaman idealize edilmiş, halk destanların da yiğidin en iyi arkadaşı, en iyi yardımcısı gibi gösterilmiştir. Dastan yaratıcılığında da at aynı zamanda inanılmaz, sıra dışı özelliklerle tasvir edilmiştir. Mesela, Köroğlu'nun kır atı, dür atı, derya atı cinsinden olup sıra dışı özellikleriyle farklı atlardır. Şirin'in Şebdiz ve Gülgün adlı atları ile ilgili de halk içerisinde efsaneler olmuştur. Nizami de kendi eserinde Şebdiz'le alakadar olan böyle efsanelerden faydalanmıştır. Arif ise halk edebiyatında Şebdiz'in aslı ile ilgili söylenen bu efsaneyi Nizami eserindeki hakikate uygun olmayan tasvirler sırasına dahil etmiştir. O, Nizami eserinde “Bozork Ümmid'in Hüsrev'le Şirin'e Kelile ve Dimne'den bahsetmesi” kısmını da göz ardı etmemiştir. Nizami kendisinin şah kahramanlarını manevi açıdan geliştirmek için kendi eserlerinde onları alim ve filozofların çevresinde tasvir etmiş, hükümdarların, müdrik insanların tavsiyeleri ile hareket ettiğini, müdrik yaşlılardan, üstadlardan önenmli şeyler öğrendiğini göstermiştir. Bu özellik “Hüsrev ve Şirin” eserinde de görülmektedir. Arif ise Hüsrev'in Şirin'in tavsiyesiyle felsefi meclisler teşkil ediyor olmasını kendi dünya görüşü açısından eleştirmiştir. Arif bundan başka Nizami'den özür dilemek, Şirin'in temizliği hakkında bir iki kelam, Nizami sözünün doğruluğu hakkında, Hüsrev Perviz'in tasviri adlanan bahislerde de Nizami'nin eserinden

bahsetmektedir. “Ferhadname”de daha ikinci kısmın başlangıcında böyle bir başlıklara rastlamaktayız.

Essar Tebrizi kendi eseri, Mehir ve Müşteri mesnevisini Şeyh Üveys'e ithaf etmiştir. Arif ancak kendi eserini Essar'ın eserinden beş yıl önce bitirmiştir. Arif özellikle aşk, sevgi sahnelerini daha doğal tasvire çalışmış ve bunu özellikle belirtmiştir. Nizami eserindeki sevgi sahnelerini hatırlayarak bunları şahsi gözlemlerine esaslandığı için daha doğru aksettirmeye çalıştığını bildirmiştir. Şaire göre, manen çok temiz olan Nizami'nin saf sevgisi, saf maneviyatı, onun bedii tasvirlerinde de kendi tesirini göstermiştir. Nizami'nin yüksek maneviyatlı bir insan gibi tasvir eden, öven Arif, kendini bu meselede ona karşı koyarak bu yolu çok geçtiğini, güzellerin özelliklerini çok iyi bildiğini söylüyor. Arif'in kendi fikirlerinden aydın oluyor ki, o bütün başka meseleler gibi aşk, sevgi sahnelerini tasvir ederken de kendine mahsus hayatilik prensiplerini esas götürmüş ve böyle sahneleri kaleme alırken onları kendinin anladığı şekliyle tasvir etmeye çalışmıştır. Arif, Ferhad'ın Şirin için süt arkı çekmesi ve Şirin'in bisütuna Ferhad'ın yanına gelmesi sahnelerinde de olayları bu bakımdan ele almıştır. Bu özellikler, şairin kendi selefleriyle alakadar olarak ileri sürdüğü diğer mülahizelerinde de dikkatimizi çekmektedir. Hüner ve sanatın yüksek kıymeti, zahmet, insan emeğinin kadir gücü hakkında büyük Nizami'nin yüksek ideallerini iyi derk eden Arif'in, bazı hallerde şairin eserindeki sahnelerin mazmununu doğru izah etmemesi bizlerde taassüf hissi doğurmaktadır.

Öncelikle, Şirin'in, dağa Ferhad'ın görüşüne gitmesi sahnesine bakalım. Arif, “Hüsrev ve Şirin”deki bu sahne hakkında fikrini birkaç yerde tekrar etmiştir. Onun dediklerinden böyle anlaşılıyor ki, Şirin sebepsiz olarak dağa gider. Halbuki, Nizami kendi sevgisi yolunda dağ ile pençe pençeye gelen yiğit Ferhad'ın kendi hüneriyle herkesi hayretlendirdiğini tasvir ediyor. Şirin de tam olarak bu azametli sanatkarı iş zamanında görmek, onun büyük kahramanlığı karşısında hayranlığını bildirmek için oraya gider. Bir de Arif bu olaylardan bahsederken her zaman Şirin'in atının öldüğünü not eder.

Dil içi çeviri

Ey qəmlər şairi, hardasan, dillən,	Ey kederlerin şairi, neredesin, konuş,
Nədir eşqbazlıq gəl məndən öyrən.	Aşk, gel benden öğren.
Niyə qərq edirsən Şirini zərə,	Neden Şirin'i zarara sokuyorsun,
Atı öldürürsən heç nahaq yerə.	Hiç yok yere atı öldürüyorsun?
Söylə, ölü atı, Şirini nədən,	Söyle, ölü bir atı neden Şirin'in,
Dağçapan çiyinə sən yükləyirsən?	Sırtına dağ taşıyan birine (dağçapan) yüklüyorsun?
Ölü at iyindən o Pəri, zinhar!	O periyi, ölü atın kokusundan — sakın!
İstidə canından olmazmı bezar?	Sıcakta canından bezmez mi hiç?
Murdar leş daşıyır dağlarda Fərhad,	Ferhad dağlarda pis bir leşi taşıyor,
Dağda dağçapana edirsən bidad.	Dağda dağçapana eziyet ediyorsun.
Üç gün hambal kimi murdar daşımaq!	Üç gün bir hamal gibi ölü taşımak!
Məgər belə olur ürək oxşamaq?!	Yürek okşamak böyle mi olur?!
Söyləmək istəsən əgər bir yalan,	Eğer bir yalan söylemek istersen,
Elə yalan de ki, inansın insan.	Öyle bir yalan söyle ki, insan inansın.
Elə söz demə ki, ey aqıl usdad,	Ey akıllı usta, öyle bir söz söyleme ki,
Nə Şirin bəyənə, nə də ki Fərhad.	Ne Şirin beğensin, ne de Ferhad.

(Yusuflu, 2007: 271-272)

Arif'in böyle notlarından onun "Hüsrev ve Şirin" mesnevisinin mazmununa pek de iyi vakıf olmadığını görmekteyiz. Belki de şairin istifade ettiği nüshada bu sahnenin mazmunu tehrif edilmiş, yahut Arif kendi dikkatsizlik etmiş, belki de kasten tahrife

yol vermiştir. Aynı şekilde “Bozorg Ümmid'in Kelile ve Dimle'den bahsetmesi” sahnesine kendi münasebetini bildirirken de Bozork Ümmi't'in Şirin'e Kelile ve Dimle'den bahsetmesi bunu öğretmesini not ediyor. Hakikatteyse Bozorg Ümmi't, Şirin'in ricasıyla onlara Kelile ve Dimne'den kırk rivayeti anlatıyor. Görüldüğü gibi onun Nizami yaratıcılığı ile alakadar söylediği böyle mülahizeleri ile hemfikir olmak neredeyse imkansızdır.

Şair, kendi hayali, fikri, maksadı ve nihayet yaratıcılık arayışları, istek ve arzularıyla alakadar olarak muayyen derecede mübaalalarammüracaat edebilir. Arif istidatlı bir şair gibi bunu doğru anlıyorsa da, Nizami'nin eserlerini ve Nizami'yi bu açıdan tatvik etmekte tam anlamıyla başarılı olamıyor. Şüphesiz Nizami, şiire, kendinin yeni insancıl, barışçıl ideallerini ve arzularını getirmişti. Yeni idealler sanatkarı olan Nizami ile ilgili söylenmiş bu düşünceler elbette Ferhadname'nin yazarı olan Arif Erdebili'ye mahsustur. Bedii eser ve epik şiirin özelliklerini, inceliklerini çok güzel bilen, şiirde şair hayalinin halledici ehemmiyetini derinden anlayan böyle büyük sanatkara Arif'in bu şekilde yaklaşması haklı olmaktan ziyade şahsi yaklaşım bir ele alınmalıdır. Şairin Nizami'nin eserlerinden getirdiği, bizim de not ettiğimiz beytlerde onun böyle mülahizeleri için hiç bir esas yoktur.

Nizami, akla batmayan, hakikatle hiçbir alakası olmayan efsanelerden uzaklaşmayı, doğruyu yazmayı, imkan olduğu takdirde okuyucuyu ilgilendirmeyen manasız yalanlar işletmemeyi de tabliğ ediyordu. Arif'in Nizami'ye itiraz ederek söylediği diğer eleştirel mülahizeleri de doğru değil.

Yakın şark edebiyatı, aynı zamanda Azerbaycan şiirinin, orta esirlerdeki inkişafını dikkatle gözden geçirecek olursak, aydın olur ki romantizm hayatı derk etmek, karakter yaratmak, üslulu gibi o dönemin başlıca yaratıcılık metodudur. Orta esrin bütün şairlerinde olduğu gibi, Arif'in yaratıcılığında da böyle bir ruh kendini gösteriyordu. Arif de bir istidatlı şair gibi klasik şiirin bu kuvvetli geleneğinden kurtulamamıştır. Lakin hadiseleri ve insanları daha gerçek ve hayati tasvir etmeye meyl eden Arif Erdebili'nin yaratıcılığı için realizm daha secceviydi. Bir çok subjektif görüşlerine rağmen Arif'i romantizmi objektif şekilde inkar eden bir şair gibi değerlendirmek olmaz. O her zaman mümkün olduğu kadar hayati tesvirlere meyl etmesine rağmen romantikaya da yabancı bir şair değildi. Başka türlü olamazdı da, çünkü şairin kaleme aldığı konu kendisi romantik bir konuydu. Şair, İkinci kısmın önlerinde de yaratıcı şair hayalinin şiirdeki rolünden bahsetmiş tahayyül, fantastik

unsurlar hakkında mülâhizeler ileri sürmüştür. Bütün bunlardan aydın oluyor ki Arif, hayalin ehemmiyetini inkar etmiyor. Bunun özellikle mesnevi tarzında yazılmış olan eserlerde önemini dikkate çekiyor. O bedii eserlerde hakikatten kenar olayların olabileceğini anlıyor. Hatta Nizami'yi bunu inkar ettiği için suçluyor. Ancak Arif, tahayyül, fantastik unsurlar hakkında bahsederken, onların bedii edebiyatta işlenme şeklinden de bahsediyor. O, hakikatten kenar söylerken, tasvir olunan olayların hakikatten ne derecede uzak olması, hakkında da düşünüyor. Şaire göre, hakikatten kenara çıkan şairin ne derecede hakikatten uzaklaşması üzerinde de düşünmemiz gerekiyor. O yüzden de o mübalağadan bahsederken yalan söylemek istiyorsansa o zaman tavsiye edilebilecek bir yalan söyle demektedir.

Kendisi de ben doğru konuşan bir insan olduğumu söylemiyorum diyerek aslında bedi eserinde doğruluk, mübalağa ile ilgili olan görüşe yaklaşımını bildirmeye çalışmıştır. Elbette Arif'e bu meselede de hak kazandırmak olmaz. Çünkü o hakikate uygunluk söylerken, mevzunun kaynağı ve tarihi, dönem, yazarın ideal hakkındaki düşünceleri, konuyu ileri sürerken kafasında tutmuş olduğu maksadı, edebi gelenekler ve her bir şairin kendi yaratıcılık özelliklerine ehemmiyet vermemiştir. Yukarıdaki bahsettiğimiz kısımlardan da malum oluyor ki Arif Erdebili, Nizami Gencevi'yi bir şair gibi, bir üstad gibi kabul etmektedir. Bununla birlikte Nizami Gencevi eserlerinde olan romantizm kısmına değindiği zaman da görüyoruz ki, Arif Erdebili aslında Nizami'den ziyade romantizm idealilerini inkar etmekteydi. Şöyle ki Arif Erdebili'ye göre her şey real, doğal ve gerçekçi olmalıydı. Mesela gösterdiğimiz örneklerden de malum olduğu gibi Hüsrev'in Şirin'e olan münasebeti kısmını ele alırken Arif Erdebili Nizami Gencevi'yi “Hüsrev ve Şirin” eserinde yeterince doğal bulmamaktadır. Arif'e göre Hüsrev'in, çeşmede yıkanan Şirin'i gördüğü zaman arkasını çevirmemesi gerekiyordu. Aynı şekilde Hüsrev'in aslanı öldürmesi de Arif Erdebili'ye göre gerçekçi değildi. Fakat bunlar özellikle de Hüsrev'in aslanı öldürmesi kısmı zaten belirttiğimiz üzere halk edebiyatında da mevcut olan bir kısımdı. O yüzden dolayı Nizami Gencevi'nin romantizm idealleri Arif Erdebili'nin realist idealleriyle uyuşmadığı için Arif Erdebili Nizami Gencevi'yi sıkça eleştirmiştir. Arif'in Nizami yaratıcılığını anlayamaması, onun “Hüsrev ve Şirin” mesnevisinde tasvir olunan suretlere münasebetinde de aydın bir şekilde görülmektedir. “Ferhadname”deki obrazların tahlili zamanı, onların Nizami eserindeki aynı adlı suretlerden yalnız kendi hayatilikleriyle ayrıldığını zaten söylemiştik. Arif, kendi kahramanlarını farklı

planda tasvir etmekle beraber Nizami eserindeki karakterlere kendi şahsi münasebetini de bildirmiş, onlar hakkında bazı fikirler söylemiştir. Bu cihetten Ferhad karakteri üzerinde özellikle durmamız gerekiyor. Arif, Nizami'nin bu karakteri gerçek planda vermeyip de onu romantikleştirdiğini ve efsaneleştirdiğini göstermiştir. Arif'in fikrinde, "Hüsrev ve Şirin" eserinde Ferhad'ın ahuzarının gösterilmesi, onun mecnunlaştırılması pek de hoş bir şey olmamıştır. Arif, Nizami'nin Ferhad'ı hakkında konuşurken ondan yadigar kalmış sanat örneklerini hatırlarak böyle güzel sanat eserlerini yalnız bilgi ve hünerin yardımıyla yaratmanın mümkün olduğunu söylüyor. Şairin fikrinde böyle kabiliyete malik, maharetli sanatkarı gerçek planda göstermek daha maksada uygundur. Arif kendi eserinde Hüsrev sureti üzerinde de durmuştur. O, Hüsrev karakterinin halk edebiyatında kendine kadarki bedii edebiyatta işlenmesinden de bahsetmektedir. Arif, Şirin karakterini de Nizami eserindeki Şirin'in tamamen zıddı gibi tasvir etmekle beraber kadınlar hakkında Nizami'nin zıddına fikirler söylemiş ve Şirin'i kendi sevgilileriyle aynılaştırmaya çalışmıştır. Arif, Şirin adının manasını izah ederken bu bazı menbaalara müracaat etmiş ve bu menbaalarda başka rivayetler de olduğunu bildirmiş ve hemin kelimenin yani şirin kelimesinin manasını da izah ederken onun süttten ayrılan latifleri süt ve şekerle beslendiği için adının Şirin olduğunu belirtmiştir..

Nizami ise kendi mesnevisinde bu yerde kahramanının adının Şirin olmasını onun şirin konuşmasıyla alakalandırmıştır.

Arif kendi eserinde şairin bu mısralarına dikkat etmemiş, bu adın etimolojisi hakkında elindeki rivayetlerde böyle bir bilgiye tesadüf etmediğini söylemiştir. Bu ise şairin tamamıyla farklı bir kaynaktan faydalanması ile ilgili önce de söylediğimiz gibi bize net bir bilgi vermektedir. Arif eserinin birkaç yerinde Nizami'nin ismini bile kullanmadan ondan bahsetmiştir. Tasavvur eyle ki o üstad kendi öğrencilerine ne söylemişti?

Arif'in bu notlarından aydın oluyor ki onun Nizami yaratıcılığına olan tutumu bir o kadar da iyi olmamıştır.

Arif'in kendi selefleri ile alakadar yürütülen böyle mülahizelerini gözden geçirirken aydın görmek mümkündür ki şair, yaratıcılığında geniş faydalandığı büyük Nizaminin eserine sürekli müracaat etmiş ve kendi yaklaşımını da bildirmiştir. O, yalnız Nizami eserindeki karakter ve hadiseler hakkında bahsetmemiş, aynı

zamanda büyük şairin birçok teorik ve ayrı ayrı beytleri üzerinde de dayanmış, bazen de sebepsiz olarak itirazlar etmiş, okuyucuyu da yoran uzun anlatımlarda bulunmuştur.

Malum olduğu üzere Arif Erdebili'nin bütün mülahızaları aslında Firdevsi'yi müdafaa maksadıyla başlamıştır. Biz Arif'in her iki büyük şaire olan yaklaşımına dikkatle baktığımız zaman istemsizce böyle bir soruyla karşılaşıyoruz ve böyle bir soruya cevap bulmak zorunda kalıyoruz ki neden Arif sırf Nizami yaratıcılığını böyle eleştirel yaklaşmış ve hatta ihtiram dairesini bile aşmaya cesaret etmiştir. Firdevs'i yaratıcılığını ancak övmüş, “Şehname”de doğal olmayan olaylar aramamıştır. Neden “Şehname”de hakikatle seslenmeyen olaylar üzerine anlatımlarda bulunulmamış, Nizami eserinde ise bu olaylara fazlasıyla değinilmiştir. Arif'in maksadı, edebiyatta hakikate uygun gelmeyen sahnelerin eleştirisi olsaydı, o zaman o her iki şairin yaratıcılığına eleştirel yaklaşması gerekirdi. Fakat Arif Erdebili böyle yapmamıştır. Nizami Gencivi'ye, çok büyük boyutlarda eleştirel yaklaşmasına rağmen Firdevsi'yi övmekle meşgul olmuştur. O, sırf hakikati yazmanın ne kadar önemli olduğunu ve bunun mümkün olmadığını ispat etmek için Nizami'nin kendi eserindeki mübalaalı olayları göstermekle kendi fikrini tasdik etmek istemiştir. Arif, Nizami'ye nisbeten Firdevsi'ye daha çok rağbet beslemiş, bunun için de Nizami, Firdevsi münasebetinde Firdevs'i hakkında güzel sözler yazarken Nizami Gencevi'yi övmekten uzak durmuştur.

Şüphesiz Firdevs'i gibi kudretli bir sanatkarın azameti, güzel sanatı, kendi ülke ve kendi aziz halkı ile ilgili derin bilgisi, yetenekli bir şair gibi Arif'i meftun etmiştir. Ancak bu esas sebep değildir. Çünkü Nizami de kendi halkı, kendi vatanı ile ilgili, ensiklopedik bilgiye malik bir sanatkardır. Asıl mesele bundadır ki, Arif, şahların cah celalını, azamet ve kahramanlığını terennüm eden eserleri daha çok seviyordu. Bu açıdan Firdevs Arif'in şairlik tabiatına, yaratıcılık zevkine çok uygun bir kimseydi. Çünkü Firdevs şahnamesinde kendi vatanının tarihi, medeniyeti ile yakından alakadar olan şahlardan bahsetmiştir. Onların cah celalı, ezemeti üzerine çok durmuştur. Kaleme aldığı şahlardan, ülkenin tarihi ve medeniyetinin ayrılmaz kısmı olan bir olay gibi bahsetmiştir. Nizami ise kendi eserinde Hüsrev'i islama çalışmıştır. Böylelikle Nizami Gencevi'nin eserindeki Hüsrev, islah edilmeye, yola getirilmeye ihtiyacı olan bir hükümdar gibi tasvir edilmiştir. Onun Şirin'in tesiriyle manevi olarak kamilleşmesini tasvir etmiştir. Şüphesiz böyle bir yaklaşım Arif Erdebili dünya görüşünde katiyen olamazdı. Bundan ilave Nizami'nin yüksek maneviyat hakkındaki

fikirleri, kadınlar hakkında söylediği yüksek idealler de şairin dünya görüşü çerçevesine sığmıyordu. Bununla birlikte Arif yetenekli bir sanatkar idi. O, Nizami sanatının kudretinden de haberdar biriydi.

Düşünmek mümkündür ki, tam olarak da bu maksatla Firdevsi'yi buraya karıştırmış, Nizami'nin doğruluk hakkında değilmiş beytinden yararlanmış ve kendisinin Nizami'yle olan sorunlarını güya Firdevsi'yi müdafa maksadıyla ilişkilendirmeye çalışmıştır. Aslında ise Nizami hiçbir vakit Firdevsi'ye bu tür müdafaaya ihtiyacı olan bir tarzda yaklaşım sergilememiştir. Arif'in Nizami yaratıcılığı ile alakadar bu tür eleştirel mülahizeleri böyle bir hakikati de aydınlatmaktadır ki, o zamanlar şairler, edebiyat ile ilgilenenler arasında toplanmalar, edebi sohbetler, fikir alış verişci ciddi müzakereler olmuştur. Özellikle Firdevsi Nizami gibi büyük sanatkarların eserleri dikkatle okunuyor, tatik ediliyor, ciddi fikir mübadelesi ve mühakimelere sebep oluyordu. Görünüyor ki Arif de böyle müzakerelerin çok feal iştirakçilerinden biri olmuştur. Çok güman ki, Nizami'ye karşı eleştirel mülahizelerinde hemfikirleri olduğu gibi ciddi aleyhtarları da olmuştur. Böyle edebi mübahiselerden tesirlenmiş, belki de Nizami sanatının elevli perestişkarlarına cevap olarak böyle keskin, tankidi, eleştirel mülahazeler söylemiştir. Çünkü şair kendi eleştirel fikirlerini ifade ederken sıklıkla birilerine müracaat etmiştir.

Arif'in eleştirel mülahizeleri elbette mevcut olmuştur ve biz bu eleştirel mülahizelere gözden geçirirken aydın oluyor ki şair Nizami'nin yüksek ahlak ve manevi temizlik gibi beşeri fikirlerine karşı da itiraz etmektedir. Peki bu, Arif'in Nizami geleneği ile yakından bağılı olması hakkında bundan evvel söylediğimiz fikri inkar etmiyor mu? Bu sorunun cevabı da Arif'in dünya görüşü ve yaratıcılığının ziddiyetli mahiyetinde aranması gereken bir konudur. Arif kendi eserinde hem sade insana yanaşmış, zahmete yüksek rağbetle beslemiş, saraydan kenarda emekle uğraşan insanların ne kadar üstün bir yerde olduğunu ifade etmiştir, hem şiiri, sanatı yüksek kıymetlendiren yetenekli şair aynı zamanda saray maneviyatının tesirinden de tamamen kurtulamamıştır. Bu yüzden de dünya görüşünde bazı mahdudiyetler gözükmektedir. Tam olarak da böyle ziddiyetli dünya görüşü ve yaratıcılığın tesiriyle o bir taraftan Nizami'nin şairlik istidadını yüksek kıymetlendiriyor, büyük şairi Şeyhülislam, Şiir-i Hüşyar vs. gibi isimlerle sıfatlandırıyor, onun sanatkarların öncülerinden biri olduğunu söylüyor, onun sanatkarlığını övüyor, ancak diğer taraftan ise Nizami'nin eserinde ifade olunan yüksek ideallere karşı çıkmakta, onu doğal

olmayan olayları kaleme almakta suçlamaktadır. Eserde kendi seleflerine münasebeti, açısından birbirine zıdd olan iki yazar görünmektedir. Nizami sanatını yüksek kıymetlendirip, edebî-bedîaçıdan ondan geniş yararlanmış yazar, Nizami'nin yüksek ideallerine şüphe ile yanaşmış, şairi haksız suçlamalarından kenarda koymamıştır. Şöyle ki, Arif Erdebili, Nizami dühâsının farkında olduğunu kendisi de itiraf etmektedir. Ve birçok yerde, eserinde Nizami ile ilgili notlar vermiş, Nizami Gencevi'nin dühasını kabul etmiştir. Bununla birlikte, Nizami Gencevi'yi yeterince eleştirmiş olduğundandır ki, biz Arif Erdebili'nin kendisinin de kendisiyle ziddiyet içerisinde olduğunu düşünmekteyiz. Yine de söylemeliyiz ki, Arif'in eserinde bu yaklaşım ne kadar kendini kuvvetle gösterse de, bütün eleştiri ve itirazlarına rağmen Arif yine de en çok Nizami'den tesirlenmiş bir şair olarak kalmaktadır. Tesadüfi değildir ki konunun şifahi edebiyatta kapsamlı yayılmasına ve Nizami'den başka Firdevsi ve daha sonra ise Hüsrev Dehlevi tarafından işlenmesine rağmen Arif, herkesten çok Nizami'nin eserine istinad etmiş, en çok Nizami idealleriyle bağlı olmuştur. Buna göre de o, ideal ve bedii açıdan Nizami'nin “Hüsrev ve Şirin” eserinin güçlü tesirinin açıkça belirgin olduğu bir eser yaratmıştır. Bu sebeptendir ki Azerbaycan Edebiyatı tarihinde haklı olarak Arif, Nizami geleneğinin ilk devamçılarından biri gibi tanınmaktadır.

3.3. Arif Erdebili ve Ali Şir Nevâî

Arif Erdebil'in “Ferhadname” eseri, dahi Nizami'nin ölmez geleneğini devam ettirmekle beraber sanat ve hüneri ön plana çeken, zahmet insanını esas kahraman gibi gösteren bir sıra görkemli eserlerin başlangıcı gibi de büyük ehemmiyete maliktir. Bu mesnevinin sonralar Ferhad'ı esas kahraman gibi gösteren birçok eserlerin yaratılmasında da büyük rolü olmuştur. Kevseri ve başkaları Ferhad'ı esas kahraman gibi alarak bu konuyu yeniden işlemişlerdir. Bu mesnevilerin bazıları ile Arif'in “Ferhadname”si arasında genel benzerlikler duyulmaktadır. Bu açıdan Alî Şîr Nevâyî'nin eserini özellikle vurgulamamız gerekiyor. Malum olduğu üzere Alî Şîr Nevâyî Nizami Gencevi'nin hamsesi konularında mesneviler yaratmış kudretli sanatkarlardan biri gibi şark edebiyatında meşhurdur. Halkını derin aşkla seven, kendi ana diline ve öz vatanına sonsuz hürmet ve saygı besleyen bu dahi sanatkarın zengin edebii irsi içerisinde hamse mühim bir yer tutuyor. Hamse'de konular içerisinde ise “Hüsrev ve Şirin” konusunda kaleme alınan “Ferhad ve Şirin” mesnevi ise oldukça

dikkatimizi çekmektedir. Alî Şîr Nevâyî mesnevisinin giriş kısmında şark şifahi edebiyatında geniş yayılmış “Hüsrev ve Şirin” destanı konusunda ölmez sanat eserleri yaratıldığını söylüyor. Kendisinden önce bu konuyu işleyen şairlerden bahsediyor. Şairin bu konudan bahsettiği kısımda bu konuyu şark edebiyatında ilk defa ebedileştiren, Nizami Gencevi’nin şairlik kudretine hasrettiği satırlar dikkate layıktır. Bu satırlarda ölmez sanat abidesi gibi daima yaşayan “Hüsrev ve Şirin” mesnevisinin övgüsü dikkate layıktır. Burada Alî Şîr Nevâyî, Nizami mesnevisini ve bu mesnevinin tesiriyle meydana çıkan eserleri sayarak, bu konuya müracaat eden Hüsrev Dehlevi’den bahsetmiş, bu görkemli Hint şairinin istidadını övmüştür. Aynı zamanda Hüsrev Dehlevi’nin eserini de yüksek kıymetlendirmiştir.

Eserinin daha başlangıcıdan itibaren Nizami ile ilgili önemli fikirler söyleyen Alî Şîr Nevâyî, onun mezarının da Gence’de olması ile ilgili bilgi vermektedir. Alî Şîr Nevâyî’ye göre onun mezarı Gence’de olsa, asıl makamı değerli haziner üzerindedir.

Dil içi çeviri

Yalnız bu xəznədən almışdır kami,	Sadece bu hazineden almıştır kâmil olan,
O Gəncədə yatan böyük Nizami.	O Gence’de yatan büyük Nizami.
Gəncədə olsa da aramı onun,	Gence’de olsa da onun makamı,
Xəznələr üstədir məqamı onun.	Hazinelere üstün gelmiştir onun mevkii.

(Nevâyî, 2004: 15)

Alî Şîr Nevâyî, Nizami Gencevi’ye kimsenin denk gelemeyeceğini söylemekte ve onun sanatkarlık kudretine duymuş olduğu büyük saygıyı ifade etmektedir. Bununla birlikte o “Hüsrev ve Şirin” konusunu ele alan bir başka hayranlık duyduğu şairi de unutmamıştır. Şöyle ki o, Nizami ile birlikte yalnız Emir Hüsrev Dehlevi’nin adını çekmiştir. Onun dilinin adete şeker saçdığını söylemiş, dilinin şirinliği açısından onu tuti ile mukayise etmiştir. Sözlerinin tuti avazı gibi dünyaya yayıldığını, feryadının ise bülbül feryadı gibi göğe kadar yükseldiğini söylemiştir. Alî Şîr Nevâyî’ye göre eğer bir bülbül yeri sorulursa verilecek tek cevabın Hindistan olmalıdır.

Dil içi çeviri

Fəldə də gövhər, dərrə qurtarılmaz.	Kaderde de cevher var, ama seçip çıkarılmaz.
Kimsə onun kimi saçmamış gövhər,	Hiç kimse onun gibi saçmamış cevheri,
Yalnız bir hind oğlu saçmışdır şəkər.	Yalnız bir Hintli oğul saçmıştır şəkəri.
Hindli yox, tutidən dili şirindir,	Hintli değil, papağandan tatlıdır dili,
Tuti nə, bülbüldən eşqi dərinidir.	Papağan ne, bülbülden derindir aşkı.
Sözləri tuti tək tutmuş dünyanı.	Sözləri papağan gibi tutmuş dünyayı.
Bülbül tək göylərə yetmiş fəğanı.	Bülbül gibi göklere ulaştırmış feryadını.
Ona yaşıl paltar geydirmiş sözü,	Sözü ona yeşil bir elbise giydirmiş,
Tuti yox, bəlkə də, Xızırdır özü,	Papağan değil belki de Hızır'dır kendisi.
Hindistan olmuşdur onun zülməti,	Hindistan olmuş onun karanlığı,
Axıcı sözlərdir abi-həyatı.	Akan sözləri ise hayat suyudur.
Əgər bülbül desən — yeri Hindistan.	Eğer bülbül dersən — yeri Hindistan'dır.
Zülmət gecə desən — bir anbərfəşan.	Zifiri gece dersən — bir amber saçandır.

(Nevâyî, 2004: 16)

Yazar Nizami kudretinin büyüklüğüne dikkat çekmektedir. Onun büyüklüğünü ise adeta büyük bir fil ile kıyaslamaktadır. Alî Şîr Nevâyî Nizami'nin yaratıcılığını yüksek kıymetlendirdiğini burada bir daha vurgulamaktadır. Öyle ki ona göre Nizami'nin olduğu bir meydana cesaret edip girmek hiç te kolay bir iş değildir. Şayet eğer biri girecekse de Nizami gibi olamasa bile en azından az da olsa onun gibi olmalıdır. Yani böyle yetenekli bir yazarın karşısında durmak için bunu yapacak şairin onun gibi büyük bir fil olmasa da en azından bir fil olması gerekmektedir, küçük bile olsa. Böyle biri ise Alî Şîr Nevâyî'nin fikrince yalnız Hindistanlı Emir Hüsrev Dehlevi

olabilirdi. Bunu söylemekle aslında o, Emir Hüsrev Dehlevi'ye olan hayranlığını ve saygısını da ifade etmiştir. Şöyle ki o büyük bir fil olmasa da, en azından Nizami Gencevi'nin ele aldığı bir konuyu tekrar ele alabilecek cesaretle olan bir fil olmuştur. Bu sebeptendir ki “Hüsrev ve Şirin” konusunu tekrardan işleyen Alî Şîr Nevâyî, bu hayran olduğu iki şairden özür dileyerek kendi eserine başlamaktadır.

Diliçi çeviri

Bu meydanda sanma asandır durmaq,	Bu meydanda sanma kolaydır durmaq,
Nizami ilə pəncə-pəncəyə vurmaq.	Nizami ilə pençe pençeye vuruşmaq.
Nizamiyə pəncə uzatsa hər kəs,	Nizami'ye pençe uzatsa herkes,
Qırlar pəncəsi, murada yetməz.	Kırların pençesi murada yetmez.
Şir pəncəsi gərək şirlə edə cəng,	Aslanpençesi gerek, aslanla dövüşmek için,
Bari şir olmasa, qoy olsun pələng.	Aslan olmasa bari kaplan olsun.
Yığılsa bir yerə çaqqalın yüzü,	Toplansa bir yere yüz çakal,
Tüpürcəyə layiq onların üzü.	Tükürüğe layıktır onların yüzü.
Nizami bir fildir, yox bərabəri,	Nizami bir fildir, eşi benzeri yok,
Söz incisi ondan aldı dəyəri.	Söz incisi ondan aldı değerini.
Fil olmaq gərəkdir, şübhə yox buna,	Fil olmak gerekir, bunda şüphe yok,
Fil salar xortumu fil xortumuna.	Fil uzatır hortumunu diğer filin hortumuna.
Xortumlu olsa da ağcaqanadlar,	Hortumu olsa da sivrisineklerin,
Xalqa neştər ilə verər min azar.	Halka iğnesiyle bin acı verirler.
Ulu filə olub hindli müqabil,	Büyük file Hintli denk olur,

Kiçik dâ olsa o, fil adlanır, fil.

Küçük de olsa, fil denir ona, fil.

(Nevâyî, 2004: 17)

Göründüğü gibi Alî Şîr Nevâyî, Hüsrev Dehlevi'den sonra Eşref ve tam olarak tanımadığı bir yazarın da bu konuda eser yazdığını bildirmektedir. Alî Şîr Nevâyî'nin adını çektiği Eşref Marağai'nin 15. asırda Herat'da yaşamış bir şair olduğu malumdur. Alî Şîr Nevâyî, kendi “Mecalis'ün Nefais” adlı eserinde onun hakkında ilk malumatı vererek hamse konusunda eserler yazdığını bildirmiştir. Ancak Alî Şîr Nevâyî'nin tanımadığı yazarın kim olması ise uzun bir zamandan beridir araştırmacıları düşündüren ve şimdiye kadar da kati surette halledilmeyen bir mesele olarak kalmaktadır. Bu konuyla ilgili bir takım mülahizeler de ileri sürülmüştür.

15. esirde Timur, istilasından sonra Orta Asya ile Şirvan arasındaki ilişkilerin iyileşmesi, Şirvanşahlarla Teymurilerin akrabalık alakalarını dikkate alacak olursak, Arif'in el yazmasının Şirvanşahlar Kütüphanesi'nden Semerkant'e gidip orada yayılabileceğine inanabiliriz.

Nedense sonralar bu ihtimal unutulmuş Alî Şîr Nevâyî'nin eserinde bu namalum şairin kim olması hakkında başka mülahizeler de söylenilmiştir. Bertels, kendisinin “Ali Şîr Nevâî” adlı kitabında bu meseleye değindiği zaman bu ihtimali dikkate almamış, bahsedilen şair hakkında net bilgi vermenin mümkün olmayacağını söyleyerek bu konuda kati neticeye gelememiştir. E.E.Bertels kendi eserinde yazıyor.

Son senelerin araştırmaları. Nevaî'nin eserlerini bir tercüme gibi görmeği katiyetle reddetmektedir. Şiirleri. Nizamî ve kısmen Nizamî'- nin ilk taklitçilerinden. farsça yazan Hindli şairlerden Delhili meşhur Emir Husrev'in (1253-1325) eserlerine nazîre olduklarını kabul etmemiz gerekir. Fakat bu durum da bir tesadüf sayılmaz. Nevaî. muazzam vazifenin gerçekleştirilmesine başlarken. eserlerinin değeri şüphe getirmez Doğunun en büyük şairini kendisine rakip seçti. Nizamî'nin izinden giderken.onunla karşılaştırılmakdan korkmadığını. onun farsça ile elde ettiklerini. türkçe ile elde edebileceğini göstermek azmindedir.

(Rasime, 1957:10)

Gördüğümüz gibi Bertels burada katiyyen Arif Erdebili ve onun “Ferhadname”si ile ilgili hiçbir şey söylememiştir. Bununla birlikte o Nizami ve Emir Hüsrev Dehlevi'nin adlarını vermiştir. Aslında Alî Şîr Nevâyî'nin eserlerini bu iki

şairden ilhamlanarak yazdığı göz önünde olan bir şeydir. Şöyle ki yukarıda da gösterdiğimiz gibi Alî Şîr Nevâyî daha eserinin başlangıcında bu iki sanatkân isminin hürmetle anmakta ve onlara olan sevgi ve saygısını göstermektedir. Ancak ortada olan diğer bir gerçek ise Alî Şîr Nevâyî'nin konuyu bu iki şairden farklı bir şekilde işlemesidir. Zaten bu detayı Bertels kendisi de itiraf etmektedir. Bununla ilgili Bertels şöyle yazıyor:

Nevâî'nin Ferhad'ı da Nizami'ninkine benzemez. Evvelâ bu bahiste Emir Husrev'in eserini örnek tutar. Nevai. Ferhad'ı. Nizami gibi basit bir zenaatkâr değil. Çin hakanının oğlu yapar. Nevâî'nin Çin'le her şeyden önce Çin Türkistan'ını kastettiğini unutmayalım. Bu yüzden Nevâî hükümdara Türk hakan unvanını verir. halbuki onu bir Çinli olarak tanısaydı. ona " fağfur " demesi gerekirdi. Yani. Ferhad bir dereceye kadar. müellifin milletindendir.

(Rasime, 1957:11)

Buradan da anlaşılıyor ki Bertels de Alî Şîr Nevâyî'nin bahsettiği bu iki sanatkardan farklı eser ortaya koymasını kabul etmektedir. Tam da burada dikkat etmemiz gereken nokta şudur ki, eğer bu eser bahsi geçen sanatkarlardan farklı ise, bu konuda eser yazmış herkesden de farklılık göstermektedir mi. Yukarıdaki notlardan da görüldüğü gibi hayır. Çünkü Alî Şîr Nevâyî'ye kadar yazılmış olan Arif Erdebili "Ferhadname"sinde bu konuda yeterince değişiklikler yapılmıştı ve işin garip yani Arifin yaptığı aynı değişiklikleri biz Alî Şîr Nevâyî'de de görmekteyiz. Şöyle ki Arif de Ferhad'ı Çin hükümdarının oğlu olarak tasvir etmiştir. Yani bu Ali Şîr Nevâyî'nin eserinde bir ilk değildi. Bununla birlikte aynı şeyi Şirin karakteri ile ilgili de söyleye biliriz. Şöyle ki aynı Arif Erdebili'nin yaptığı gibi Alî Şîr Nevâyî de Şirini Nizami'nin kaldırmış olduğu zirveden indirmiştir. Hem de Alî Şîr Nevâyî Şirin ile Ferhad aşkı konusunda da Arif Erdebili'nin yolundan gitmiştir. Bertels bu konu ile ilgili fikirlerini aşağıdaki gibi ifade etmektedir:

Nevâî'nin Şirin'ini. Nizami'ninki ile mukayese edecek olursak. Nizami'deki büyüklüğünü kaybetmiştir. O. ihtirasla seven bir kadındır. sevgilisine sadık. onun için her fedakârlığa hazır,sadece bu kadar. Nizami'deki büyük rolüne artık sahip değildir.mamafih romanın kom- pozisyonu da artık buna müsait değildir. O. yalnız Ferhad'ı seviyor ve dolayısı ile herhangi anlaşmazlığı kaldırmasına ve sevgilisini değiştirmeye çalışmasına lüzum kalmıyor.

(Rasime, 1957:13)

Kısacası Alî Şîr Nevâyî her ne kadar Nizami'den ilham alarak böyle bir eser yazdığını söylese de biz bu ilhamın kopyacılık olmadığını görmekteyiz. Bununla birlikte yazar kendisi tam olarak isim belirtmese bile biz Alî Şîr Nevâyî'nin bu eseri yazarken ilham kaynağı olarak gördüğü başka bir kaynağı-Arif Erdebilinin "Ferhadname"sini de gözardı edemeyiz. Kuvvetle muhtemel Alî Şîr Nevâyî bu eseri yazarken Arif Erdebili bu şairden ve onun eserinden de haberdar olmuştur. Hatta eserinin başında Nizami'ye olan övgüleri de bununla ilişkilendire biliriz. Neticede Arif kendi eserinde her fırsatta Nizami Gencevi'yi elıştırmeye çalışmıştır. Buna karşılık olara Alî Şîr Nevâyî ise Nizami'yi söz sanatında büyük bir fil ile mükayese etmiş ve herkesin onun olduğu meydanda olmaya cesaret edemeyeceğini özellikle vurgulamıştır.

Bertels, Alî Şîr Nevâyî ve Nizaminin eserlerini karşılaştırırken geldiği son kanaat böyledir:

Böylece, Nevaî ve Nizamî'nin eserlerinin birbirinden. kompozisyon ve kahramanlarının karakterleri bakımından çok farklı olduklarını kaydetmiş olduk. Umumiyetle. tektük görülen benzerliklerin belirtilmesinin muazzam farkları göstermekten daha kolay olduğunu söylemeliyim. Benzerliklerin esas noktaları:Eserin asıl kahramanlarının adları,iki kahramanın aynı zamanda Şirin'i sevmesi. Ferhad'ın ve Husrev'in ölüm sahneleridir.

(Rasime, 1957:14)

Alî Şîr Nevâyî bu rivayeti Türk dilli halklar içerisinde yaymak istediğini bildirmiştir. Daha sonra ise bu meseleye Seyitzade değinmiş ve Alî Şîr Nevâyî'nin Arif'in eserinden bahsetmesi hakkındaki fikire eleştirel yaklaşmıştır. Bu eleştirel münasebet sonralar Bertels'in eserinde de tekrar olunmuştur.

Arif Erdebili'nin eseriyle Alî Şîr Nevâyî'nin eserleri arasındaki genel bir kanaatin varlığı gösteriyor ki Alî Şîr Nevâyî Arif'in eserinin varlığından haberdar olmuştur. Ve yazan kişi belli değildir söylerken bile çok ihtimal ki Arif'in kendisini olmuştur. Arif Erdebili'nin "Ferhadname"si ile Alî Şîr Nevâyî'nin "Ferhat ve Şirin" eseri arasındaki tesadüfi olmayan benzerlikler, Alî Şîr Nevâyî'nin Arif'in eserinden haberdar olmasını düşünmeye esas veriyor. Ancak bu düşünceyi kati tasdik etmeye mani olan birkaç faktör de vardır ki bunları dikkatle araştırmak gerekiyor. Arif'in

mesnevisinde Arif diye kendisine müracaat etmesi hallerine sıklıkla tesadüf ediliyor. Eğer eserde yazarın adı malum olursa o zaman Alî Şîr Nevâyî'nin bu şairin malum olmadığı hakkında konuşması garip gözükmemektedir. Alî Şîr Nevâyî'nin kendi eserinde Arif Erdebili'yi hatırlamasını söylerken onun ismini vermemesi ilk bakışta şüphe doğurmaktadır. Ancak dikkate almak gerekiyor ki Alî Şîr Nevâyî bu mesele üzerinde çok durmamış, yalnız bir beytte ona tam olarak malum olmayan bir şairin de bu konuda eser yazdığını söylemiştir. Alî Şîr Nevâyî'nin kendisinden bir asır önce yaşamış, esasen övgü karakterli kasideler yazan Erdebil'den olan bir şairin kimliğini tanıyabilmemesi mümkün olabilen bir konudur.

“Ferhadname” ile Alî Şîr Nevâyî'nin eseri arasındaki benzer taraflar her iki mesnevi arasında bir takım ilişki olduğunu göstermektedir. Alî Şîr Nevâyî ile Arif'in eserleri arasında mevcut olan ilişkilerden bahsederken her iki eserin Nizami'nin, “Hüsrev ve Şirin” eserinin tesiriyle yarandığını vurgulamamız gerekmektedir. Lakin bu mesneviler hem mezmun, hem ideal, hem de tasvir olunan olayların cereyan ettiği yer vs. gibi detaylar açısından Nizami'nin eserinden, köklü bir şekilde farklanmaktadır. Özellikle her iki şairin Ferhad'ı ilk plana çekmesi, Hüsrev'i ikinci dereceli bir suret gibi göstermesi, bu iki eserin Nizami'nin eseriyle esas farklı tarafı gibi gözükmemektedir. Nizami'nin eseriyle farklı olan bu detaylar ise kendi kısmında bu mesnevilerin de esas benzerliklerini temin etmiş oluyor. Biz yukarıda Alî Şîr Nevâyî'nin Arif'in eserini okumuş ve bununla ilgili notlar edinmiş olduğunu söylerken, Arif'in eseri ile Alî Şîr Nevâyî'nin eseri arasındaki konu benzerliğine esaslandığımızı vurgulamıştık. Bu benzerlik ise ilk önce kendisini her iki eserde de gözlemlediğimiz konu benzerliklerinde göstermektedir.

1. Arif'de olduğu gibi Alî Şîr Nevâyî'de de eserin başlangıcında Ferhad için saray inşa edildiği tasvir ediliyor.
2. Bu maksatla meşhur sanatkarların davet edilmesi ve sarayın inşasında Ferhad'ın kendisinin de iştiraki her iki eserde tahminen aynı tür tasvir edilmiştir.
3. Her iki eserde Ferhad'ın mahir nakkaş olduğu malum oluyor.
4. Alî Şîr Nevâyî'de olduğu gibi Arif'de de Ferhad taş sanatının sonradan vaakıflarından birine çevriliyor.

5. Her iki eserde Ferhad, Şavur'la beraber Çin'den Ermen topraklarına geliyor. Doğrudur, Arif'in eserinde Şavur'un Ferhad'ı Abhazya'ya getirdiği tasvir ediliyor. Lakin biz, önce de söylediğimiz gibi, Arif, Abhazya derken genellikle Hristiyan ülkesine dikkate çekmek istemiş olduğunu unutmamalıyız.
6. Arif'in eserinde olduğu gibi Alî Şîr Nevâyî'nin mesnevisinde de Ferhad'ı Şavur, Mehin banu ve Şirin'e takdim ediyor.
7. Her iki eserde Bozorg Ümmit, Hüsrev'i Ferhad'ı öldürme düşüncesinden kaçınmaya teşvik ediyor.
8. Alî Şîr Nevâyî'nin de eserinde Arif'de olduğu gibi Ferhad'ın ölümü yaşlı bir kadının hilesiyle gerçekleşiyor.
9. Arif gibi Alî Şîr Nevâyî'de de Ferhad'ın vatani, onun aslı, babası hakkında geniş bir şekilde bilgi vermiştir.
10. Her iki eserde de Çin ülkesi, Çin'de inkişaf etmiş nakkaşlık sanatı ve başka sanatlarla ilgili derin bilgilere malumata tesadüf ediyoruz. Arif'in eseriyle Alî Şîr Nevâyî'nin “Ferhad ve Şirin” mesnevisi arasındaki ilişkiden bahsederken, Arif'in mesnevisinde ifade olunan birçok ahlaki terbiyevi fikirlerin Alî Şîr Nevâyî'nin de eserinde kendi aksini bulmuş olduğuna dikkat etmeliyiz.
11. Şöyle ki, “Ferhadname” gibi Alî Şîr Nevâyî'nin “Ferhat ve Şirin”i de ilk olarak hüner, zahmet ve emeğin terennümüne hasredilmiş bir eser gibi tanımlanabilir.
12. Her iki şair, baş kahramanını emek insanı gibi vererek emeği sevmeyi şahzadenin güzel sıfatı gibi kıymetlendirmiştir. Emeğin ve emek insanların terennümü Alî Şîr Nevâyî'nin de eserinde başlıca yer tutmaktadır.
13. Alî Şîr Nevâyî'de Arif gibi zahmeti övmüştür, sanatkarın ve emek insanının daha üstün olmasını göstermeye çalışmıştır.
14. Her iki şair, her zaman çalışmanın, faaliyet göstermenin zaruriliğinden bahsetmiş, atalet ve tembellik aleyhine çıkmışlardır.

15. Arif'in ilme, bilgiye verdiği yüksek kıymet, Alî Şîr Nevâyî'nin de eserinde kendi bedii aksini bulmuştur.
16. Bundan ilave “Ferhad ve Şirin” hakiki dostluk, sadakat ve asıl yoldaşlık hakkında yazılmış bir eser olmakla da “Ferhadname”ye çok benzemektedir. Doğrudur, bununla ilgili Nizami mesnevisinde de kıymetli fikirler vardır. Ancak Nizami bu meseleden geniş bir şekilde bahsetmemiştir. Arif ve Alî Şîr Nevâyî'nin eserlerinde ise yoldaşlık ve dostluk hakkındaki mülahizeler daha kabarıp bir şekilde göz önüne gelmektedir.
17. Bu yüzden de Arif'in eseri gibi Alî Şîr Nevâyî'nin eseri de sadakat ve vefalı yoldaşlık hakkında yazılmış bir eser gibi kıymetlendirilmelidir.
18. “Ferhadname”de Arif'in herkesi mutlu görmek istemesi, herkese iyilik yapmayı telkin eden insanperver fikirleri, Alî Şîr Nevâyî'nin eserinde özellikle Ferhad simasında kendi aksini bulmuştur.
19. Her iki eserin genel ruhunda şifahi halk edebiyatının, halk destan ve hikayelerinin güçlü tesiri duyulmaktadır.
20. Her iki eserde benzer aforizmler ve aynı sözlerinden geniş istifade olunmuştur.
21. Alî Şîr Nevâyî'nin eserinde Hüsrev tarafından Ferhad hile ile tutulduğu zaman Şavur'un rüyasında ilan görmesi tasvir olunuyor. Bu bize “Ferhadname”de Gülistan'ı seven Rum Gaysarı'nın oğlunun Ferhad'a kastetmeden önce Ferhad'ın rüyasında ilan görmesi sahnesini hatırlatıyor.
22. Alî Şîr Nevâyî her zaman iyilik yapmayı tavsiye görerek yazıyor:
Behre'den çıkılmaz emek sarf edip iyilik tohumunu bu dünyaya ek.
Aynı manalı beyte Arif'in eserinde de tesadüf ediliyor:
Kötü bir tohum ekmekle faydasız çalışma, yiğit tohum ekersen iyidir.

Böyle benzer manalı beytlerin sayısını artırabiliriz. Bu eserler arasındaki benzerlik, her iki eserin bedî kudretinde, bedî kuruluşunda dikkate çarpan benzeyişlerde de gözükmektedir.

23. Alî Şîr Nevâyî de Arif gibi esas olaylara başlamazdan önce bu konuda yazarların hepsinin adını çekmiştir. Aynı şekilde Nizami'nin, Ferhad'a çok az yer vermiş olduğunu, Hüsrev'den, onun cah celalından, kudret ve sevgi sergüzeşlerinden ise çokça bahsetmiş olduğunu not ediyor.
24. Alî Şîr Nevâyî Arif gibi Ferhad'ı eserinin baş kahramanı göstermesinin sebebini izah etmeye çalışmıştır.
25. Alî Şîr Nevâyî'nin eserinde Şirin'i gördüğü zaman kendisinden geçmiş Ferhad'ı ölmüş bilen Şavur'un dediği sözler "Ferhadname"de Ferhad'ın ölümü zamanı Şapur'un dediği sözleri hatırlatmaktadır. Bu zaman Şavur'la beraber Şirin'in de ağlaması her iki eserde birbirine benziyor. "Ferhad ve Şirin" eserinde Şirin'e elçi geldiği vakit Mehin Banu'nun vaziyeti, Arif'in eserinde Şirin'in Ferhad'a gizli sevgisini bilen Mehin Banu'nun düştüğü vaziyet ile birbirine benzemektedir.

Alî Şîr Nevâyî ile Arif Erdebili'nin eserlerinin genel kısımlarından bahsederken her iki mesnevide verilmiş karakterlerin tasvirindeki benzerlikten de bahsetmemiz gerekmektedir. Hüsrev, Mehin Banu, Şapur her iki eserde benzer özelliklere sahiptir. Eserin esas kahramanları olan Ferhad ve Şirin karakterlerinde de bazı benzerlikler göze çarpmaktadır.

1. Ferhad her iki eserde Çin şehzadesi gibi verilmiştir.
2. O yiğit bir insan, necip bir şehzade, kendi sevgisine sadık, bir aşık ve yetenekli bir sanatkardır.
3. Her iki eserde o zahmeti seven, emeği seven bir insan olmuş, hatta Çin'de şahzade olduğu vakitlerde bile sanatkarlıkla ilgili faaliyet göstermiştir.
4. Şirin de her iki eserde hristiyan kızı gibi tasvir edilmiştir.
5. Alî Şîr Nevâyî'nin de eserinde Arif'te olduğu gibi Şirin, Ferhad'a aşık oluyor ve onu yürekten seviyor. Nizami'nin eserinde ise malum olduğu gibi Şirin ancak Hüsrev'i sevmektedir. Şirin'in Ferhad'ı sevmesini göstermekle Arif gibi Alî Şîr Nevâyî'de Nizami'den farklı bir yol tutmuştur. Böyle benzeyişler her iki eserde başka karakterlerde de görülmektedir.

6. Malumdur ki Şavur, Nizami'nin eserinde Hüsrev'in yakın adamı gibi tasvir edilmiştir. Arif ve Alî Şîr Nevâyî'nin eserlerinde ise o, Ferhad'ın sadakatli yardımcısı olmuş, sona kadar da ona yardım etmiştir.
7. Nizami'nin mesnevisindeki Mehin Banu karakterini, Alî Şîr Nevâyî ve Arif Erdebili'de kendi mesnevilerine dahil edilmiştir. Ancak Nizami de Mehin Banu Azerbaycanlıdır ve onun Ferhad'a yaklaşımı hakkında bahsedilmemektedir. Arif'in ve Alî Şîr Nevâyî'nin eserlerinde tasvir olunan Mehin Banu ise hristiyandır ve her iki eserde Ferhad'a rağbet beslemektedir.
8. Buradan aydın oluyor ki Alî Şîr Nevâyî'nin eserinde verilen suretle Arif'in eserindeki karakterlerin benzer tarafları aynı zamanda onları Nizami'nin aynı isimli kahramanlarından da farklı kılmaktadır.
9. Bundan ilave Nizami'nin eserindeki bazı karakterler adları değiştirilmiş olsa da Arif'in eserindeki karakterleri hatırlatmaktadır. Buna örnek olarak Alî Şîr Nevâyî'nin eserindeki Usta Garin sureti kendi faaliyeti ve sanatındaki maharetiyle bize “Ferhadname”deki Abhazyalı ustayı hatırlatmaktadır. Nevai'nin eserinde Ferhad, taş yonmak sanatının inceliklerini usta Garin'den öğrenmiştir. Arif'in de eserinde Ferhad'a taş sanatını Abhazyalı usta öğretiyor. Sonra Alî Şîr Nevâyî'nin eserinde Ferhad'ın dostu gibi tasvir edilmiş Behram, Arif'in eserindeki Muqbil suretini hatırlatmaktadır. Muqbil gibi Behram da Ferhad'ın yakın dostu olup, onu canından çok seviyor ve onun yolunda bütün eziyetlere, fedakarlıkla katlanıyor.
10. İlginç olan şudur ki her iki eserde benzer verilmiş Garin, Abhazyalı üstad, Behram, Muqbil suretlerine yakın bir karaktere Nizami'nin eserinde tesadüf edilmemektedir. Malum olduğu gibi “Hüsrev ve Şirin”de Ferhat'ın Şavur'dan ilave hiçbir adamı tanıması gösterilmiyor ve ona kendi sanatını sanatını, yani taş yonma sanatını kimin öğretmesiyle ilgili de bahsedilmiyor.

Alî Şîr Nevâyî'nin eseri ile Arif'in eseri arasında olan bu saydığımız benzeyişler hiç de Nevai'nin eserinin tamamen yeni, orijinal bir eser olmasına inkar etmemektedir. Her iki eser arasında olan genel benzeyişler mevcut, ancak biz bu benzeyişleri gösterdiğimiz zaman Alî Şîr Nevâyî'nin Arif'ten tesirlendiğini söylemek istemiyoruz. Bu iki eser arasında gördüğümüz bütün bu yakınlıklar her iki şairin kullanmış olduğu kaynağın aynı olduğunu veya benzer olduğunu göstermektedir. Özellikle her iki eserin

Türk folkloru ile yakından bağılılığı bu şairlerin mesnevilerini daha çok Türk kaynaklarına istinaden yaratmış olduklarını göstermektedir. Lakin her iki şairin aynı veya yakın bir membadan istifade etmesine rağmen Alî Şîr Nevâyî tamamen orijinal bir yol ile gitmiş, kaleme aldığı konuyu Nizami, Dehlevi, ve aynı zamanda Arif'in eserlerinden tamamen farklı bir şekilde işlemiştir. Bunu biz her iki eserin genel ruhunda, mazmunlarının farklılıklarında, her iki Mesnevi'de tasvir olunan karakterlerin mahiyetinde, aynı zamanda aynı adlı kahramanların birbirinden köklü bir şekilde farklı, hatta bazen birbirinden birbirine zıdd planda verilmesinde de görmekteyiz.

Doğrudur, Ferhad halkını seven, yiğit. sadakatli bir insan, necip bir şahzade, kendi sevgisinde sadık bir aşık ve yetenekli bir sanatkar gibi tasvir edilmiştir. Ancak Alî Şîr Nevâyî bu sureti tamamıyla farklı planda işlemiştir. Ferhad suretinin, Nizami Gencevi ve Hüsrev Dehlevi'nin eserlerinde hissolan romantik mahiyeti Nevai'nin eserinde daha kabarık gösterilmektedir. Burada Ferhad'ın efsanevi güçlerle verilmiş olduğunu görüyoruz. Onun Süheyl, Sokrates ve Hızır'la görüşü Ferhad'a ve aynı zamanda da onun aşkına efsanevi bir karakter vermiştir. Alî Şîr Nevâyî kahramanının bu özelliği onu Arif'in Ferhad'ından farklı kılan başka birdetaydır. Arif'in kahramanı ise bildiğimiz gibi tamamen bunun aksine olarak gerçek planda verilmiş doğal bir karakterdir. Nizami'de olduğu gibi Alî Şîr Nevâyî'nin eserinde de Ferhad karakterini Arif'in kahramanından farklı kılan esas özelliklerinden biri, onun her türlü negatif sıfatlardan uzak, ideal insan gibi verilmiş olmasıdır. Alî Şîr Nevâyî Arif Erdebili'den farklı olarak Nizami Gencevi'de olduğu gibi, Ferhad'ı ulvi sevgi ile seven, saf maneviyatlı, fedakar aşık, dönmez iradeli bir insan, hüneriyle herkesi hayran eden, maharetli sanatkar gibi tasvir etmiştir. Ona insanperverlik, kahramanlık, vatani sevmek, kendi aziz halkı ile yakından bağılılık gibi yüksek keyfiyetler ilave etmiştir. Elbette bu sözleri Arif'in Ferhad'ı hakkında söyleyemiyoruz. Arif'in Ferhad'ı kendisinin sevgisi, ahlaki ve halkına yaklaşımı meselelerinde Alî Şîr Nevâyî'nin kahramanını ile tamamen farklı özellikler göstermektedir. Alî Şîr Nevâyî'nin kahramanı bir o kadar sentimental ahvali ruhiyede olmasına rağmen dev, ejderha gibi efsanevi kuvvelerle savaşıyor. Onlara üstün gelerek cesur, kudretli bir insan gibi gösteriliyor. Son nefesine kadar kendi ilk sevgilisine sadık kalmış, fedakar aşık gibi gösterilmiştir. Hiçbir vakit kendi sevgisine tereddüt etmemiştir. İlk aşkını çabucak bir şekilde unutup da Şirin'e aşık olan Arif'in Ferhad'ının aksine Alî Şîr Nevâyî'nin

yaratmış olduğu kahraman bütün bunları bir kenara bırakmış. sevdiği kadın olan Şirin'in ölüm haberinden sonra hatta yaşamayı bile kendine reva görmeyerek bu haberi duyduğu anda ölmüştür.

Alî Şîr Nevâyî'nin eserinde Hüsrev'in Ferhad karşısında manevi yenilgisi, aynı zamanda adaletin zulm üzerinde zaferi gibi sesleniyor. Hüsrev'in ölümü de bu zaferin bir daha tasdiki gibi gözükmeştir. Alî Şîr Nevâyî'nin eserindeki Şirin sureti de Arif'in mesnevisindeki Şirin'den farklı gösterilmiştir. Doğrudur, her iki eserde Şirin Ferhad'ı yürekten seviyor. Bununla birlikte bu iki eserin kadın kahramanlarının aşkı birbirinden çok farklı tasvir olunmuştur. Alî Şîr Nevâyî'nin Şirin'i yüksek maneviyatı, sadakati, aynı zamanda akıl ve biligisi ile Arif'in eserindeki Şirin'den kat kat yüksekte durmaktadır. Alî Şîr Nevâyî'nin eserinde o temiz, ulvi, bir aşk ile seven, kendi aşğını kıymetlendiren, vefalı bir kızdır. Arif'in Şirin'i manevi açıdan Nizami ve Alî Şîr Nevâyî'nin kadın kahramanlarından aşağıda dursa da kendisinin faaliyeti her türlü vaziyetten çıkış yolu bulabilmesi ile yetenekli biri gibi gözükmeştir. Alî Şîr Nevâyî, Hüsrev suretini de Arif'den farklı bir şekilde işlemiştir. O Arif'in aksine olarak tam negatif bir suret gibi götürdüğü Hüsrev'i adaletsiz, aşka, sevgiye yabancı bir karakter gibi işlemiştir. Halbuki Arif, Hüsrev'i olumlu planda tasvir ediyor. Bununla birlikte Arif'in eserindeki Hüsrev karakterini Alî Şîr Nevâyî'nin Hüsrev'ine yaklaştıran bir detay da var. Şöyle ki Arif de bu karakterin işgalci, amansız bir şah olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Bu sıfat, Alî Şîr Nevâyî'nin Hüsrev'i ile Arif'in aynı adlı karakterini birleştiren yegane özelliktir. Hüsrev'in Nizami'nin eserinde gösterilmeyen bu özelliğı hem Arif hem de Nevai eserlerinde daha kabarı bir şekilde gözükmeştir. Bununla birlikte bu karakter her iki şairin eserlerinde birbirinden keskin farklılıklar göstermeştir. Alî Şîr Nevâyî'nin eserindeki Şapur'un "Ferhadname"deki Şapur suretine benzer verilmesine rağmen farklı özellikleri de gözükmeştir. Ferhad'ın yakın dostu gibi tasvir edilen Şapur, her iki eserde mahir bir sanatkardır. Arif'in eserinde Ferhad'ın kendinin de açıktan açığa Hüsrev'le düşmanlık ettiğı gösterilmiyor. Ferhad'ı adaletsiz ve zulümkar Hüsrev'in katı düşmanı gibi veren Alî Şîr Nevâyî, onun dostu Şapur'u da Hüsrev'in barışmaz düşmanı gibi tasvir etmiştir. Mehin Banu karakteri de Ferhad'a yaklaşımı itibariyle Arif'in eserinde tasvir olunan Mehin Banu'ya benzese de maneviyat ve ahlaki açıdan çok farklı verilmiştir. Buradan anlaşılıyor ki, Alî Şîr Nevâyî'nin mesnevisinde tasvir edilmiş karakterler, Arif'in eserindeki aynı isimli suretlere genel olarak benzeseler de, kendilerinin bir çok özellikleriyle

farklılıklar göstermektedir.” Ferhad ve Şirin” eseri ise emeği, hüneri terennüm eden, vefa ve saf aşkı tasvir eden bir eser olmakla “Ferhadname”ye yakınlaşsa da kendi döneminin önemli siyasi meselelerine değinen halkınçkarını her şeyden yüksek tutmayı öğreten bir eser gibi değerli özelliklere de maliktir. Alî Şîr Nevâyî'nin kendi istek ve arzularını, ideallerini gösteren Ferhad suretinde şairin halkının sadakati uğrunda gösterdiği çaba ve faaliyetini, kendi halkı hakkındaki dileklerini görmek mümkündür. Bu ise Alî Şîr Nevâyî'nin eserini Arif'in mesnevisinden farklı kılan en önemli özelliklerdendir. Nevai kendisinin büyük kudrete malik kahramanını tasvir ederken halkın ona ilham veren mukaddes bir kuvve olduğunu özellikle dikkate çarptırmaktadır. Bununla da şair, halka derin sevgi beslediğini göstermiş oluyor.

Alî Şîr Nevâyî'nin “Ferhad ve Şirin”i Arif'in mesnevisinde koyulmuş mühim görüşleri daha da geliştirmiş, “Ferhadname”de ileri sürülen ahlaki terbiyevi idealleri daha geniş planda ortaya koyan bir eser gibi dikkati çekmektedir. Arif gibi Alî Şîr Nevâyî de Türk dilli halklar arasında geniş yayılmış rivayetlere istinaden bu tarihi destanı Nizami'den farklı bir şekilde kaleme almıştır. Emek ve zahmeti esas olarak almak, baş kahraman olan şahzadeyi böyle değerli sıfatlarla göstermek teşebbüsü ilk defa Arif tarafından ileri sürülmüş sonralar bu teşebbüs, dahi Özbek şairi Alî Şîr Nevâyî tarafından daha da genişlendirilmiştir. Sonralar Korkut, Lami, Şani ve başka şairler tarafından Türk dilinde “Ferhad ve Şirin”, “Ferhadname” adlı mesneviler yazılmıştır. Hatta biz bu geleneğin modern edebiyatta da devam ettirilmiş olduğunu görmekteyiz. Bir çok şairler aynı zamanda Nazım Hikmet, Samat Vurgun halk içerisinden çıkmış emek adamlarını kahraman olarak götürerek kendilerinin sevgi efsanesini Ferhad ve Şirin eserlerini yaratmışlardır. Bu ise büyük Nizami'nin ölmez ideallerinin hiç bir zaman eskimediğini, zaman geçtikçe yeni yeni manalar alarak ilerlemesini ve yeniden yetişen sanatkârların eserlerinde ifade olunarak adını ebedileştirdiğini aydın görmektedir.

4. ARİF ERDEBİLİ’NİN FERHADNAME ADLI MESNEVİSİNİN TERCÜMESİNİN İNCELEMESİ

Arif Erdebili’ye ait olan ve klasik edebiyatımız açısından önemli bir yer tutan Ferhadname adlı mesnevi, 1977 yılında Azerbaycanlı araştırmacı ve edebiyatçı Halil Yusufli tarafından Farsçadan Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmiştir. Ancak söz konusu tercüme, dönemin Sovyet rejiminin uyguladığı çeşitli kültürel ve ideolojik kısıtlamalar nedeniyle yayınlanamamış; buna bağlı olarak eser, kamuoyu ile ancak uzun bir aradan sonra, 2007 yılında buluşabilmiştir. Bu da eserin edebi kamuoyunda tanınırlığını geciktirmiştir.

Tercümenin temel amacı, dönemin edebi çevrelerinde çok da bilinmeyen bu klasik eserin tanıtılması ve Ferhad ile Şirin hikâyesine Arif Erdebili tarafından getirilen farklı yaklaşımın ortaya konulmasıdır. Yusufli, eserin ön sözünde bu hususa özellikle dikkat çekerek, çeviri faaliyetinin yalnızca bir dil aktarımı değil, aynı zamanda bir kültürel ve edebi açılım olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Halil Yusufli, tercüme ettiği eserin yazarı Arif Erdebili hakkında da ön sözde birtakım bilgilere yer vermiştir. Bu bağlamda, daha önce Arif Erdebili hakkında çeşitli kaynaklarda yer alan bilgilerden faydalanmış; ancak bunlarla yetinmeyerek, yazarın kendi eseri üzerinden onun hayatı, sanatı ve düşünce dünyası hakkında özgün bazı çıkarımlarda bulunmuştur. Bu çıkarımlar, hem eserin muhtevasına hem de dönemin edebi anlayışına dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Ayrıca Yusufli, ön sözde kendisinden önce Arif Erdebili üzerine çalışmalar yapmış olan bazı araştırmacıların, yazar hakkında yanlış değerlendirmelerde bulunduğunu belirtmekte ve bu yanlışlara dikkat çekmektedir. Ona göre, söz konusu yanlışlıkların temelinde, dönemin kaynak yetersizliği ve bazı edebi metinlerin yanlış okunması yatmaktadır. Yusufli, bu bağlamda kendi çalışmasının hem bir düzeltme hem de literatüre katkı anlamında yeni bir perspektif sunduğunu savunmaktadır.

Araştırmacı, yalnızca Ferhadname adlı eseri değil, aynı zamanda Ferhad ile Şirin temasının edebiyat tarihindeki yerini de değerlendirmeye tâbi tutmuştur. Bu çerçevede, daha önce aynı temaya değinmiş olan yazar ve şairlerin eserlerine atıfta bulunmuş, meselenin farklı dönemlerde ve çeşitli coğrafyalarda nasıl işlendiğine dair genel bir çerçeve çizmiştir. Bu yönüyle çalışması, yalnızca bir tercüme değil; aynı

zamanda konunun edebi serencamına dair teorik ve tarihsel bir bakış açısı da sunmaktadır.

Halil Yusuf lu'nun çalışmasında dikkat çeken bir diğer önemli husus, eserin içeriğine ilişkin olarak sunduğu analizlerdir. Araştırmacı, eserin başlıca karakterlerini kendi yorumu çerçevesinde değerlendirmiş, bu karakterlerin sembolik ve temsili yönlerine de işaret etmiştir. Karakter çözümlemeleri aracılığıyla, eserdeki anlatım biçimi, karakterlerin psikolojik dünyaları ve olaylar örgüsündeki işlevleri üzerine derinlemesine yorumlar geliştirmiştir.

Sonuç olarak Halil Yusuf lu'nun Ferhadname tercümesi, yalnızca Arif Erdebili'nin eserini günümüz Azerbaycan Türkçesiyle edebiyat dünyasına kazandırmakla kalmamış; aynı zamanda klasik doğu edebiyatı geleneği içinde önemli bir yeri olan Ferhad ile Şirin anlatısına farklı bir bakış açısı sunarak, bu temanın edebi evrimine katkı sağlamıştır. Yusuf lu'nun bu çalışması, hem metin merkezli analizleri hem de tarihsel bağlamlandırmalarıyla, klasik edebiyat çalışmalarına önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

4.1. Eserin Şekil Özellikleri

4.1.1. Eserin Şekilsel Yapısı

Arif Erdebili'nin Ferhatname adlı mesnevisi, klasik doğu edebiyatı geleneklerine bağlı olarak oluşturulmuş yapısıyla dikkat çeker. Halil Yusuf lu'nun 1977 yılında Farsçadan Azerbaycan Türkçesine gerçekleştirdiği manzum tercüme temel alındığında, eserin şekilsel ve yapısal özelliklerinin oldukça sistemli bir tertiple kaleme alındığı görülmektedir.

Eser toplamda 4.607 beyitten oluşmakta olup, bu yönüyle hacim bakımından orta uzunlukta mesnevîler arasında yer alır. Mesnevinin kaleme alındığı vezin, Aruz vezninin “fe‘ûlün fe‘ûlün fe‘ûlün fe‘ûl” kalıbıdır. Bu vezin, klasik mesnevîlerde sıkça kullanılan ve anlatı ritmini destekleyen, aynı zamanda lirik yoğunluğu da sağlayan bir kalıp olması açısından tercih edilmiştir. Bu veznin Arif Erdebili tarafından ustalıkla kullanıldığı gözlemlenmektedir. Halil Yusuf lu'nun tercümesinde vezne sadık kalınmadığı, bazı beyitlerin vezne uyduğu ancak çoğu yerde veznin aksadığı görülmüştür.

4.1.2. Eserin Tertibi ve Bölümleri

Ferhatname, klasik mesnevi kompozisyonuna uygun olarak, belirli tematik ve işlevsel bölümlerden meydana gelmektedir. Bu tertip, eserin hem dinî hem de estetik yönünü ön plana çıkaran çok katmanlı bir yapıya sahiptir.

Türkçe mesnevilerin tertibinde genel olarak

Besmele

Tahmid

Tevhid

Münâcât

Na't

Mi'râc

Mu'cizât

Din Ulularına Övgü

Medh-i Çihâr-yâr-i Güzîn

Hz. Hamza ve Abbâs'a Övgü

Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e Övgü

Dört Mezheb Kurucusuna Övgü

Aşere-i Mübeşşereye Övgü

On İki İmama Övgü

Diğer Türk Büyüklerine Övgü

Şairlere Övgü

Padişah İçin Övgü

Devlet Büyüğü İçin Övgü

Sebeb-i Telif

Asıl Konunun İşlendiği Bölüm

Hatime

gibi bölümler bulunur (Kartal 2014).

Ferhatname de bu tertip düzenine uygun olarak besmele ile başlamıştır. Mesnevinin ilk beyti

“Onun adıyla ki istese eğer

Könül gecesini göndüz eyleyer”

şeklinde olup ilk mısırda geçen “Onun adıyla” ifadesi, “Allah’ın adıyla” anlamında olup besmele niteliği taşımaktadır. Besmele beytinden sonra tahmid beytinin olmadığı görülmektedir. Besmele beytinin devamında Allahın yaratıcılığından ve kudretinden bahseden beyitler yer almaktadır. Bu beyitler genel anlamda Allah’ın şanını yücelten ve öven niteliktedir. Bu kısım tevhid bölümü olarak değerlendirilebilir.

Tevhid Bölümünden sonra Hz. Muhammet’e na’t bölümü (beyitleri) yer almaktadır. Daha sonra “Azametli Sultan, Halkın Başının Ağası, Arap ve Acemin Ferman Vereni Müizeddünya Veddin Şeyh Üveysin Medhi” başlığı altında, bir din ulusu olan Şeyh Üveys’e medhiye yer almaktadır. Bu medhiyeden sonra “Bu Kitabın Yazılmasının Sebebi Hakkında” başlığı altında sebep-i telif bölümü yer almaktadır.

Eserin yazılış gayesinin ve gerekçesinin ortaya konduğu anlatımdır. Ortaçağ İslam edebiyatı geleneğinde, özellikle mesnevi tarzında kaleme alınan eserlerin yazılış gerekçeleri, sadece bireysel edebi zevk ya da aşkın anlatımıyla sınırlı kalmaz; bu tür metinler genellikle siyasi, toplumsal, manevi ve didaktik gayelerin bir birleşimi olarak şekillenir. Arif Erdebili’nin “Ferhadname” adlı eseri de bu çok katmanlı yapının belirgin örneklerinden biridir. 13. yüzyılın ikinci yarısı ile 14. yüzyılın başlarına tarihlenen bu eser, yalnızca klasik bir aşk hikâyesini anlatmakla kalmaz; aynı zamanda şairin yaşadığı dönemin sosyo-politik gerçekliklerine, himaye ilişkilerine ve edebi geleneklerine dair zengin ipuçları barındırır.

Bu kısımda Arif Erdebili’nin “Ferhadname” adlı mesnevisinin Halil Yusuf lu tarafından 2007 yılında yayımlanan Azerbaycan Türkçesi manzum tercümesine dayanılarak, eserin yazılış nedenleri incelenecektir. Yusuf lu’nun hem tercüme metninde hem de eserin mukaddime (giriş) ve hatime (sonuç) kısımlarında verdiği bilgiler ışığında, eserin kaleme alınışında etkili olan dört ana motivasyon belirlenmiştir: siyasi-himaye bağlamı, tasavvufi-ahlaki misyon, şöhret ve edebi miras arzusu ve toplumsal eğitcilik ideali.

I. Siyasi Himaye Arayışı ve Saray Edebiyatı Geleneği

Halil Yusuf lu’nun tercümesinde en çok dikkat çeken hususlardan biri, eserin baş kısmında yer alan övgü, dua ve kaside bölümleridir. Bu kısımlarda Arif Erdebili, özellikle Şirvan hükümdarı Hüşeng ve Celayirli sultanı Şeyh Üveys’e yönelik son derece özenli ve görkemli methiyeler kaleme almıştır. Bu övgü dolu pasajlar, klasik

mesnevi geleneği çerçevesinde değerlendirildiğinde, sadece bir minnet ifadesi olmaktan öte, şairin yazdığı eseri bir tür siyasi bağlılık ve hizmet nişanesi olarak sunduğu görülmektedir.

Nitekim Yusuflu, önsöz mahiyetindeki açıklamalarında, Arif Erdebili'nin bu eseri yazarken dönemin hâkim güçlerine yakınlaşmayı hedeflediğini şu sözlerle vurgular:

“Şair ‘Ferhadname’ni həm dövrünün hökmdarlarına sədaqət bildirmək, həm də onların himayəsini qazanmaq üçün yazmışdır. Eser, sadəcə ədəbi bir qəhrəmanlıq dastanı deyil, siyasi və ideoloji məna daşıyan bir mətn kimi qiymətləndirilməlidir.”

Bu çerçevede değerlendirildiğinde, “Ferhadname”, dönemin siyasi yapısı içinde şekillenen bir saray edebiyatı metni olarak işlev kazanır. Şairin, Hüşeng'in adaletli ve hikmet sahibi bir hükümdar olduğunu vurgulaması, onu ideal hükümdar tipolojisiyle özdeşleştirmesi, açıkça himaye beklentisinin bir göstergesidir. Aynı zamanda Şeyh Üveys'e dair övgüler de eserin sadece yerel değil, bölgesel siyaset bağlamında da meşruiyet üretmeye çalıştığını ortaya koyar.

II. İlahi İlham ve Tasavvufi-Etik Boyut

“Ferhadname” sadece dünyevi aşk ve siyasi bağlılık temaları etrafında şekillenmemiştir. Halil Yusuflu'nun aktardığı üzere, Arif Erdebili eserin mukaddime kısmında Allah'a, Hz. Peygamber'e ve Dört Halife'ye övgülerle başlayarak, eseri yazma ilhamını ilahi bir çağrı olarak tanımlar. Bu tavır, klasik İslam edebiyatında sıkça karşılaşılan tasavvufi ve manevî boyutun yansımasıdır.

Yusuflu tercümesinde şu ifadeler dikkat çeker:

“Müəllif, bu əsəri yazmağın ona Allah tərəfindən verilmiş bir vəzifə olduğunu, bu vasitə ilə haqq yolunda bir xidmət yerinə yetirdiyini bildirir.”

Bu durum, eserin aynı zamanda tasavvufi bir alegori şeklinde okunabileceğini gösterir. Ferhad'ın Şirin'e duyduğu aşkın, mecazi anlamda insanın Hakk'a ulaşma arzusunu sembolize etmesi, mesnevinin zahiri aşk anlatısından batını hakikat arayışına geçiş yapabileceğini düşündürür. Böylece “Ferhadname”, hem dünyevi aşkın hem de ilahi aşkın anlatıldığı çok katmanlı bir aşk mesnevisi olarak konumlanır.

III. Şöhret Arzusu ve Edebi Miras Bırakma İsteği

Yusuflu'nun tercümesinde dikkat çeken bir diğer yön, Arif Erdebili'nin eser boyunca kendi adını ve yazarlık kimliğini açıkça vurgulamasıdır. Şair, “Ferhadname”yi sadece dönemin siyasi figürlerine takdim etmek ya da manevi hakikatleri anlatmak için değil, aynı zamanda kendi ismini ölümsüzleştirmek amacıyla kaleme aldığını da dile getirir.

“Ferhadname” bu anlamda, Arif Erdebili'nin hem edebi kabiliyetini ortaya koyduğu bir alan hem de tarihe kendi mührünü basma çabası olarak değerlendirilebilir.

IV. Toplumsal Eğitcilik ve Ahlaki Mesajlar

Mesnevinin temel yapıtaşlarından biri de topluma ahlaki mesajlar iletme işleviyle yakından ilgilidir. Yusuflu tercümesinde yer alan bölümlerde, Arif Erdebili'nin özellikle Ferhad karakteri üzerinden sadakat, doğruluk, özveri, hakikat sevgisi gibi evrensel ahlaki değerleri yücelttiği görülmektedir. Ferhad'ın Gülistan uğruna çektiği çileler, hem aşkın fedakârlıkla yoğrulması gerektiğini hem de gerçek aşkın dünyevi hazlardan ziyade manevi yükselişe anlam kazandığını gösterir. Bu yönüyle “Ferhadname”, dönemin yalnızca estetik değil, aynı zamanda ahlaki ve eğitimsel bir metin üretme anlayışının da ürünü olarak karşımıza çıkar.

Eser, yalnızca bir aşk anlatısı değil; dönemin siyasi figürlerine bağlılık gösteren, manevi hakikatleri dillendiren, ahlaki değerleri öğütleyen ve aynı zamanda yazarının şahsi şöhret arzusunu taşıyan çok katmanlı bir metindir. Bu bağlamda “Ferhadname”, klasik doğu mesnevi geleneğinin hem edebi hem de sosyo-politik işlevlerini bütün açıklığıyla yansıtan seçkin örneklerden biri olarak değerlendirilebilir.

Ferhatname, klasik mesnevi geleneğine sadık kalarak şekil özelliklerini muhafaza etmiş; aynı zamanda döneminin siyasi-sosyal gerçekliğini edebi temsil düzeyinde esere dâhil etmiştir. Eserin biçimsel yapısı kadar, hükümdar övgüleri de içerdiği sembolik anlamlar bakımından önemlidir.

Halil Yusuflu'nun tercümesinden hareketle yapılan analizler, Arif Erdebili'nin yalnızca bir aşk hikâyesini anlatmadığını, aynı zamanda eserini siyasi mesajlarla ve dönemin güç merkezlerine hitap edecek şekilde yapılandırıldığını ortaya koymaktadır.

Sebeb-i teliften sonra asıl konunun anlatıldığı bölüme geçilmiştir. Asıl konunun anlatıldığı bölüm de kendi içinde I. Hisse ve II. Hisse olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Bu bölümlerde de aşağıdaki konulara değinilmiştir.

I. Bölüm

Kışın tasviri, kendi hâli ve “Ferhadnâme” hikâyesinin başlangıcı hakkında, Ferhad hikâyesinin başlangıcı, Ferhad’ın Çin’de yaptırdığı ressamhane (nakkashane) tasviri, Şavur’un, Abhazyalı taş ustasının kızının suretini yapması ve Ferhad’ın ona bakması, Ferhad’ın ressamhaneye gitmesi ve taş ustasının kızının resmine âşık olması, Ferhad’ın babası Fagfur’un ömrünün sona ermesi, Şavur ve Mügbil ile birlikte Ferhad’ın Abhazya’ya gitmesi, Ferhad’ın kaçmasından amcasının haberdar olması ve adamlarını onun ardından başka yoldan askerle göndermesi, Ferhad’ın eniştesinin Fagfur’un ordusundan haber alması, Ferhad’ın eniştesinin gece baskını düzenlemesi ve Fagfur’un iki oğlunun esir düşmesi, Ferhad’ın Şavur ve Mügbil ile Abhazya’ya ulaşması, Abhaz şahının Şavur’un gelişinden haberdar olması ve sevinmesi, Gülistan’ın babası olan ustanın onları misafir etmesi, Sonbaharın tasviri ve ustanın kızının annesiyle birlikte güzel kızların sarhoş meclise gelmesi, Ferhad’ın ustanın kızına âşık olması ve kızın Ferhad’a bakması, Şavur’un Ferhad’a öğüt vermesi, Ferhad sarhoş uyuduğu sırada Gülistan’ın onun yanına gelmesi, Ferhad’ın kızlarla meclis kurması ve aşkını Gülistan’a bildirmesi, Şavur’un Gülistan’ı Ferhad’a istemesi, Şavur’un Gülistan’ı istemesini Ferhad’a müjdelemesi, Usta ile Ferhad’ın dağa gitmesi ve Ferhad’ın taş yontmayı öğrenmesi, Ferhad’ın işine başlaması, Ustanın sanatkârlığını göstermesi, Ferhad’ın öğrenmesi, Ferhad’ın Gülistan’ın suretini yapması, Ferhad’ın onu istemesinden Gülistan’ın haberdar olması, Gülistan’ın Ferhad’ı istemek için mabede gitmesi, Ferhad’ın işinden Gülistan’ın haberdar olması ve kendi suretine bakmak için Hümûstan bağına gitmesi, Gülistan’ın Ferhad’ın yaptığı surete bakması, Şavur ile Ferhad’ın ustayı görmeye gitmeleri ve Ferhad’ın bahçede bir ev yapılmasını istemesi, Ferhad’ın çok güzel bir kemer (tağ) yapması ve Gülistan’ı oraya götürmesi, Abhaz şahının kemere bakması ve ustanın kızını Ferhad’a vermesi, Rahibin gelmesi ve Ferhad’ı Hristiyan dinine çevirmesi, Ferhad’ın putları kırıp putperestlikten vazgeçmesi, Ferhad ile Gülistan’ın nikâh kıydırması, Gülistan ile Ferhad’ın düğünü, Kızların Gülistan’ı hamama götürmesi, Gülistan’ın altın ve mücevherlerle kendini süslemesi, Gülistan’ın yatak odasına gitmesi, Şavur ve Mügbil’nin evlenmesi, Gülistan’ın saraydaki tasvirleri görmesi, Kışın tasviri ve

Ferhad ile Gülistan'ın eğlenmesi, Baharın ve onların meclisinin tasviri, Ferhad'ın bir rüya görmesi, Kayser'in (imparatorun) torununun Ferhad'a suikast hazırlaması, Kayser'in torununun Ferhad'ı hançerle vurması, Ferhad'ın hâinden Gülistan'ın haberdar olması, Hörmüz'ün Şavur'dan haber alması ve onu istemesi. Şavur'un Medain'e ulaşması, Ferhad'ın oğlu Davud'un doğumu, Ordunun mağlup olması ve Ferhad'ın eniştesi tarafından oğlanların esir alınmasının Fagfur tarafından öğrenilmesi, Amcasının Ferhad'ı geri istemesi, Amcasının hediyelerini Ferhad'ın Abhaz şahına göndermesi, Abhaz şahının Çinli büyükleri çağırması, onlara hil'at (hediyelik kaftan) vermesi ve Mügbil ile birlikte Çin'e uğurlaması, Ferhad'ın kız kardeşine ve amcasına mektup göndermesi, Şirin'in babasının ölümü, Mehinbanu'nun tahtta hükümdar olması, Mügbil'nin büyüklerle birlikte Çin'e varması, Mügbil'nin büyüklerle birlikte Ferhad'ın eniştesinin yanına gitmesi ve Fagfur'un oğullarını esaretten kurtarması, Ferhad'ın mektubuna kız kardeşi ve eniştesi aracılığıyla cevap verilmesi, Oğulların babalarıyla birlikte Mügbil tarafından Ferhad'ın yanına gönderilmesi, Mügbil'nin Abhazya'ya dönmesi, Şavur'un Şirin'i Hüsrev'e istemek için Medain'den gelmesi, Gülistan'ın ömrünün sona ermesi, Ferhad'ın, Gülistan'ın mezarı üzerine büyük bir mabet inşa etmesi, Kendi durumu ve "Ferhadnâme"nin birinci bölümünün tamamlanması hakkında birkaç beyit.

II. Bölüm

"Ferhad ve Şirin", Allah elçilerinin efendisi ve peygamberlerin sonuncusunun övgüsü, "Ferhad ve Şirin" hikâyesinin nazım şeklinde yazılması, Kaleme hitap, Şirvan şahı Huşeng'in övgüsü, Kendi durumu hakkında birkaç söz, Hüsrev'in Şirin'i çeşmede görmesi hakkında, Şirin'in önünde Hüsrev'in aslan öldürmesi, Kızların Hüsrev'e efsane anlatması hakkında, Başka bir meclis hakkında, "Ferhad ve Şirin" hikâyesi, Hüsrev'in Şeker (Şakər) ile olan hikâyesi, Şabdiz'in (Hüsrev'in atı) aslı hakkında söyledikleri, Büzgürmîd'in (vezir ya da bilge) Şirin'e "Kelîle ve Dimnâ"yı öğretmesi, Nizâmî'den özür dilemesi, Bir mesture (örtülü/iffetli kadın) ile şairin hikâyesi, Hikâyeye geri dönüş, Namuslu kızların iffeti hakkında, Şirin'in iffeti hakkında birkaç söz, Nizâmî'nin sözünün doğruluğu hakkında, Hüsrev Pervîz'in durumu, "Ferhad ve Şirin" destanının başlangıcı, Şirin'in sırrını Şavur'a açması, Ferhad'ın şarap içmesi hakkında, Şavur'un arayı düzeltmek için Ferhad'ın yanına gelmesi, Şirin'in Şavur'u yanına çağırması, Şavur'un Ferhad'ı Şirin'in meclisine götürmesi, Şirin'in kendini hasta gibi göstermesi, Ferhad ve Şavur'un Şirin'i ziyaret etmesi, Şirin'in havuz

yaptırmaya başlaması, Şirin'in havuzhaneye seyir için gitmesi, Şirin'in Mehinbanu'nun ölüm haberini duyması, Ayrılıktan dolayı Ferhad'ın inleyip sızlaması, Şirin'in saraya (Kisrâ/Kosrâ) ulaşması, Şirin'in Şavur'u Ferhad'ın peşinden göndermesi, Ferhad'ın Mügbi'ye vasiyet etmesi ve çocuklarıyla vedalaşması, Ferhad'ın Şirin için süt arkı (kanalı) kazması, Şirin'in süt arkını görmeye gelmesi, Şirin ile Ferhad'ın ava gitmesi, Ferhad'ın durumu Hüsrev'e ulaşır ve onun Medain'e çağırılması, Hüsrev'in Ferhad'ı getirmesi için haberci göndermesi, Şavur'un gelmesi ve Ferhad'ı deli gibi haberciye götürmesi, Ferhad'ın Hüsrev'in yanına ulaşması, Hüsrev ile Şavur'un gizli konuşması, Meryem'in bunu öğrenmesi ve Hüsrev'in öfkeyle yanından ayrılması, Büzürgmehr'in Hüsrev ile Meryem arasında özür dileyip barış sağlamak için girişimlerde bulunması, Hüsrev'in Ferhad'ı dağ yarmaya göndermesi ve Meryem'in hatırı için Şirin'i ona eş adayı yapması, Şirin'in ava gitmesi ve oradan Ferhad'ı görmek için Bisütun'a yönelmesi, Geray'ın Ferhad ile Şirin'i birlikte görmesi, Ferhad'ın Geray için bir kemer (tağ) inşa etmesi, Şirin'in Geray'ın kemerini görmeye gelmesi ve Ferhad'ı istemesi, Ferhad'ın ömrünün sona ermesi, Ferhad'ın ölümünü Şirin'in öğrenmesi, Ferhad'ın ölümünü Hüsrev'in öğrenmesi ve Şavur'un onun mezarına gitmesi, Kendi durumu ve kitabın tamamlanması hakkında birkaç söz.

Hükümdarların medhi :Şeyh Üveys ve Şirvanşah Hüşeng övgüsünün yapıldığı kısımdır.

Şirvan Hükümdarı Hüşeng'e Yapılan Övgüler: Halil Yusufi'nun da belirttiği üzere, Arif Erdebili eserinde yalnızca Şeyh Üveys'i değil, aynı zamanda Şirvanşahlar hanedanına mensup Hüşeng'i de yüceltmektedir. Hüşeng'e yönelik methiyeler, klasik mesnevi methiye geleneği içinde değerlendirildiğinde, onun sadece bir siyasi aktör değil, aynı zamanda kültürel ve edebi himayeci olarak konumlandırıldığını göstermektedir.

Hüşeng, eser içerisinde ilmin ve hikmetin koruyucusu, halkın hukukunu gözeten adaletli bir sultan olarak resmedilir. Bu övgüler, eserin Şirvan bölgesinde veya Şirvanlı bir saray çevresinde yazılmış olabileceği ihtimalini güçlendirmekte; aynı zamanda Arif Erdebili'nin bu hükümdarla kişisel veya dolaylı bir ilişki içerisinde olabileceği yönündeki görüşleri desteklemektedir.

İlhanlı merkezine bağılı olmakla birlikte, yerel otoriteye de saygı sunan bu çok yönlü methiye sistemi, dönemin siyasi çok merkezliliğini edebi bir strateji olarak metne yansıtmaktadır.

Tahkiyeli Asıl Hikâye: Ferhat ve Şirin'in dramatik aşk anlatısının işlendiğı esas metin.

Hatime: Eserin dua, temenni ve kapanış beytlerinden oluşan son bölümüdür.

Bu tertip, yalnızca edebi gelenek açısından değil, aynı zamanda Arif Erdebili'nin kendi inanç, bilgi ve siyasi bağılılık sistemini kurgusal bir bütünlük içinde sunmasına olanak sağlamıştır.

4.2. Eserin Muhteva Özellikleri

4.2.1. Mesnevinin Özeti

Ferhâd Çin hükümdarının oğlu olarak doğulur. Babasının ölümü ile hapste olan amcası Çin'in başına geçer. Ferhâd'ı gelecekte hâkimiyetine karşı tehdit olarak gören amcası onu ortadan kaldırmaya karar verir. Bundan haberdar olan Ferhâd Çin'den kaçmak ister. Arkadaşı Şavur da onu yalnız bırakmak istemeyerek onunla gider. Böylelikle her ikisi Abhazyaya denilen Hristiyan topraklarına varırlar. Burada Abhazyaya çarı onları büyük bir misafirperverlikle karşılar. Ferhâd onların şerefine düzenlenen mecliste Abhazyalı ustanın kızını görür ve ona aşık olur. Ustanın kızı Gülistan da Ferhâd'a karşı aşk duyar. Şavur da gençler arasında olan bu aşkın farkına varır. Bunun sonrasında Ferhâd'a Gülistan'a kavuşa bileceğini söyler. Ferhâd bu haberi duyunca çok sevinir. Böylelikle Şavur Gülistan'ın annesi ile konuşup konuyu ona açar. Anne bu konuda babası ile görüşülmesi gerektiğini vurgular. Abhazyalı usta ise şart olarak kızı ile evlenecek kişinin taş yontma sanatına vakıf olması gerektiğini söyler. Bunu duyan Ferhâd her şeyi yapmağa hazır olduğunu belirtir. Böylelikle de Gülistan için Abhazyaya'da herkes tarafından bilinen o meşhur kemeri yapar. Orada hatta Gülistan'ın heykelini de büyük bir özenle yapar. Gülistan onun fedakarlık ve hünerini gördükten sonra Ferhâd'a daha çok aşık olur. Herkese kendi yeteneğini gösterdikten sonra nihayetinde kendisinin aslında Çin hükümdarının oğlu olduğunu söyler. Onun Çin prensi olduğunu öğrendikten sonra Abhazyaya çarı ona daha fazla saygı göstermeye başlar. Abhazyalı usta da kızını ona vermeye razı olur. Büyük bir meclis kurulur ve Ferhâd ile Gülistan evlenir. Gülistan evlendikten sonra da eşini sever ve ona sadık olur. Hatta

Ferhâd bir mecliste yaralandığı zaman ona şefkat gösterir ve durmadan ağlayarak feryad eder. Gülistan vefalı bir kadın olması ile tanınır. Ancak bu mutluluk uzun sürmez. Gülistan'ın iki oğlu olur. Onlara Davud ve İsa adı verilir. Lakin son çocuğu olan Meryemi dünyaya getirirken Gülistan hayatını kaybeder. Bundan sonra Ferhâd da pek mutlu olmaz. Hatta onun mezarının başında yatıp orada sabahlar. Onun mezarının üstünde ise bir mabed yaptırır. İnsanlar artık burayı bir ziyaretgah olarak kabul eder. Ferhâd'ın oğullarından Davud babası gibi hükümdar olur ve İsa ise herkes tarafından tanınan bir usta olur. Ferhâd'ın kızı Meryem ise Gürcistan'ın hükmdarı ile evlenir. Böylelikle de esrin birinci kısmı tamamlanır.

Şirin daha dokuz yaşındayken Ferhâd'ı gürür ve ona aşık olur. Ferhâd ise o sırada ona karşı özel bir şey hiss etmez. Esrin ilerleyen kısımlarında Şirin büyüyerek genç bir kıza dönüşür. Gülistan'ın ölümünden sonra Ferhâd büyümüş ve güzelleşmiş olan bu genç kıza karşı ilgi duymaya başlar. Öte yandan İran şahı Hüsrev de Şirine aşık olur ve onunla birlikte olmak ister. Şirin ise bu teklifi sıcak karşılar. Çünkü Şirin Hüsrev'i sevmek çabasında değildir. O Hüsrev'in statüsüne ve gücüne aşk duymaktadır. Hüsrev de bunun farkında olduğu için bu durumdan faydalanır. Diğer taraftan Hüsrev kendi statüsünü korumak için Meryem ile evlenir. Bu durum Şirin'i sinirlendirir. Artık Hüsrev ile evlenebilmek şansını kaçırr. Ancak bir yandan da buna izin vermek istemez. Bu karışıklık arasında kalan Şirin zaman zaman Ferhâd ile birlikte olur. Lakin bu birlikteliği hiçbir zaman ciddi bir boyuta taşımak istemez. Çünkü derinlerde bir yerde de olsa onun hala bir gün Hüsrev'in karısı olma ihtimaline inancı vardır. Meryem ile politika gereği evlenmiş olsa da Hüsrev de hala Şirini arzulamaktadır. Nihayet Hüsrev Ferhâd'ın Şirin ile olan ilişkisini öğrenir ve buna bir çare bulmak ister. Çok düşündükten sonra Ferhâd'a yapamayacağı bir görev vermeye karar verir. Eğer Ferhâd bu görevde başarılı olamazsa Şirin'den vaz geçmek zorunda kalacağını bilir. Fakat kazandığı takdirde Hüsrev'in aradan çekileceğini bildiği için ise sevinir. Ferhâd Şirin için Bisütun dağına yontmaya gider ve bu işinde de başarılı olur. Hüsreveler hemen bu haber yetiştirilir. Hüsrev ise bir yol bulup onu aradan kaldırmak ister. Ancak bu işde neredeyse Hüsrev'in çabasına gerek kalmaz. Şöyle ki Ferhâd kendisini Şirin ile birlikte gören Geray'ı bunu Hüsrev'e söylememesi için öldürür. Gerayı annesi ise intikam almak için Bisütun dağına gider ve Ferhâd'ı zehirleyerek öldürür. Ancak Ferhâd aradan kalksa da Hüsrev yine Şirin'e kavuşamaz. Böylelikle esrin ikinci kısmı da Ferhâd'ın ölümü ile tamamlanmış olur.

Eserde Ferhad'ın hayatı ve faaliyetleriyle birlikte aşk maceralarına da geniş yer verilmiştir. Burada Ferhad'ın aşkıyla ilgili sahneler daha belirgin bir şekilde gösterilmiştir. Edebiyat dünyasında Ferhad aşkına özgü azim ve irade, bu eserin kahramanının aşkında da görünmektedir. Ferhad Gülüstan'a olan aşkı da bilinir. Bu aşk, Ferhad'a ilham verir, onu daha içten çalışmaya teşvik eder. Ferhad, aşkının şiddetiyle dağları delip su getirmeye sanatkâr yeteneği ve becerisiyle hayran bırakır.

Manzumenin (şiiirin) ilk kısmı Ferhad'ın aşkıyla başlar. Arif, onun Gülüstan'ı saf bir aşkla sevdiğini gösterir.

Doğrudur, klasik Doğu edebiyatında aşk konusuna adanmış bir manzume olarak değerlendirilebilecek bu eserde Ferhad, Şirin'i de gönülden sever, onun uğrunda zorluklara katlanır, her türlü çileye sabreder, acıya ve tehlikeye göğüs gerer. Sevgilisi için su yolu açar, havuz kazdırır, herkesin hayran kaldığı eserler yaratır. Genel olarak eserin fikri anlatımında net bir vurgu vardır. Buradaki aşk saflaştırılmıştır. Şirin de Ferhad'ı sever ve sevgilisinin zaferi için elinden geleni yapar.

Eserde bazı anlarda şairin kendi ilginç düşüncelerine de rastlanır. Şair, eserde gerçek, insani aşkı yüceltmektedir. İnsanın gönül dünyasına ait olan aşk, âşıkların bu uğurda çektiği zahmetle göz önüne serilmektedir.

Bütün bu anlatılanlar, “Ferhadname” eserinde aşk konusuna geniş yer verildiğini gösteriyor. Poemada (manzum eserde) hem Nizami'nin hem de Ferhad'ın aşk maceraları tasvir edilmiştir. Burada sevginin felsefi anlamının yorumu amaçlanmamıştır. Mesnevinin değeri de buradan anlaşılmaktadır: Eser, aşkı temel alarak iki âşığın birbirini sevmesini anlatan şiirlerden çok, esas kahramanın genel serüvenlerini — bu serüvenlerdeki aşkını da dahil ederek — yansıtmaktadır. Bu bakımdan eser, doğrudan aşk hikâyesinden çok, kahramanın sevgi maceralarını işler. “Ferhadname”de kahramanın aşkına bağlı olarak düşmanlarla mücadelesi, yaşadığı acılar ve sonunda karşılaştığı zorlukların tasviri önemli yer tutar. Tüm bu yönleriyle poemaya, ana kahramanı ve onun kaderini anlatan bir destan niteliği kazandırılmıştır.

Rus doğu bilimci ve araştırmacı E. Bertels bu mesneviyi destansı bir yapıda değerlendirir ve onun “anlatı şiiri” (narratif şiir) olarak çeşitli özellikler taşıdığını ifade eder. Örneğin, kahramanın destanda bir aileye mensup olması ve bu aile aracılığıyla bazı şeylere ulaşması gerekir. Sevgi maceralarının geniş yer tuttuğu bu romantik poemada da bu durum göze çarpar.

Buradan anlaşılıyor ki, eserin "Ferhadname" olarak adlandırılması, mesnevinin karşılıklı aşk konulu eserlerden çok bir kahramanlık destanına benzediğini ifade etmektedir. Elbette, bu mesneviyi bizim düşündüğümüz anlamda bir kahramanlık destanı olarak da anlamak doğru olmaz. "Ferhadname", esas kahramanın hayatını, faaliyetlerini ve aşk uğruna gösterdiği fedakârlıkları tasvir eden bir eserdir. Burada ne aşk ne de kahramanlık fedakârlıkları ön plandadır. Asıl mesele, Ferhad'ın hayatını, sanata olan ilgisini ve yeteneğini göstermek, onun genel yaşamını anlatmaktır. Bu nedenle, Arif'in eserini yalnızca aşk olaylarından bahseden bir destan gibi değerlendirmek ve bu şekilde düşünenlerin görüşüne katılmak mümkün değildir. Mesnevinin önemi bu şekilde sınırlanamaz. Esasen sanat örneklerine dayanarak yazılmış bu eser, her şeyden önce hüner, sanat, yetenek, emek ve sanatkâra adanmış bir mesnevidir. Şair, daima emekçi insanların saygıya layık olduğunu ifade etmektedir. Onların emeğini, çabasını ve hayatını sevgiyle yüceltmektedir. Tesadüfi değildir ki, şair Dras Celaariyi hakkında geniş şekilde bahsederken onu bir sanat insanı olarak tanıtır. Hüner ve sanatın bu yüce insanın en belirgin özelliği olarak gösterilmesi eserde önemli bir yer tutar. Mesnevide tasvir edilen tüm yönetici şahsiyetler, sanat ehline saygı duyan, sanata ve sanatkâra sevgiyle yaklaşan insanlardır.

İlahi güzelliği betimlemeye çalışan şair, kendi suretini böyle mecazlarla tanımlar. Bu tür tasvir, sevgilinin özünü ve ilahi yansımasını anlatan bir şiir anlayışında yaygındır.

Emek insanlarını ve sanatkârları her şeyden üstün tutan şair, eserde Ferhat, sanat uğruna vatanından uzak düşmüş Çinli Mani sanatçısını örnek alarak Şapur ve birçok başka sanat adamıyla birlikte muhteşem ve ferahlık verici bir usta portresi yaratmıştır. Kendi sanatını yüceltmeden bilir ki, o yüce makamı hak eden bu görkemli usta şahsiyete, mal-mülke, asalet-soya önem vermeyip, sadece gerçek sanatkârlara değer verir.

Bu fikirden hiçbir şekilde sapmaz. Burada Arif, ideal sanatçı insan tipini yeniden canlandırmak fikrini ön plana çıkarır. Şavur da bu fikri sürdüren bir boyutta devam ettirmiştir. Sanatkâr kişiliğe olan inanç ve saygı, onun karakter ve yaratımına yön veren en önemli unsurlardandır. Çevresindekiler de her biri kendi işleriyle tanınmış sanatkârlar olarak değerlendiriliyor.

Arif'e göre sanat insanı hiçbir zaman edilgen değildir. O, yetenek, doğallık ve içtenlikle faaliyetini sürdürerek, ihtiyaçları ortaya koyar.

Arif'e göre insan her zaman çalışmalıdır. O, tembellik eden kişinin insanlık faaliyetini küçülttüğünü ve bu özelliğin insanın değerine aykırı olduğunu ve işe yaramayan kuru yaprağın, gül yaprağı da olsa her zaman diken gibi olacağını belirtmektedir.

Şairin sanat ve sanatkârın üstünlüğünü ifade eden düşüncesi, çalışmak, üretmek ve refah içinde yaşamak hakkındaki düşüncelerle tamamlanır. Arif'e göre asıl refah; tembellik değil, çalışkanlıkla elde edilen yaşamdır. Uzun mutluluğu isteyen kişi, rahatlığı saraylarda değil; zahmetle kazanılan hayatın içinde aramalıdır. Yazar'a göre, sadece fiziksel güce değil, aynı zamanda manevi zenginliğe de sahip olmayanlar, gerçek başarıya ulaşamazlar. Böyle insanlar Arif tarafından hoş görülme- yen kişiler arasında sayılır.

Arif Erdebili'nin eseri, aynı zamanda saray hayatını, bozulmuş saray yaşam tarzını da yansıtan bir eser olarak önemlidir. Doğrudur, Arif bu hayatı açıkça eleştirmez. Ancak sarayın gösterişli ve yozlaşmış yaşamını, saraydaki ahlaki bozulmaları açıkça ortaya koyar ve tüm bunlara karşı yazarın olumsuz bir tutum sergilediğini anlamak zor değildir. Arif'in eleştirel tutumu, henüz eserin başında ölen kardeşinin hem tahtına hem de eşine sahip olan kibirli bir şahsın tasviriyle başlar. Daha sonra ise Abhazya şahının saraydaki eğlence meclisi, Mehin Banu'nun saray eğlenceleri gibi olaylar anlatılır. Şairin Mehin Banu'nun güzelliği hakkında söylediği sözler, kendi saray sevgilileriyle ilgili hatıraları da eseri kapsayan, şairin anıları ve güzelliğini anlattığı kadınlar hakkındaki düşünceleriyle birlikte, tüm saray ortamına olumsuz bir tutum beslediğini ve bu tutumu yansıttığını göstermektedir.

Eserde, aynı zamanda ikiyüzlü saray görevlilerinin kurnaz siyasetleri de derinlemesine ifade edilir. Şirin'in manevi dünyası, Hüsrev'in sevgisindeki ikiyüzlülüğü ve samimiyetsiz tutumu gibi unsurlar, okuyucuda çirkin saray hayatına karşı bir tiksinti duygusu uyandırır. Şairin insan hayatı ve insan davranışları üzerine söylediği sözler de oldukça ilgi çekicidir. Şair, insan, onun faaliyetleri ve faydalı işleri hakkında güzel düşünceler dile getirir. Arif eserinde, insana daima hayırlı işler yapmayı, emeğiyle kimseyi incitmemeyi tavsiye eder. Şaire göre zulmeden, adaletsiz işler yapan insanlar amaçlarına ulaşmadan perişan olurlar. O, herkesin kendi

eylemleriyle yüzleşeceğini düşünerek şöyle yazar: “Ey gönül, başkalarının gönlünü kırma ki, zalim felek seni de incitir. Gereğinden fazla kalp kırma ki, bir gün yaptıkların karşına çıkar. Ne söylersen, onu işitirsin. Ne ekersen, onu biçersin.” Arif, insan onurunu ve şerefini yüce bir değer olarak görür ve bunlarla ilgili çok güzel fikirler dile getirir.

“Ferhadname”de şairin hayattan memnuniyetsizliği, beyitler arasında dünyadan olan şikayetleri de dikkat çeker. Özellikle vatanından ayrı düşmüş olması, şairi derinden etkilemiştir. Vatansever şair, nerede olursa olsun her zaman vatanını hatırlamış, doğduğu şehrin tasvirine önem vermiştir. Gurbetin ateşinde yandığını yürek acısıyla kaleme almıştır. Uzun süre gurbet elde yaşamış, akraba, dost ve yoldaşlarından uzakta ömür sürmüş şairin eserinde bu konudaki şikayetleri oldukça etkileyicidir

Şair doğrudan da gurbetten şikâyet eder. Vatandan uzakta tasvir ettiği kahramanlarının da çektikleri acıları, vatan hasretiyle geçirdikleri hayatlarını duygulu bir şekilde dile getirir. Arif, mesnevisinde dünyaya güvenmemeyi, onun süslü nimetlerine heves etmemeyi, geçici olan şeylere aşırı derecede bağlanmamayı öğütler. Şair özellikle hüznü sahneleri tasvir ederken dünyanın vefasızlığından, hayatın istikrarsızlığından yakınır. Bu sırada kişisel duygularını da kaleme alır. Zamanın güvenilmezliğini, dünyaya bel bağlamamayı nasihat eder.

Arif’in mesnevisinde ifade edilen ahlaki-terbiyevi öğütler, hayata doğru bakış, emek ve kahramanlık hakkındaki yüce düşüncelerle yanaşı, saray ortamının etkisinden kaynaklanan bazı eksiklikler ve kusurlu görüşler de kendini göstermektedir. Bu tür durumlara en çok şairin aşk ve sevgi hakkındaki düşüncelerinde rastlıyoruz. Bu zamanlarda, şairin dünya görüşünden kaynaklanan sınırlı yönler daha belirgin bir şekilde ortaya çıkar. Sarayın Arif üzerindeki olumsuz etkisi, onun kadınlara bakışında da kendini belli eder. Mesnevide tasvir edilen tüm kadınlar – ister tamamen olumlu şekilde sunulmuş Gülistan, isterse de Şirin – Arif’i yalnızca bir sevgili olarak ilgilendirmektedir. Nizami’nin yüksek manevi değerler ve temiz ahlak hakkındaki düşüncelerini Arif belki de hiç bilmemiştir. Ferhad’ın annesinin ihaneti, yani kocasının yasını tutmaması anlatılırken, Arif bu sadakatsizliği özetlemiş ve durumu tüm kadınlara, genel olarak kadına mal etmiştir. Bu özellik, şairin Nizami’ye itiraz ederken dile getirdiği mülâhazalarda, özellikle Bozorg Ümmid’in “Kelile ve Dimne”den Şirin’e anlattığı sahnede kendi tutumunu ifade eden bölümde de açıkça görülmektedir.

Gerçek hayatı esas alarak tasvir ettiği olayların kaynaklarını ve kişisel mülâhazelerini uygun bir tarzda sunmaya çalışan Arif, esasen hayatın gerçeklerini yansıtan bir mesnevi yazmayı amaçlamış ve tüm eser boyunca bu prensibi korumuştur. Ne yazık ki belirtmeliyiz ki, mesnevinin zayıf yönleri de bu prensiple bağlantılı olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü Arif yalnızca saray ortamında gözlemlediği sahneleri gerçek saymış ve anlatımında çoğu zaman kişisel mülâhazalarının uyandırdığı izlenimi vermeye çalışmıştır. Saray ortamı, bir yandan şairde çirkin saray yaşamına, taht mücadelelerindeki çekişmelere karşı derin bir nefret ve saraydan uzak, emekle yaşama özlemi uyandırmış; diğer yandan ise kadınlara yönelik aşağılayıcı tutum, saray eğlencelerine düşkünlük ve egemen edebi çevrenin zevkine boyun eğme gibi sınırlı bakış açılarını pekiştirmiştir. Bu da şairin eserlerine çelişkili bir karakter kazandırmıştır. Ancak şairin hayata yönelik kişisel tutumu ve dünya görüşünden kaynaklanan tüm bu sınırlamalara rağmen "Ferhadname", Nizami geleneğiyle bağlantılı olarak büyük şairin emek ve kahramanlık hakkındaki ölümsüz fikirlerini sürdüren ve geliştiren bir eser olarak özel bir öneme sahiptir.

“Ferhadname” mesnevi yazarı, konunun ideolojik yönelimi ve olayların betimleniş tarzı bakımından kendisinden önce bu konuda eser yazanlardan farklıdır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Arif’ten önce Hüsrev ve Şirin temasını işleyen yazarlar, genellikle aşk üzerine yazılmış epik eserlerin geleneğine uygun olarak mesnevilerini iki kahramanın adıyla adlandırır ve bu iki simge arasındaki sevgi ilişkisini merkez alırlardı—örneğin “Hüsrev ve Şirin” veya “Şirin ve Hüsrev” gibi. Arif ise konuya yeni bir bakış getirerek mesnevisini, aşk temalı epik eserlerden ziyade kahramanlık ve tarihi destanlardaki gibi, baş kahramanın adıyla isimlendirmiştir. Eserde anlatılan tüm olaylar ve diğer karakterler doğrudan Ferhad’la bağlantılıdır. Ne Ferhad’ın ilk sevgilisi Gülistan ne de Şirin, eserin gerçek baş kahramanı hüviyetine yükselip tam bir karakter olarak işlenmiştir; yalnızca Ferhad’ın aşk maceralarına eşlik eden figürler olarak kalmışlardır. Bu nedenle mesnevi “Ferhadname” adını almıştır. Ferhad, eserin tek baş kahramanıdır. Ferhad karakterinden söz edecek olursak, bu figür ilk kez Nizami tarafından epik şiire dahil edilmiş; Hüsrev ile Şirin destanının temel kahramanlarından biri olmuş ve Nizami’den sonra aynı temayı işleyen tüm şairlerin eserlerinde de yankı bulmuştur. Bu karakterle ilgili olarak edebiyat tarihindeki kronik ve belgelere dayanan bilgiler de eserde aktarılmıştır.

Ferhad'ın kimliği hakkında çeşitli değerlendirmeler de mevcuttur. Bunlara, kısaca “Azerbaycan Edebiyatı Tarihi” ve “Muhteser Azerbaycan Edebiyatı Tarihi” kitaplarında rastlıyoruz. Burada Ferhad'ın tarihsel bir kişilik olma ihtimali üzerinde durulmaktadır. Söylemek gerekir ki, Ferhad karakterinin ayrıntılı analizi yapılmış ve bu ismin etimolojisi ile tarihsel ilişkisi hakkında belli araştırma sonuçları ortaya konmuş olsa da, Ferhad'ın gerçek bir tarihî şahsiyet olup olmadığı hâlâ bilim dünyasında tartışmalı kalmış ve bu karakterin kökeni netlik kazanmamıştır.

Ferhad'ın kökeni meselesine Bertels de eserinde geniş yer verir ve Nizami'nin mesnevisinde sunulan bu karakterin tarihî gerçeklikten uzak, tamamen folklordan alınmış olduğu görüşüne eleştirel yaklaşarak; Kitabü'l-Medmelât, Tevârîh ve el-Kisâs adlı eserlerdeki Ferhad hakkındaki kayıtlara dayanarak Ferhad'ın tarihî bir sima olma ihtimalini savunmuştur. Bu fikir, belirli ölçüde kabul edilebilir.

Bertels ve diğer araştırmacılar, Terbiyetin Belâmeti tarafından yapılan tercümesinde Farhad hakkındaki bilginin sonradan eklendiğini düşünseler de, 10. yüzyıla ait Ebû Dulâfi'nin ikinci notlarında ve 11. yüzyıl yazılı anıtlarından Medmelât, Tevârîh ile el-Kisâs eserlerinde Farhad adının geçmesi; bu karakterin bir ölçüde tarihî temele sahip olabileceği ihtimalini güçlendirebilir. Ancak Farhad'ın tarihle ilişkisi hakkındaki bu sonucun, sonraki araştırmalarla yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Zira Farhad adı Nizami'den önce folklorda yaygın olarak kullanılmıştır ve bu bağlamda Nizami'nin Farhad'ını folklorik bir karakter olarak değerlendirmek mümkündür.

Farhad'ın tarihî bir kişilik olup olmadığına değinirken, Nizami'nin folklora yaklaşımı ve şairin folkloru kullanma yöntemi de büyük önem taşır. Bu konu Azerbaycan Edebiyatı Tarihi kitaplarında geniş biçimde ele alınmıştır. Bilindiği üzere, Nizami'nin kahramanlarının çoğu – Hüsrev, Şirin, Hörmüz, Anuşirvan, Behram, Gezegird, İskender ve diğerleri – halk edebiyatından alınmış tarihî simalardır. Nizami ise bu sözlü edebiyattan devşirdiği tarihî kişilikleri, fikir yönelimi, idealleri ve yaratıcı planına uygun bir tarzda işleyerek, tarihî prototiplerden farklı, yeni sanatkârî imgeler yaratmıştır.

Nizami'nin tarihî prototipe dayanan kahramanlarının çoğu, tarihsel gerçeklikten kopmuş; yazarın temel mefkûresi ve ideallerini yansıtan edebi eser kahramanları haline gelmiştir. Nizami, tarihten aldığı tüm karakterleri kendi fikir yönelimi, arzu ve

ideallerine uygun biçimde işlediğinden, bu kahramanlar eserlerinde tarihî simalardan ziyade büyük düşünürlerin arzu ve isteklerini yansıtan romantik ideal kahramanlar olarak öne çıkar.

Nizami, yaşadığı dönemde toplumun adaletsiz kanunlarına karşı çıkmak ve insanların mutlu bir yaşam hakkındaki güzel özelemlerini dile getirmek için sözlü edebiyattan tanınan tarihî simalardan yararlanır. Kendi yüce ideallerini, sanatkâr şair hayallerinin gücüyle yarattığı bu ideal romantik kahramanların kişiliklerinde somutlaştırır. Farhad'ın tarihî bir kişilik olarak kabul edilmesi de bu bağlamda açıklanmalıdır.

Öncelikle, Nizami bu karaktere sözlü edebiyatta rastlarken, Ferhâd zaten tarihî kişiliğinden uzaklaşmış bir figürdü. Nizami ise kendi sanatsal fantazisi ve fikir-amaç yöneliminin etkisiyle bu karakteri tamamen yeni bir planda işleyerek, onu ölümsüz ideallerin temsilcisi olarak sunmuştur. Ferhâd figürü, Nizami'nin eserinde şairin içsel maneviyatı ile yazarın temel görüş ve mefkûresini somutlaştırmış; eserin ideolojik amacını belirleyen bir kahramana dönüşmüştür. Bizce şairin hümanist ideallerini, saf aşkı, sadakati, insan emeği ve kahramanlık hakkındaki özelemlerini dile getiren Ferhâd, tarihî bir şahsiyet değil; yazarın ideallerini ifade eden bir temsilci olarak dikkat çeker.

4.2.2. Karakterler

4.2.2.1. Ferhâd

Nizami'den sonra Ferhâd'ı işleyen tüm şairlerin—özellikle Arif'in eserindeki Farhad'ın—tarihî kökeninden söz etmek doğru olmaz. Bilindiği gibi, Ferhâd figürü Nizami'den sonra Arif'e kadar edebî literatürde belirli bir gelişme süreci geçirmiştir. Nizami'den sonra, ünlü Hint şairi Hüsrev Dehlevi'nin “Şirin ve Hüsrev” eserinde Ferhad figürünün yeniden işlendiğini görürüz. Saray şairi olan ve aynı zamanda saray edebiyatının taleplerine cevap vermeye çalışan bu kudretli sanatkârın eserinde de, tıpkı diğer yapıtlarında olduğu gibi, hâkim çevrelerin zevkine uygun bir ruh hali sezilmektedir.

Emir Hüsrev, kendi düşünsel amacına uygun olarak, Nizami'nin mesnevisinde Ferhad ile Hüsrev arasında yaşanan sosyal-psikolojik çatışmayı ortadan kaldırmak amacıyla, mesnevisinde tasvir ettiği Ferhad'ı soylu bir prens olarak göstermektedir. Şairin yaratıcılığından kaynaklanan bu değişiklik, Nizami tarafından yazılan ve yazılı

edebiyata kazandırılan Ferhad karakterinde yapılan ilk değişikliktir. Ancak Hüsrev Dehlevi'nin mesnevisinde tasvir edilen Ferhad, Nizami'nin eserindeki aynı karakterden sadece soylu bir aileden gelmesi yönüyle farklılık göstermektedir. Doğrudur, Ferhad'ın prens olarak gösterilmesi, şairin eserinde tasvir edilen Ferhad karakterinin etkileyiciliğini bir miktar azaltmıştır. Buna rağmen, Ferhat cesur bir insan, vefalı bir âşık ve temiz bir karaktere sahip olmasıyla Nizami'nin eserindeki adaşından farklılık göstermez.

Ferhad karakterini yeniden işleyen Arif Erdebilî ise, Emir Hüsrev tarafından temeli atılan bu değişikliği daha da ileriye götürerek, tamamen kendisinden önceki bilinen Ferhadlardan farklı, özgün bir karakter yaratmıştır. Arif de Ferhad'ı soylu bir kişi olarak tasvir eder, ancak onu sadece köken bakımından değil, doğası itibarıyla da soylulara benzetmiştir. Arif'in Ferhad'ı, Hüsrev-i Dehlevi'nin prens olarak gösterdiği adaşından bu yönüyle ayrılır. Arif, mert, bilgili, asil bir prene layık bütün nitelikleri kahramanına kazandırmıştır. Arif Erdebilî yazıyor:

Dil içi çeviri

Oxumuşam. Ferhad Fağfur oğludur.	Okudum ki, Ferhad Fağfur'un oğludur.
Çində bir vaxt belə bir adət varmış.	Çin'de bir zamanlar böyle bir gelenek varmış:
Kim ki Çin taxtına sahib olarmış.	Kim Çin tahtına sahip olursa,
Baxt ona taxt - tac verdiyi üçün	Talih ona taç ve taht verdiği için,
Fağfur çağırarmış qoşun büsbütün.	Tüm ordu ona "Fağfur" dermiş.
Fərhad da Rüstəm tak igid. qəhrəman.	Fərhad da Rüstəm gibi yiğit, kahramandı,
Çinin şahzadəsi. Çinə hökmran	Çin'in prensi, Çin'e hükmeden bir şah idi.
Dövrən görməmişdi hələ tayını.	Zaman onun gibisini henüz görmemişti,
Kim çəkə bilərdi onun yayını.	Onun yayını kim çekebilirdi ki?
Döyüşdə önündə kim dayanardı ?	Savaşta onun karşısında kim durabilirdi?

Rüstəm nizəsi tək bir oxu vardı.	Rüstəm'in mızrağı gibi bir oku vardı.
Ares ox. yayını görsəydi əgər.	Eğer Ares onun yayını görseydi,
Xəcalət çəkərək axıdardı tər.	Utancından ter dökerdi.
Başının üstündən uçsaydı qartal	Kartal başının üstünden uçsaydı,
Ona ox verardı qartal da dərhal.	Ona hemen ok verirdi kartal bile.
O. Çin çöllərində ova çıxanda.	Çin çöllərində ava çıktığında,
Oxu yan keçməzdi ovdan bir an da.	Oku avdan bir an bile sapmazdı.
Şirlərin belinə gah baş qoyardı.	Bazen aslanların sırtına baş koyardı,
Ahu göbəyində yatıb doyardı.	Ceylan göbeğinde yatıp doyardı.

(Yusuflu, 2007: 40)

Ferhâd, cesaret ve mertliği bu kadar abartılı bir dille övülen biri olarak, aynı zamanda dönemin şehzadelerine mensup cah celala malik, saraya ait, saray hayatı süren bir adamdır. Tam da bu özellik, Ferhâd 'ı Arif'ten önceki eserlerde tasvir edilen Ferhâd'lardan ayırmaktadır. Arif, seleflerinden farklı olarak, şehzade kimliğini ön plana çıkardığı Ferhâd'ı asil bir saray adamı olarak betimlemeye çalışmıştır. O, kahramanını eğlence meclislerinde vakit geçirmeyi seven, dönemin nezaket kurallarına sıkı sıkıya uyan, hatta sarhoş olduğu anlarda bile edep ve erkânı unutmayan, her zaman itibarını gözetən bir genç olarak sunmuştur.

Mesneviden anlaşıldığına göre Ferhâd, şehzade olmanın yanı sıra, önce güzel bir nakkaş, sonra yetenekli bir öğrenci, ardından da taş işçiliğini derinlemesine öğrenmiş usta bir sanatkâr olarak tasvir edilmektedir. Arif'in kahramanına özgü olan yetenek, çalışkanlık, cesaret gibi geleneksel nitelikler, onu dönemin şehzadelerinden ayırır ve Arif'ten önceki Ferhâd'lara yaklaştıır.

Okuyucu onu hem eğlence meclislerinde eğlenmeyi seven bir insan, hem de daima faaliyette olan, tükenmez enerjiye sahip bir sanat adamı olarak görür. O, eğlence ve zevki kendi faaliyetiyle birleştirmeyi bilen bir yetenekle kendine has bir Ferhâd'dır; ve kendinden sonraki meşhur Ferhâdlar'dan da farklıdır.

Arif'in kahramanı sanata özel ilgisi olan bir sanatçı insan gibi her zaman, hatta Çin'de şehzade olduğu zaman bile emeğe yüksek değer verir, emeği yüceltir, sanat insanına saygıyla yaklaşır. O sebepten dolayı da o Ferhâd'ı dünyanın işlerinden sarhoş ve habersiz olmayan. her zaman emeğin kıymetini bilen biri gibi tasvir etmektedir.

Şiirdeki Ferhâd, faaliyetle birleşen duyguyu, günlük işçi gibi emek adamlarıyla birlikteliği yansıtır. Bu sanatçı karakterin okuyucuya cazip gelmesini sağlar. Arif aynı zamanda Ferhâd'ın ustalığını, iş kabiliyetini takdir eder, onu sanatının derinliklerinden anlayan usta bir sanatkâr gibi tasvir eder:

Dil içi çeviri

Tağ tikmək elə ki. Fərhada düşdü.

Tuğ (kemer) yapmak işi Ferhad'a düştüğünde,

Yara tağ tikməyə işə girişdi.

Yar için kemer inşa etmeye koyuldu işe.

Daş seçdi daşlardan o axtarara q

Taşları taşlar arasından seçti titizlikle,

Hamısı tərtemiz. lətif. həm yumşaq.

Hepsi tertemiz, zarif ve yumuşaktı.

Göstərib yüz cürə hünər. cəsərət.

Yüz çeşit maharet, cesaret göstererek

O. daşla başladı işə. nəhayət.

Taşla işe başladı nihayet.

(Yusuflu, 2007: 104)

Ferhâd aynı zamanda hassas bir kalbe sahip, tüm varlığıyla sevmeyi başaran fedakâr bir aşıktır. O, kıymetli olan sevgisini, Kulyetü'l-Eş'ar'ın birçok beytinde gösterir. Edebiyat dünyasında Ferhâd sevgisiyle çalışan bir sanatçı olarak, edebi kahramanların en değerlilerinden biri olur. Bu sevgi Ferhâd'ın gücünü artırır. Aşk uğruna can veren, demir dağı delen, zorlukları yenen bir kahraman olur. Arif, Ferhâd'ı sadece bir aşık değil, aşkı sanatla birleştiren bir sanat adamı gibi sunar. Bu nedenle de Arif mesnevisi Ferhâd'ı önceki Ferhâd'lardan ayırıyor.

Arif'in kahramanına özgü olan yüksek ruh halleri arasında biri de onun gözü tokluk, dünya malına tamah göstermeyen, alçakgönüllü bir insan oluşudur. Bu özellik de Ferhâd'ı Nizami'nin kahramanına yaklaştıran özel bir yönüdür. Arif'in bu kahramanı varlığa ve devlete önem vermez, tahta ve taçlara ilgi göstermez, gözü tok

bir insan gibi davranır. O, Emir'in padişahlık teklifini reddeder, zenginliğe ve ihtişama karşın sanat ve aşkı üstün tutar.

Buna ek olarak, dostluğa sadakati, nihayet yollarda kalanlara vefalı olması da Ferhâd'ın güzel özelliklerinden biridir. O, sadık dostları olan Şavur ve Müqbil'i hiçbir zaman unutmamıştır. Zor günlerinde ona yardımcı olan yoldaşlarını kendinden üstün bilir, onlara içten davranır, kıymet verir, mutluluğunu onlarla paylaşır. Ferhâd, kalbini rahat bırakıp evlendiği zaman bile, Şavur ve Müqbil'i de evlendirerek onları da mutlu eder.

Ferhâd aynı zamanda cömert, nazik bir insan olarak tasvir edilir. Şavur'un Ferhâd'a bu yönünden dolayı haber verdiği, onun elçilik görevinden, cömertliğinden övgüyle bahsettiği bilinmektedir. Ancak Ferhâd'ın cömertliğinde dahi ölçü vardır. Arif bunun sebebini feragat anlayışı ile açıklar ki, bu da onun hâkim feodal ideolojilerinin etkisine kapılmadan yazıldığını gösterir.

Dil içi çeviri

Qıza xərcləməyə peşkəş göndərdi.	Kıza harcaması için peşkeş (armağan) gönderdi.
Şavur qohumunun gəldi yanına.	Şavur, akrabası olanın yanına geldi,
Xəbəri. gövhəri çatdırdı ona.	Haberleri ve cevherleri ona ulaştırdı.
Gövhər mücrüsünü açaraq Şavur.	Şavur, cevher sandığını açarak
Göstərdi nə xəznə göndərib Fəğfur.	Gösterdi Feğfur'un gönderdiği hazineleri.
Gövhərlər var idi. amma nə gövhər.	Cevherler vardı ama ne cevherler!
Yeddi el xəracı. inci nə qədər !	Yedi ülkenin vergisi, ne inciler vardı orada!

(Yusuflu, 2007: 113)

Genel olarak, Arif Ferhâd'ı tüm yönleriyle sanatkar bir kişilik olarak canlandırırken, onu sadece aşkı için değil, aynı zamanda sanatçı kişiliğiyle de hatırlanacak biri olarak sunar.

"Mesnevide (şiiirde) başta bir yerde Ferhâd'ın üstadın taş sanatını öğrenmesini tasvir ederken de onun yeteneğini, sanattaki maharetini asıl-soy ile ilişkilendirir."

Tüm bunlar bir taraftan şairin asıl-soya büyük önem verdiğini, şah neslinden olanları övdüğünü açıkça gösterir, çünkü soyluluk onun için bir üstünlük vesilesidir. Diğer taraftan ise, yetenek, sanatta zarafet, sabır ve emek ile insanı en yüce seviyeye çıkaran, şahane bir anlamla kıymetlendirdiğini gösterir.

Arif, kendi kahramanını aynı zamanda kendi halkıyla bağdaştırır, vatanını müdafaa eden bir sevgiyle vatanperver olarak tasvir eder. Doğrudur ki, o ömrünün çoğunu vatandan uzakta geçirir, Çin'e gitmek istemez. Ancak buna rağmen kendi doğduğu vatana olan hasretini dile getirir, kendi halkına karşı sevgi besler. Bunu biz özellikle Ferhâd'ın Çin'den gelmiş elçileri kabul ettiği zaman görürüz. Kendi güvenliğinden vazgeçip, vatandan ayrılmış Ferhâd'ı hiç görmediğini, onu tanımadığını söyleyen elçiyi kabul eder. O, Çin ordusunun mağlup olduğunu haber verince çok sevinir.

Arif, böyle değerli sıfatlara sahip bir kahramanın çağın dışında görünümüne de bakar, onu olağanüstü güzelliklerle süsler.

O, şiir kahramanının sadece bu yönlerini yansıtmaz, aynı zamanda onun bireysel niteliklerini de gösterir. Arif'in Ferhâd'ı İslam ve Hristiyan dünyasında geçmiş dönemin en ideal kahramanlarını hatırlatan bir tiptir. Yani onun benzeri olan bir şahsiyet yoktur. Bu ise onun şairin ideali olarak gördüğü, mükemmel, yüksek niteliklere sahip bir insan tipi olduğunu gösterir.

O, hayatı iyi anlayan, dünyaya açık gözle bakan, hayatın nimetlerinden başarıyla yararlanan bir insandır. Ferhâd, zor durumda hemen çare düşünen, her zaman sıkıntıdan kurtulmak için çözüm bulan tecrübeli bir insan olarak tasvir edilir. O, henüz Çin'deyken durumunun ciddiyetini hissedip, zamanında kaçarak tehlikeden kurtulabilir. Abhazya'daki halkın korkusuna rağmen, kendisini saklayıp tanınmamak için gizlice hareket eder. Abhazya kralının sarayında ise asil biri gibi karşılanır, bir sanatkar olarak hünerini gösterir. Ferhâd ona süt gibi hazırlanmış pirinç lapası götüren Rum köle kızını öldürmez ve ona zarar vermez. Hüsrev ona bir görev verdiğinde, Ferhâd o sıkıntılı ve tehlikeli durumdan kurtulmanın yollarını bulur. Bütün bunlar onun sanatkar ruhunu göstermesiyle birlikte, aynı zamanda akıllı, dikkatli ve hayatı iyi bilen bir insan olduğunu da ispatlar.

Bütün bunlara rağmen, önemli olan kahramanın ruhudur. Eserde onun iç dünyası, manevi hâlleri daha çok vurgulanır. Eserde onun zekâ, tecrübe ve sanat gücü kadar iç dünyasının da önemi gösterilir. Bu da Arif'in kahramanını klasik kahraman modelinden ayırır. Bu anlamda Arif, Ferhâd 'ı doğrudan bir taht varisi ya da bir hükümdarın oğlu gibi tanıtmamıştır. Arif'in kahramanı, kendini hükümdarın oğlu olarak göstermeye bile razı olur, hatta bu uğurda canını bile vermeye hazırdır. Ancak bu hareketi, onun gerçek anlamda bir hükümdar olma hırsından değil, sevdiği insanı koruma amacıyladır. Lakin Arif, kendi kahramanının şan-şöhret peşinde koşmadığını, özverili bir insan olduğunu gösterir ve bu nedenle de Ferhâd'a özel bir asalet özelliği yükler. Ferhâd'ın karakterinde en dikkat çeken şey, çok sevdiği Gülistan'ı hemen unutmamasıdır.

Ferhâd'a ait diğer önemli özellik ise onun maneviyatıdır. Biz Arif'e göre Ferhâd'larda gördüğümüz temiz, yüksek manevi yönleri Arif'in kahramanında da görürüz. Onun Gülistan'a, özellikle Şirin'e olan aşkı, Ferhâd'ın manevi boyutunu ve kişiliğini yansıtır. Nitekim Hüsrev ile Dîlrûba gibi dünyevi sevgilerde Arif'in kahramanı daha ahlaki ve yüce bir çizgide durur.

Arif'in kahramanını öne çıkaran bir diğer önemli şey ise, Hüsrev'in kararsızlığı ve amaçsızlığı karşısında Ferhâd'ın son derece kararlı ve fedakâr durmasıdır. Bu yönüyle Ferhâd, gerçek aşkın ve insanlık değerlerinin sembolü olur. O, özellikle Şirin'e karşı davranışlarında farklı bir boyuta yükselir.

Ferhâd'ın resminin bu kadar çok yönlü ve çelişkili bir şekilde tasviri, onu Nizami'nin Ferhâd'ından ayıran temel özelliklerle birlikte, Arif'in kahramanının Ferhad'dan daha üstün bir seviyeye yükselmesine neden olan başlıca etkenlerdendir.

Ferhâd'ın etkileyiciliğinin azaldığı başka bir sahne de, Hüsrev ile karşılaştırıldığı ve tasvir edildiği sahnedir. Bu konu, edebiyatta sürekli işlenmiş ve birçok eserde sahne olarak anlatılmıştır. Ancak bu sahne, burada Nizami'nin eserinde olduğu gibi etkileyici değildir. "Hüsrev ve Şirin" eserinde Ferhâd ile Hüsrev'in karşı karşıya geliş sahnesi, eserin en dramatik ve dikkat çekici kısımlarından biri olup, eserin ana fikrini ortaya koyan bölümlerindendir. Bu sahne, "Nizami'nin eserinde en dramatik, güçlü sahnelerden biridir. Burada onlarla ilgili iki yürek, iki canlı insan, ikisinin de sevgiye sahip oldukları söyleniyor.

Bu şekilde birbirinden kökten farklı olan bu iki insan, sevgi ve maneviyatla da birbirine zıttır.

Arif'in poemasında ise bu şekilde değildir. Ferhâd, kendi yeteneği ve sevgisiyle Hüsrev'den çok daha üstün gösterilir, sevgiye yaklaşımı ise daha çok manevi anlam taşır. Doğrudur, Arif'in eserindeki bu sahnede de Ferhâd'ın aklı ve hazırlığı öne çıkar; ancak Arif'in kahramanı kendi sevgi ve güzellik anlayışıyla divane bir hâle gelir. Okuyucu, bu sahnede günahkâr Ferhâd'ın bir taraftan bu sıkıntıdan sağ salim kurtulma isteğini görür.

Mesnevide Ferhâd'ın etkileyiciliğinin azaldığı diğer bir sahne ise onun ölümünün tasviridir. "Ferhâdnâme"ye kadar bu konuda yazılmış poemalarda Ferhâd'ın önceki kahramanların her yönüyle dönemlerinin şahsiyetleri olarak betimlenmeye çalışılmıştır.

Şunu da belirtmek gerekir ki, Arif'in bu tasviri getirdiği yeniliklerden biri, bir taraftan bu tasvirin etkisini artırması, diğer taraftan onu gerçek planda, romantik tasvir yöntemlerine göre daha uzak, canlı bir karakter olarak sunmasıdır.

Bu tasvirin yaratıcılığı halk edebiyatı ile Nizami edebiyatının etkisini bir araya getirmiştir. Arif'in eseri de birçok yönüyle halk edebiyatına dayanmaktadır. Elbette kahramanının saf aşkına sadakati sebebiyle, aşkı uğruna tehlikelerle karşılaşması, içtenliği, sade yeteneği ve benzeri yönleriyle halk edebiyatının, Nizami Ferhâd'ının daha çok etkisindedir.

Bunun yanı sıra, Ferhâd'ın kendi sevgilisinin güzelliğini Şirin'in vuslatına ulaşmak gibi anlatması da halk edebiyatının, özellikle Arif'in faydalandığı aşk temalarının etkisini açıkça gösterir. Ferhâd kendi sevgilisinin güzelliğini doğrudan anlatmasa da, onu bir prenses gibi tasvir etmesiyle ve Nizami'den sonra sanatçılar arasında yaygınlaşmış olan bu anlatım tarzıyla benzerlik göstermektedir. Müellifin eserinin başında getirdiği Ferhâd'ın tasviri ve yaratıcı tasviri, eserin genelinde anlatılan Arif'in tasviri ile uyum göstermektedir. Bu tasvirde Ferhad bir şehzade değil, halktan bir genç, gözleri insan hallerine yabancı olmayan bir âşık olarak sunulmuştur. Bu nedenle Ferhad ile Arif arasında güçlü bir bağ kurulur. Bu bağ sayesinde Arif'in edebi kökenleri açıklanır. Çünkü halkın sevgilisi, arkadaşlarına bağlı, dostlarına vefalı, samimi ve sadık bir şehzade gibidir. Arif'in de halkın sevdiği bir şehzade gibi

betimlenmesi bu etkilerin sonucudur. Arif, halkın içinden çıkmış ama şehzadeye benzetilmiş bir halk kahramanı gibi görünmektedir.

4.2.2.2. Gülistan

Eserin önemli planında verilen kadın tasviri Gülistan'dır. Gülistan'ın betimlemesi ustanın güzellik bahçesi olan Gülistan'da doğmuş olması nedeniyle hem bahçeye hem kıza aynı isim verilmiştir. Arif onu kalpten sevmiş, ona sadık, vefalı bir kız olarak göstermiştir. Eserde yazarın betimlediği tüm kadın karakterler arasında Gülistan'a karşı özel bir güzellik ilgisi hissedilmektedir. Poemada onun güzelliği detaylı şekilde tasvir edilmiştir. Bu kız kendi içindeki zevk, yumuşak tabiatı ve sevgilisine olan sadakati ile okuyucunun da derin ilgisini kazanır.

Gülistana'ya özgü diğer önemli bir nitelik de onun vefalı bir kadın olmasıdır; her zaman sevgilisine yardımcı olmaya çalışır. O, babasının şartlarını bilen biri olarak Ferhad'ın bu endişesini anlar, her şekilde ya da dolaylı olarak sevgilisine yardım etmek ister. Biz şiirde daha hiçbir olay gerçekleşmeden bu vefalı kızın gelişiyse yazarın ilgili bir ima ile onun sevgilisine olan bağlılığının belirtilmeye çalışıldığını görürüz.

Gülistana'nın bu özelliği Ferhâd yaralandığı zaman daha açık bir şekilde görünür. O zaman o, derin acılar çeker, Ferhâd'ı iyileştirmek için elinden geleni yapar.

Dil içi çeviri

Bir nəfər bu sirri gedib söylədi.

Biri gidip bu sırrı söyledi,

İşdən Gülüstanı agah eylədi.

Bu işten Gülüstân'ı haberdar etti.

Gülüstân elə ki. bu işi bildi.

Gülüstân bu olayı duyunca,

Sərxoş dəli kimi yola düzəldi.

Sarhoş, deli gibi yola koyuldu.

Bixəbər. başına döyür durmadan.

Hiçbir şeyden haberi olmadan, durmadan başına vuruyordu,

Ayaqyalın. qızlar tutmuş qolundan.

Ayakları yalın, kızlar kollarından tutmuştu.

Yoldaca eşitdi faryad səsini.

Yolda Müqbil'in, Şavur'un

Müqbilin. Şavurun ah - naləsini.

Feryadını duydu,

Mişkin saçlarını verdi yellərə.

Ağlayıp sızlamalarını işitmişti.

O da saçları tək sərildi yerə.

Dağınık saçlarını rüzgârlara verdi,

(Yusuflu, 2007: 137)

Görüldüğü üzere Arif Erdebili Gülistan'ın bu denli acı çektiğini söylerken aslında çok mutludur. Çünkü o sadık, vefalı olan bir kadının çektiği acıyı vermeye çalışmıştır. Bununla da yazar diğer kadın kahramanlarına olan yaklaşımından farklı olarak bu kadın karakterine rağbet beslediğini göstermektedir. Bunu yukarıda örnek olarak verdiğimiz mısraların devamında da çok net bir şekilde görmekteyiz.

Dil içi çeviri

Ağladı halına quş. balıq. ilan.

Kuş, balık, yılan bile onun hâline ağladı.

Əhsən o halala sənə yar olur !

Aferin o helâl kadına, sana yâr oluyor!

Qəmli günlərində o qəmxar olur !

Senin kederli günlerinde o gam ortağın oluyor!

İraq. daş ürəkli pis yardan. iraq !

Uzak olsun, taş kalpli kötü yârdan uzak!

Sən qəmli olanda o şadlanacaq.

Sen gamlıyken o sevinir, mutlu olacak.

Tapmaqdan ötəri təzə bir əri.

Yeni bir koca bulmak için,

Başqa yerə baxar qanlı gözləri.

Kanlı gözlerini başka tarafa çevirecek.

Bu ahdan. fəğandan. iniltilərdən.

Şah kendine gelerek birden gözünü açtı.

Şah huşa gələrək göz açdı birdən.

Bu ah, feryat ve iniltilerden sonra,

Qan - toz arasında gördü Gülüstan.

Kan ve toz içinde Gülüstan'ı gördü,

Qəmlərin əlində əsirdir yaman.

Kederin elinde kötü bir esir olmuştu.

Ona ürək verdi. dedi çəkmə qəm.	Onu yüreklendirerek, dedi: “Kederlenme artık,
Bu dərin yaradan nə dərd. nə ələm !	Bu yara sana ne dert ne de elem getirir!”
Onun sözlərinə hamı oldu şad.	Onun bu sözləri herkesi sevindirdi,
Çarə axtardılar ona hər yandan.	Her yandan ona çare aradılar.
Burda Gülüstanın ahı. əfğanı.	İşte bu noktada Gülüstan’ın feryadı, ahı,
Elə bil dərdinin oldu dərmanı.	Sanki onun derdinin oldu ilacı.

(Yusuflu, 2007: 138)

Arif Erdebili burada Gülüstan’ın sadakat ve vefa duygusunu övməklə birlikdə bir yandan da bu duygulara sahib olmayan kadınları yerməkdədir ki, şairin kendisinin yazdıklarından da anlaşıldığı üzere ona görə kadınların çoxu zaten bu ikinci kategoridedir. Bu səbəptən də böylə bir toplumda Gülüstan karakteri və onun vefası Arif Erdebili için fazlasıyla önəm arz etməkdədir. Arif erdebilinin nəzarında Gülüstan ne kadar ahlaklı bir kadın isə digər kadın karakterləri, özellikle başta Şirin olmaq üzere bir o kadar ahlak duygusuna yabancı kalmış kadınlardır.

O səbəptəndir ki Şirin’in ahlakına şübhə ilə yaxlaşan şair, Gülüstan’ın gerdek gecesini bile təsvir etməyi zarui bulmuşdur. Arif Erdebili burada Gülüstan’ı bütün cilveli, kadınsı hali ilə birlikdə təsvir etməkdə və aynı zamanda onun masumiyetini də göstərməkdədir. Bu kısımdan okuyucu Gülüstan’ın ilk dəfə Ferhad ilə bedensel temesdə olduğunu da anlamaktadır. Hatta yazar bu anı daha da detaylı vermeyi kendine borç bilərək Gülüstan’ın bu bedensel yaxınlaşmanın ardından geçirdiği hisləri də detaylı bir şəkildə işləmişdir. Onun bu yaxınlığın ardından bayıldığını və kendine gəldiği zaman gördüğü manzara karşısında isə utançdan başını bile kaldıramadığını təsvir edir. Aslında yazarın bu manzaradan və yaratmış olduğu kadın kahramanından gurur duymakta olduğu net bir şəkildə gözükməkdədir.

Dil içi çeviri

Zümrüd neylər əfi kor olan zaman

Zümrüd ne yapar kör olan Efi'ye?

Əfi hiylə ilə bir zərbə çaldı.

Efi hileyle bir darbe indirdi,

Onun kor yumruqla huşunu aldı.

Onu kör yumrukla bayılttı.

Katiblər barmaqla hesab aldılar.

Kâtipler parmak hesabıyla saydılar,

Burda yumruq olmuş sahib - ixtiyar.

Burada yumruk olmuştu yetki sahibi.

Vurdu Gülüstana qönçəni ilan.

Gülüstana goncayı yılan vurdu,

İtirdi huşunu bundan Gülüstan.

Gülüstan bundan bayıldı, kendinden geçti.

Qalanı almağa gəldi Rüstəm zal.

Kaleyi almak için geldi Rüstəm Zal,

Qala qapısıydı Rüstəmlə Kupal.

Kale kapısıydı Rüstəm ile Kupal.

Bu halda bir nəzər yetirdi Fərhad.

Bu durumda bir bakış attı Ferhat,

Qızlıq otağına sevən qəlbi şad.

Kızlık odasına, seven kalbi şad oldu.

O bir gül gördü ki. yox bədəndə huş.

Öyle bir gül gördü ki, bedende can yoktu,

Qönçə tək ətəyi qana qərq olmuş.

Gonca gibi eteği kana bulanmıştı.

Soyumuş bakirlik atəşi yaman.

Bekâret atəşi fena sönmüşdü,

Olub sarı köynək gül rəngdə qandan

. Sarı gömlek olmuştu gül renginde kandan.

Üzündə şadlıqdan ocaq qalandı.

Yüzünde sevinçten ateş yanmaktaydı,

Şadlıq atəşindən o. oda yandı.

Sevinç atəşinden o, alev almıştı.

Bir azdan özünə gəldi Gülüstan.

Az sonra kendine geldi Gülüstan,

Sarı köynəyini gördü al - əlvən.

Gül kimi ətəyi qanlı qalıbdır.

Susan tak lal oldu o sarı qamət.

Dinmədi lələ tək. çəkdi xəcalət.

Bu işdən qönçə tək qəlbi daraldı.

Başı nərgiz kimi əyili qaldı.

Məhrəm kənizləri yanına getdi.

Gedəndə onları ağıl tərək etdi.

Görüb Gülüstanı kənizlər belə.

Sevincdən mey camı aldılar ələ.

Xəbər apardılar tez anasına.

O gül - gül çadırı verdilər ona.

Bu yandan fəğfurun övladı Fərhad.

Şavurun yanına çıxdı qəlbi şad.

Yenə sürahiyi ələ aldılar.

Xüm kimi şəraba meyil saldılar.

Bela fikr etmək yaraşır mənə.

Bakir sözlər demək yaraşır mənə.

Sarı gömleğini al al (kanlı) gördü.

Gül gibi etəgi kanlı kalmıştı.

Salkım söğüt gibi suskun kaldı o servi
boylu,

Lale gibi sustu, utançla konuşmadı.

Bu olaydan sonra gonca gibi kalbi
daraldı,

Başı nergis gibi eğik kaldı.

Harem cariyeleri yanına gitti,

Gittiklerinde akıllarını yitirdiler.

Gülüstan'ı o hâlde gören cariyeler,

Sevinçten şarap kadehini aldılar
ellerine.

Hemen haber götürdüler annesine,

O gül gibi çadırı ona verdiler.

Bu taraftan, hükümdarın oğlu Ferhad,

Şavur'un yanına gönlü şad bir şekilde
çıktı.

Yine sürahiyi ellerine aldılar,

Şarap küpü gibi içkiye meyil verdiler.

Bu belalı düşünce bana yakışır,

Bakire sözler söylemek bana yaraşır.

Bu işdə etmişəm mən də çox fikir.

Bu iş üzerine ben de çok düşündüm,

Yeddi qız kəbini kəsmişəm bakir.

Yedi bakirenin nikâhını kıydım.

Bakir kənizləri mən çox almışam.

Birçok bakire cariye aldım,

Görmüşəm onlardan istəyimcə kam.

Onlardan arzuladığım zevki tattım.

(Yusuflu, 2007: 122-123)

Bu mısralardan açık olan bir başka şey de şairin kendisinin de yedi kez resmi olarak evlenmiş olmasıdır. Bu evlilikleri dışında onun başka gönül maceraları olduğunu da görmekteyiz. Ancak bunlardan yalnız yedisi ile resmen evli olduğunu Arif Erdebili kendisi dile getirmektedir. Bu evliliklerinde ise onu en mutlu eden şeyin evlendiği kadınların bakire olması olduğunu görmekteyiz. Aslından genel olarak bakıldığında Arif Erdebili eserindeki bütün kadın karakterlerini kendi hayatında rastladığı kadınlar açısından ele almaktadır. Eserinden anlaşıldığı kadarıyla o kendi özel hayatında da kadını yalnız erkeği eğlendiren, mutlu eden bir unsur olarak değerlendirmiştir. Hatta kendisinin ahlaksız diye nitelendirdiği kadınlarla da gönül maceraları olmuştur. Bu sebeptendir ki yazarın eserindeki kadın karakterleri de katiyyen Nizami Gencevi eserlerindeki kadın karakterlerinin bilgelik, ulvilik seviyesine yükselememiştir.

Mesnevide Gülistan ile ilgili kısımlar dışında başka yerlerde de tüm kadın tasvirleri arka planda gösterilir. Bunu biz ya eserin kendisinden, ya da Arif'in bu tasvir hakkındaki şahsi yorumlarından anlayabiliriz. Arif, Gülistana'yı şöyle tanımlar. Ustanın kızı olduğu için saray hizmetinden uzakta yetiştirildiği için onu eserin esas kadın karakterlerinden olan Şirin ve Mehin Banu gibi yumuşak, manevi anlamda özgür kadınlardan ayırmıştır.

Gülistan, temiz kalple sevmek, sevgilisine sadık ve vefalı olmak dışında başka hiçbir özelliğe sahip değildir. Arif, kadınlara yalnızca sevgilinin zevkini tatmin edecek bir insan olarak değil, aynı zamanda topluma faydalı biri olarak da bakılması gerektiğini söylese de, burada kadın kahramanı pasif, hiçbir faaliyet göstermeyen, yalnızca vefalı bir sevgili olarak tasvir eder.

4.2.2.3. Şirin

Eserin ikinci kadın kahramanı Şirin'dir. Şiirde o, Abhazya hükümdarının kızı olarak tanıtılır. Arif, Şirin hakkında efsanevi bilgiler verir. O kadar güzelmış ki, onu görmeyen bile sadece adını duyunca hayran kalmış. O, öyle tatlı bir suymuş ki herkes onu severmiş. Su gibi zarif olan bu kız, aynı zamanda o tatlı sudan daha da üstün bir suymuş. Bu nedenle adı da “Şirin”, yani tatlı su olmuştur.

Bu karakter, kendine özgü bazı sırları ve özellikleriyle Ferhad'ın ilk sevgilisi Gülüstana'dan ayrılır. Arif, daha ilk tanışmada Şirin'i saray ortamında büyümüş, saray terbiyesi almış yumuşak huylu, ahlaklı bir kız olarak tasvir eder.

İlk tasvirde Şirin'in ahlaki yönüyle ilgili ciddi bir yargıda bulunmak mümkün değildir. Arif daha sonra ikinci kısımda Şirin'in ahlaki yönü hakkında daha kesin konuşmakta, buna ayrıca bir bölüm de ayırmaktadır. Burada Şirin'in gözünün açıklığı, eğlenceye düşkünlüğü, saraydaki kadınlardan daha etraflıca bir şekilde anlatılır:

Dil içi çeviri

Doqquz yaşındaydı Şirin o zaman,
Amma haldan hala düşürdü hər an.

Dokuz yaşındaydı Şirin o zaman,
Ama her an hâlden hâle girerdi.

Şirin dodağını Şirin açardı,
Canlar almaq üçün dürlər saçardı.

Şirin dudağını Şirin açardı,
Canlar almak için inciler saçardı.

Gözü tək badədən olmuşdu xumar,
Zülfü tək canında yox idi qərar.

Gözü sarhoş gibiydi tek bir badeden,
Zülfü gibi canında da huzur yoktu zaten.

Min cadu var idi gözlə qaşında,
Min gözəllik vardı hər baxışında.

Kaşında gözünde binbir büyü vardı,
Her bakışında bin güzellik saklıydı.

Elə ki kiçiktir ki Şirin ləbləri
Sımb şəkər tüngü ölüb nökeri.

Ne zaman Şirin dudaklarını büzse,
Sanırdın şeker, uğruna can verilir
nökerse.

Kim görüb dinəndə bir sərxoş canan,	Kim görüb de deməsin sarhoşça bir an:
Zülfü tək əl ona sarmaşan zaman.	Zülfü gibi sarılası zaman zaman.
Əllərlə bir zülfə sığal verərdi,	Elleri ilə bir zülfü okşar, severdi,
Ayaqla bir qeyrə üz göstərərdi.	Ayağıyla da başka birinə yüz göstərirdi.
Biri ilə aranı düzəldər qaşla,	Kaşıyla biri ilə arayı düzeltirdi,
Biri sirr verər gəməzə can-başla.	Bir başkasına isə sirr veriyordu gamzesi canı ilə.
Fərhada baxardı oğrunca hərdən,	Ferhat'a bazen gizlice bakardı,
Göz quşu ərəkdən dənləyirdi dən.	Göz kuşu erik dalında yem arardı.
O şux baxışlardan anladı Fərhad,	O cilveli baxışlardan anladı Ferhat,
Gözlər qəlb evini eylədi bərbat.	Gözler onun gönlünü yıktı berbat.
Nə deyim, vəsfənin hələ vaxtı var,	Ne diyeyim, vafına daha vaxit var,
Hər dürrü deşməyin bir dövrü olar.	Her dürrü delmenin bir zamanı olur.

(Erdebili, 2007: 67)

Daha başlardan itibaren Arif Erdebili Şirin'in Ferhâd'ı beğendiğini belirtmektedir. Mecliste çok şarap içtiği için kendinden geçmiş olan Şirin çevresindekileri tamamen unutarak Ferhâd ile bakışmaktadır. Bununla birlikte eserin ilerleyen bölümlerinde de göreceğimiz üzere şair Şirinin bu yaptığını aslında ahlak dışı bir hareket olarak nitelendiriyor. Yazar, Ferhâd ve Gülistan sevgisini daha güzel bir dil ile kaleme almıştır. Ferhad'ı ilk defa dağ yontan olarak ta Gülistan'a olan sevgisi ile ilgili görmekteyiz. Gülistan'la Ferhâd'ın evlenmesini de Arif Erdebili rengareng boyalarla kaleme almıştır. Burada Abhaz şahının razı olması, keşişin Ferhâd'ı hristiyan dinine döndermesi ve bu gibi olaylar aslında genel akışta çok büyük önem arz etmektedir. Ferhâd'ın Gülistanla evliliğinden ise Davut, İsa, Meryem adlı çocukları oluyor. Fakat Meryem doğulduğu zaman Gülistanın öldüğünü görüyoruz. Ferhad bu ölümden fazlası ile etkileniyor, mezarının üzerinde makbere yaptırıyor ve

yas dönemi geçiriyor. Ferhad'ın mesnevinin ilk kısmındaki rolü de böylelikle bitmiş oluyor. Sonrasında biz artık Ferhâd'ı Şirin ile olan ilişkisinde tekrardan görmüş oluyoruz. Arif Erdebili Ferhâd'ı selefi Nizami Gencevi'den farklı yaklaşımla yaratmıştır. Ferhâd'ın ideal, romantik özelliklerini Arif Erdebili neredeyse bir kenara atmıştır. En önemlisi Ferhad burada vüsal arzusuna kavuşmuştur. Hem de bunu tek Şirin ile değil, Gülistan ile de tatmıştır. Ferhâd'ın burada bazı kusurları da vardır. Öyle ki Ferhâd'ın burada ölmesi bile bizi o kadar da üzmemektedir. Bununla birlikte Arif Erdebili'nin Ferhâd'ının da bir sıra takdire layık tarafları mevcuttur. İlk olarak o çok güzel bir nakkaştır. Ferhâd hükmdarın oğlu olmasına rağmen emekten kaçınmayan, bazen halkla birlikte de çalışan bir kahramandır. Ferhâd samimi bir muhabbetle seven bir aşık gibi de dikkate çekmektedir. Onun bu tarafı daha çok Gülistan ile olan sevgisinde gözükmektedir. Daha Çin'deyken görmüş olduğu Gülistana kavuşa bilmek için her azaba, emeye razı oluyor. Gülistan öldüğü zaman onun için uzun bir süre yas tutuyor. Bütün bunlara rağmen o Nizami Ferhâd gibi sevmemektedir. Onun için sevgisi yolunda ölmeye gerek yoktur. Evet sevdiyi için bi çok şeyi yapabilir, yıllarca ona kavuşmak için çalışabilir, onun için bir takım bedeller ödeyebilir, sınavlara tabi edilebilir, ancak onun için ölümü göze almaya gerek görmez. Aslında burada esas mesele Arif Erdebili'nin bir çok noktada Ferhâd'ı kendi dilinden konuşturmasıdır.

Şirin entrikalara düşkün, eğlenceyi seven, sevgilisini elde etmek için her türlü imkanı kullanan bir kadın olarak tasvir edilir. Asla gerçek aşkı tatmamış, Şirin'i bir araç olarak kullanan Mehin Banu'nun karakteri böyle çizilir. Şirin ise daha masum bir aşkla Ferhâd'a veya Hüsrev'e bağlanmamıştır. Onun sevgisi saf, yüce bir sevgi de değildir; eğlence niteliği taşır. Eserde Şirin'in bu aşkının niteliğini ve eğlence anlamını gösteren başka bir bölüm daha vardır. O bölümde Mehin Banu'nun da eğlenceye olan düşkünlüğü anlatılır. Şirinin ismeti hakkında başlıklı bölüm genel hatları ile aşağıdaki gibidir:

Dil içi çeviri

Bir qərib, şirin tək nazlı bir sənəm.

Bir garip, nazlı bir güzel gibi şirin.

Ürək ovlamağa bir hiylə hər dəm.

Her daim gönül avlamak için bir hile.

Ata ölüb gedib, olmayıb qardaş.

Babası ölmüş gitmiş, kardeşi de yok.

Nə qohum qorxudur onu, nə atəş.

Böyük Məhin Banu verib nəsihət.

O köhnə canavar, o kaftar xislət.

Həmdəmi gözəllər-görüb-götürmüş.

Dünyada yaxşını, yamanı görmüş.

Kim açdı onlarla görən gözünü?

Gül tək qan içində gördü özünü.

Əldə lalə kimi mey dolu cam var.

Məst olub hüsn din qönçətək onlar.

Nərgiz tək gülizarda yuxuya dalmış.

Səbadan gül kimi bir-bir açılmış.

Üst-üstə çox düşüb gülün budağı.

Sürtülüb tər gülün qızıl yarpağı.

Bunlar nə öyrədər o şux canana?

Nə xeyri dərzilər, nə tiksini ona?

Ne akraba korkutur onu, ne atəş.

Büyük Mehın Banu öğüt vermiş ona.

O eski kurt, o çakal huylu kadın.

Güzellerle dostluk etmiş, görmüş
geçirmiş.

İyi de tanımış dünyada, kötüyü de.

Kim açtı gözünü onlarla beraber?

Gül gibi kan içinde gördü kendini.

Elde lalə gibi şarap dolu kadeh var.

Sarhoş olmuş, güzel gonca gibi onlar.

Nergis gibi gül bahçesinde uykuya
dalmış.

Sabah rüzgarıyla gül gibi bir bir açılmış.

Gül dalı üst üste çok düşmüş.

Taze gülün altın yarpağı sürtülmüş.

Bunlar ne öğretebilir o cilveli güzel yara?

Ne faydası olur terzilerin, ne dikebilir
ona?

(Erdebili, 2007: 208-209)

Sonra, geçmişte nişanlısı olanın taht ve taç sahibi olma arzusu için aniden ülkeye saldıracığı haberini işitir işitmez Ferhâd 'dan habersiz kaçar.

Nizami'nin kahramanında gördüğümüz temiz manevi nitelikler, Arifin Şirin'inde yoktur. O, Nizami'nin kahramanından farklı olarak tüm olumlu örneklerden yoksundur, hatta kendi kişiliğini, benliğini unutmuş biri olarak tasvir edilir. Şirin

yalnızca Hüsrev'den yüz çevirip Ferhâd 'ı tercih etmemiş, Ferhâd'ın ölümünden sonra da onu hemen unutmuştur. Bu nedenle okuyucu, Arif'in şiirinde Şirin'in Ferhâd'a gönülden aşık olduğuna inanamaz. İster istemez şöyle bir düşünce oluşur ki; Şirin'in gönlü Ferhâd'da değil, Hüsrev'dedir. Eğer Hüsrev Meryem'le evlenmeyi kabul etmeseydi ve Şirin'i kendine çağırsa idi, Şirin hiç tereddüt etmeden onun davetini kabul ederdi. Ferhâd yerine Hüsrev'le evlenmekten memnun olurdu. Öyle ki, Şirin'in Ferhâd'a olan ilgisinin Arif'in eserinde Nizami'nin eserindeki sevgiyle hiçbir ilgisi yoktur, hatta Ferhâd'a olan sevgisi bile baştan sona zayıf bir şekilde sunulmuştur. Bu sevgide onun ulvi aşk anlayışından söz edilemez. Bu aşkta o, sadece eğlence unsuru olarak betimlenmiştir.

Mesnevideki Şirin, gerçek sevgi ve sadakat özelliklerinden tamamen uzaktır. O sevgilinin acısına ortak olmayan, sevgilisine sadakat göstermeyen, hatta onun vefatından sonra başka biriyle gönül eğlendirmeyi düşünen bir karakterdir. Şirin'in zaman zaman bir oyuncak gibi tasvir edilmesi, onun birey olarak iradesizliğini de gösterir. Öyle ki, eski nişanlısından korkarak gizlice kaçır. Hüsrev'in şüphelenmemesi için Ferhâd'ı su yolunda çalıştırır, Hüsrev'in Ferhâd'ı saraya çağırdığını duyunca da onu delilikle suçlayıp göndermemeyi önerir. Bütün bunlar tedbirden çok hileye benzediği için Şirin'i olumlu bir karakter olarak değerlendirmeye esas teşkil etmez.

Şirin'in bir başka olumsuz yönü de Kerem'in “tesadüfen külhanbazdan dayak yiyerek öldüğü” haberini duyduğu zamanki tavrında görünür. Şirin, bu hadiseden oldukça etkilenir, ancak Ferhâd'ın bu işte parmağı olduğunu düşündüğü için onu sevmez, hatta ona karşı öfke duyar.

Şirin'in olumsuz bir imaj sergilemesi, Arif Erdebili'nin Ferhâd'ın ölümünde onu suçlamasından anlaşılır. Arif'e göre bu konuda yazılmış tüm eserlerde Şirin sevgilisinin ölümünden sonra yaşamaya devam eder. Arif'in Şirin'i ise sevgilisinin ölümünden sonra bir süre yas tutsa da, sonunda yaşamaya devam eder.

Arif, Şirin'in sanata olan ilgisinden de bahseder. Mesnevide o, Ferhâd'ın yeteneğine ve ustalığına hayran bir insan olarak betimlenmiştir. Şirin Ferhâd'ın sanatını içten bir hayranlıkla takdir eder. Ferhâd'ın yeteneği karşısında duyduğu hayranlığı dile getirir. Ferhâd'ın kendisini tanıması için su kanalı açma şartı koyması üzerine, onun yeteneğini sınamak ister.

Şirin'in aynı zamanda bir iktidar tutkusu vardır. Arif'in poemasında bu yönü de açıkça belirtilmiştir. O, taht ve taç sahibi olmak için geçmiş nişanlısından korkarak kaçmayı göze alır. Kendini korumak için birçok tedbir alır. Ferhâd'ı sadece gönül eğlencesi olarak görür. Kendi çıkarı için aşkı ikinci plana atar. Ferhâd'ın ölümünden sonra da eğlenceye, zevke, içkiye düşkünleşir ve bu konuda hiçbir düşünceye kapılmaz.

Bu tasvirde Arif'in yaratıcılığının saray hayatına daha yakın bir şekilde yansıdığı anlaşılır. Saray ihtiyaçlarına iyi cevap verdiği görülür.

Böylece, saray kadınlarıyla yakından tanışan Arif, sarayda terbiye alıp büyümüş bir kadını olumlu niteliklerle tasvir edemezdi. Ancak, bu tasviri sembolik planda vermiş, Şirin'i saray kadınlarının tipik temsilcisi gibi canlandırmıştır.

4.2.2.4. Hüsrev

Nizami'nin eserinde ana kahraman olan Hüsrev, Arif tarafından ikinci dereceli bir karakter olarak betimlenmiştir. Şiirde, özellikle Şirin'e olan ilgisi bağlamında Ferhâd'a rakip olarak gösterilse de, olumlu yönleriyle, Şapur'un diliyle tanıtılır ve onun delikanlı, yakut yüzlü, lal gibi parlak olduğu söylenir. Dünyada onun gibi birinin olmadığı, onun eksiksiz ve kusursuz olduğu söylenir.

Olayların sonraki gelişiminde de o, ciddi şekilde sorumluluğa sahip bir insan gibi gösterilmez. Bir şah gibi hiçbir menfi (olumsuz) özelliği olmayan Hüsrev, Ferhâd'ın ölümünde de hiçbir suçlama ile karşılaşmaz. Ferhâd'ın ölüm sebebini de Arif başka bir şekilde gösterdiğinden Hüsrev suçsuzdur. Özellikle eserin sonunda, şair açıklamaktadır ki, seven bir insan sevdiğinin ölüm haberinden etkilenir, bu nedenle adaletli kimseler yaslarını tutmalıdır.

Bu sahnede Arif, Hüsrev'i oldukça olumlu bir şekilde tasvir eder. Bu Nizami'nin Hüsrev hakkındaki düşüncelerini ve rivayetlerde duyulanları tekrar etmediğini gösterir. Arif'in bu sözlerinden, onu olumlu yönde göstermek istediği anlaşılır.

Genel olarak bakıldığında görebiliriz ki Hüsrev karakteri mesnevîde bir o kadar ayrıntılı işlenmemiştir. Arif Erdebili onun ülkeyi idare etmesinde rolünü, gençlik yıllarını göstermeyi kendisi için maksat olarak görmemiştir. Esasen onun Şirin'e olan aşkı üzerinde durmayı tercih etmiştir. Yazar bu karakterle ilgili diğer yazarların tutumunu korumuştur. Şöyle ki Arif Erdebili'nin yaratmış olduğu Hüsrev de Şirini seviyor, onun nasıl olduğu ile her zaman ilgileniyor ve onun Ferhâd ile arasında olan

ilişkiyi netleştirmeye çalışıyor. Hatta Ferhâd'ı gözetimi altında tutmak için bir casus ta göndermiştir. Yine de Meryem Hüsrev'in Şirin'e olan aşkını öğrendiğinde kendisini öldürmekle Hüsrev'i tehdit ettiği zaman, Hüsrev bu aşkına rağmen Şirin'i Ferhâd'a vereceğini söylemek durumunda kalıyor. Bununla birlikte Hüsrev dahilen bu fikri kabul etmemektedir. Nizami Gencevi'de inkişafta verilen Hüsrev burada daha dönüktür, daha statiktir.

Bununla birlikte Hüsrev, şiirde kusursuz bir şekilde tasvir edilmez. Bu nedenle onun hataları da zaman zaman açıkça ortaya konulur. O, Şirin'in ölüm haberini alınca Meryem'le evlenir. Meryem ile evlenmesi günah değilse bile, Hüsrev'in Şirin'e olan sevgisinden şüphe doğurur. Şair de bu evlilikten sonra Hüsrev'in durumunu değerlendirir ve Meryem'le olan ilişkisinden pişman olduğunu belirtir. Sonuç olarak Hüsrev artık eski Hüsrev değildir ve Meryem'e ilgisi kalmaz.

Eserde zaman zaman Şavur'un dilinden Şirin'e Hüsrev hakkında Ferhâd'a muhabbette haddini aşmamasını, aksi taktirde onun Şirin'den ötürü dünyayı yakabileceğinin söylediğini duymaktayız.

Arif de Mehin Bânu'nun Şirin'i geçmiş nişanlısına vermemesinin sebebini izah ederken Hüsrev ile ilgili konuşurken Ferhad'ı kan döken Perviz'in isteğinden kuru diye dua eder.

Burada anlaşılıyor ki, Arif Hüsrev'i menfi hususiyetlerden tamamen arındırmamıştır. Çünkü, bütün bazı meselelerde olduğu kimi, müellif bu sureti yaradarken de Arif hayrat ve nigâhıtarını esas götürür. Odur ki, onu bu hatta fikirlerinde Nizami'den farklı kılan bu kıstaslar Arif'in şahsiliğinin tecellisi olup, bazı nükteleri anlayamamıştır.

4.2.2.5. Abhaziyalı Usta

Müellif tarafından büyük aşkla anlatılan bir sanatkâr olarak takdim edilir. Aslında o Abhaz'da yaşayan bir ustadır ve "Ferhâdnâme"de da şöyle tanınır:

Dil içi çeviri

Ancaq ustad vermir qızı heç kimə.

Ama usta kızını kimseye vermiyor,

And içib İsayə. bir də Məryəmə.

İsa'ya ve Meryem'e yemin etmiş.

Deyib ki. o adam olacaq damad. Demiş ki: "O adam olacak damat,
Mənim tək işində olsun bir ustad. Benim gibi işinde usta olan ancak."
Məndən qızı ancaq alsa o alar. "Benden kız alacaksa, yalnız o alır,
Daş yonmaq işində mənim tək olar. Taş yontma işinde benim gibi olur."
(Yusuflu, 2007: 78)

Ustanın maharetinden bahseden Arif, onun büyük nüfuz sahibi olduğunu, namının hatta şahın bile ona özel ilgi duyduğunu belirtir.

Usta emek sever, sanat ve emeği her şeyin üstünde tutan bir adamdı. Bu yüzden Arif tarafından betimlenen düşünceler bu nadir insanın yüzünde somutlaşarak, bu tasvir aracılığıyla bilim, bilgi hakkındaki güzel düşünceler ifade edilir. Ustanın tek kızı olan ve çok sevdiği Gülistan'ı bir sanat öğrencisi gibi sanat âlemine kazandırmak ister. Bu ise ustanın hayata bakışını, sanatına olan hayranlığını güzel şekilde ifade eder.

Şapur, Ferhâd'ın bir şehzade olduğunu belirttiğinde bile, usta fikrinden dönmez, kızını sanat adamına vermek konusunda ne kadar kararlı olduğunu gizlemez, bunu kabul etmek istemez.

Yukarıda verdiğimiz örnekteki mısralar, ustanın sanatına ne kadar bağlı olduğunu ve onu ne kadar sevdiğini açıkça gösteriyor. Usta, tek evladı olan kızını gerçek bir sanatkâr gibi yetiştiriyor. O, bilim, bilgi, emek ve sanat alanında şairin yüksek düşüncelerini yansıtan bir karakter olarak dikkat çekmekle kalmıyor, aynı zamanda olumlu yönleriyle ideal bir insan tipi olarak da betimleniyor.

Usta, şiirde aynı zamanda çalışkan, cömert ve dürüst bir insan olarak tasvir ediliyor. Sanatının sırlarını genç sanatçılara öğretmeye hevesli biridir. Arif, bu ustayı saray ortamından uzak bir şekilde betimlediği için onu her türlü olumsuz nitelikten arındırarak tamamen olumlu bir karakter olarak sunar.

Mesnevide Hüsrev'den başka **Ferhâd'ın amcası, Abhaziya hükümdarı** gibi başka şahsiyetlere de tesadüf ederiz. Burada **Ferhâd'ın babası** ve **İran şahı Hürmüz** hakkında da söz edilir. Bu şahırların tamamından Arif, olumlu insanlar olarak söz eder.

Eserde Ferhâd'ın babasının şan ve şöretinden, onun adaletinden genişçe söz edilir. O devirde İran şahı Hürmüz de sanatı yücelten, ilim ve bilgiye yüksek derecede önem veren, olumlu, adil bir hükümdar olarak tasvir edilir.

Eserde verilen padişah portreleri içinde **Abhazya çarı** dikkati özellikle çeker. Arif, Ferhâd'ın babasını ve Hürmüz'ü övgüyle anlattığı gibi, onu da överek anlatır. Abhazya çarı eserin ilk bölümünün başında görünür. Ancak bu portreye öncekilere kıyasla daha çok yer verilir, onun adaleti ve ülkeyi iyi idare etme becerisi hakkında daha geniş konuşulur. O, sanatı iyi anlayan, sanatkâra, emek insanına büyük saygı gösteren bir insan olarak betimlenir. Bunu biz her şeyden önce onun Abhazya'da usta sanatçılarla olan ilişkilerinden görürüz. Hiçbir özel önceliği olmayan bu sanatkârı şahsi olarak himaye eder, ona olan saygısını her zaman gösterir. Bu açıdan o da olumlu, adil hükümdar, akıllı yöneticiler olarak seçkinleşir. Abhazya hükümdarı Şapur ve Ferhâd'ı da hatırında bir sanatçı gibi saklar.

O, aynı zamanda sağlıklı düşüncesi, aklı, tedbiri ile de seçilir. Poemada o, dost canlısı, samimi, içten bir insan olarak dikkat çeker. Bu yönüyle de hem Şapur'un hem de Ferhad'ın öncüsü olarak öne çıkar.

4.2.2.6. Şavur

Nizami poemasında yer alan Şapur portresini Arif de kendi eserinde tasvir etmiştir. Poemada onun adını da Nizami poemasında olduğu gibi vermiş, bu adı halk arasında kullanılan “Şapur” biçiminde kullanmıştır.

Ferhâd'ın en yakın dostu olan Şapur olayların gelişmesinde önemli rol oynayan ana portrelerden biridir. O, Abhazya çarının başçısıdır. Arif onu her şeyden önce meşhur bir sanatkâr olarak tanıtır, sanat ve ilim alanına özel ilgisi olan yetenekli biri olarak gösterir. Özellikle onun sanata olan sevgisi yüzünden vatanından ayrılıp, Çin'e gitmesi, Şavur'un sanatına olan sonsuz sevgisini ifade eder. Şiirde onu her zaman yetenekli bir sanatçı, usta bir ressam olarak görürüz. O, önce Çin'de Ferhâdile, daha sonra Abhazya'da çarın, nihayet İran'a gittiği zaman ise İran şahının ve onun sarayındakilerin kendi alanında en seçkin sanatçı olduğunu ifade eder.

Şavur'un en iyi özelliklerinden biri de onun iyi bir dost, sadık bir sırdaş olmasıdır. O, Çin'de tanış olduğu Ferhâd'a sonuna kadar sadakatle hizmet eder, en zor anlarda bile ondan vazgeçmez.

Şair aynı zamanda bilgili, her işin yerini bilen, güzel konuşmayı başaran, bilgili bir kişidir. O, yalnız kendi zekâsı, bilgisi ve yeteneğiyle hem Abhazya çarının, hem de İran hükümdarlarının sarayında büyük bir mevki kazanmış, sarayın en nüfuzlu adamlarından olmuştur.

Ancak bu yüksek meziyetlerine rağmen, yazar tarafından tamamen olumlu bir şekilde sunulmuş bu karakterin özlü güzel özellikleri de kendine özgüdür. Belirtelim ki, o, kendi güzel meziyetleriyle birlikte yalnızca bir saray hizmetlisi, şahın danışmanlarından biridir. O, birbirine rakip olan Ferhâd ile Hüsrev'in ikisine de sadakatle hizmet eder. Gerçektir, onun Ferhâd'a özel dostluğu açıkça görülür. Ancak onun Ferhâd'a olan sevgisi, hatta gurur duyduğu Hüsrev'e bile aynı ölçüde hizmet etmesini engellemez.

Yazarın tarif ettiği akıllı bir adam, sadık dost ve maharetli sanatçı olarak tasvir edilen Şapur bazen öyle bir dereceye ulaşır ki, sanki Şirin'i görmek için o, Şirin'e aşık olmuştur. O, bazen öyle bir şekilde kız kıyafetine girer, hatta bazı araştırmacılar Şapur'un, özellikle Hüsrev ile Şirin arasında aracılık ettiği sahnelerde Şirin'e duyduğu aşkı onu Ferhad gibi âşık olanlar arasında gösterir.

Şapur'un bu nitelikleri onun saray adamı olarak sunulmasıyla ilgilidir. Bu karakter Ferhad'ın dostu olmakla birlikte, bir saray adamı olarak da tasvir edildiği için Arif, Şapur'u saray görevlilerine özgü bu niteliklerden ayrı tutmamıştır.

4.2.2.7. Mehin Banu

Mehin Banu Arif'in eserinde Abhazya çarının karısı, daha sonra ise Abhazya hükümdarı olarak tasvir edilir. Arif bu portreye de geniş yer vermiyor. Ancak şair, şiirin bazı yerlerinde onunla ilgili kendi görüşünü ifade etmiştir. Şaire göre, Mehin Banu hükümdarlardan miras kalmış kudretiyle, kendi yüksekliğiyle gökyüzü gibi yükselmişti. İnsanlar arasında bilgisiyle saygınlık kazanmıştı, yüksek konumuyla insanların üstünde olduğu için insanlar arasında saygıdeğer biri olmuştu.

Mehin Banu bu özellikleriyle Nizami eserindeki aynı adlı karaktere benzetilir. Ancak Arif, daha yüksek bir ilişkiyi sonuna kadar sürdürmüştür. Arif, Şirin hakkında konuşurken onu büyük biri gibi tasvir eder, karakterli kadına göre talihin eski Gürcü gibi davrandığını belirtir.

Arif'in Mehni Banu'ya olumlu yaklaşımı sonradan da devam eder. Bilinir ki, o da eserde tasvir edilen diğer kadın karakterler gibi önemlidir. Elbette, Nizami'nin aynı

adlı karakteriyle benzer özellikler taşıdığı gibi, bu şiir karakterinin de Şirin hakkında yazılanlarla doğrudan ilgisi olduğu görülüyor. Ayrıca Arif'in bu karakteri saray hanımlarına özgü ahlaki değerlere sahip bir örnek kadın olarak yücelttiği de görülmektedir.

4.2.2.8. Bozorg Ümmid

Şiirde tasvir edilen saray adamlarından biri de Bozorg Ümmid'dir. O, akıllı bir vezir, tedbirli bir danışman olarak tasvir edilir. Buhranlı durumlarda çıkış yolu bulan, bilge meselelerde hükümdara yardım etmeye çalışan, akıllı devlet adamı kimliğini dikkati çeker.

Arif Nizami'den farklı olarak bu surette dünyanın sırlarına vakıf bir alim gibi görünmemektedir. Arif, eserinde dünyanın sırlarını açıklamak gibi bir amaç gütmeyeceği için, eseri bir filozof düşüncesi taşımamaktadır. Bu nedenle de büyük üstad Bozorg Ümmid'nin Nizami eserinde tamamen gösterdiği bu özellik "Fərhadnâme"de görülmez.

O, sağduyulu, tecrübeli, hüner ve sanat adamına değer veren, akıllı bir danışmandır. Bunu onun Hüsrev'e verdiği öğütlerde de açıkça görüyoruz. Şiirlerinde Ferhad'ın güzelliğini anlatırken bile, Hüsrev'in sözlerini bilgece ve sessizce işler.

Bozorg Ümmid'nin nasihatlarında onun güzel görünüşü de açıkça övülür. Ancak buna rağmen zahmete ve sanata saygı göstermek, sanat adamına yüksek değer vermek gibi özelliklerinden dolayı bu karakter diğer saray adamlarından farklılık göstermektedir.

4.2.2.9. Ferhâd'ın Amcası

Bu karakter, şiirde tamamen olumsuz bir planda tasvir edilir. Şair, daha Ferhâd'ın babasından söz ederken onun sahte bir kardeşi olduğunu belirtir. Padişahın sarı, dinsiz bir kardeşi olduğundan bahs edilir. Şair onu kötü huyu ve kötü karakteriyle şeytana benzetir. Şaire göre bu kötü kişi, Firdevsi'nin "Şehname"sindeki Efrasiyab gibi kötülükleri kendi içerisinde barındırmasıyla da meşhur olmuştur. Arif, onu padişaha sadık olmayan bir adam olarak tasvir eder ve onun tahta çıkmasından söz ederken eski dünyanın yenilerek değiştiğini ve bir süre boyunca kötü dünyanın yeni bir çehre kazandığını ifade eder.

Ferhâd'ın amcası tek yönlü bir şekilde tasvir edilmiş, yani sadece kötü yönleri gösterilmiştir, tıpkı bir insanın tamamen kötü özelliklerle anlatılması gibi. Aynı zamanda şair, Ferhad'ın annesini de nefretle tasvir eder. Ancak bunlar şiirde fazla detaylandırılmaz. Ferhad'ın amcası ise tamamen olumsuz bir planda verilmiş başlıca karakterlerden biri olarak seçilir.

Bundan başka, şiirde **Meryem, Ferhâd'ın eniştesi ve kız kardeşi** gibi yan karakterler de vardır.

Görüldüğü gibi, "Ferhâdnâme"de tasvir edilen bütün karakterler kendi gerçekliği ve yaşanmışlığı ile öne çıkar. Şair, sanat anlayışı gereği herhangi bir karakteri tamamen olumlu veya tamamen olumsuz bir planda vermemekte, her yönüyle tasvir etmekte, karakterleri kendi yaşam mücadelelerinden çıkararak oluşturmakta, dönemin ve ortamın etkisini ayrı ayrı göstermeye çalışmaktadır. Bu nedenle, şiirdeki karakterler idealizme uzak, iyi ve kötü özellikleri bir arada taşıyan, yaşayan insanlar gibi canlı bir şekilde tasvir edilmiştir.

4.2.2.10. Ferhâd'ın kız kardeşinin eşi

O da eserde şah adlandırılmaktadır. O yiğit, akrabalarını seven, akıllı bir devlet başçısıdır. Ferhâd için elinden gelen her şeyi yaptığını görmekteyiz. Hatta Ferhâd ona babasının ölümü ve amcasının yaptıklarını, bundan sonrası için de kendisinin yapacaklarını anlatan bir mektup gönderdiği zaman hiç düşünmeden Ferhâd'ın ondan yapmasını istediği her şeyi yaparak onun yolunu beklemeye başlıyor.

4.2.2.11. Müqbil

Eserdeki ilginç karakterlerden biri de Müqbildir. O Ferhatın hizmetçisidir. Türk olan Müqbil sade halktan birine has olan sadakati ile dikkat çekmektedir. Zor zamanlarında Ferhâd'ı yalnız bırakmayan Müqbil hatta onun için kendi yurdundan bile gitmek durumunda kalıyor. Gerekğinde Ferhâd için elçi vazifesini bile yapıyor, Ferhâd'ın babası öldüğünde her kes ondan yüz çeviriyor ve Arif Erdebili bu yüz çeviren insanlar içerisinde de özellikle saraydakileri göstermektedir. Burada da Arif Erdebili yine saray mühitinin güvenilecek bir yer olmadığını göstermiştir ve yine buna karşın olarak halkın içinden biri olan Müqbil karakterini yaratmıştır. Bu Gülistan ve Şirin karakterlerin ve onların karşılaştırılmasında görmüş olduğumuz bir durumdur. Yazar burada da kendi realist üslubunu korumayı tercih etmiştir. Gülistana olan sevgi ve saygısını gösterdiği gibi Müqbile de saygı duyduğunu görmekteyiz. Eserde bir

yerde de Müqbil'in de evlenmesini ve mutlu olmasını epizodik bir şekilde işlemiştir. Burada da halk içerisindeki dürüst insanların mutlu olmayı hakk ettiğini ifade etmeye çalışmıştır.

Dil içi çeviri

Oğlunu. kızını verdi Müqbilə.

Oğlunu, kızını teslim etti Müqbil'e,

Müqbilə tapşırırdı onları belə.

Müqbil'e onları böyle emanet etti.

Tanrı Müqbilə də bir övlad verdi.

Tanrı da Müqbil'e bir evlat verdi,

Qürbətdə könlünə şadlıq gətirdi.

Gurbet elde gönlüne sevinç getirdi.

(Yusuflu, 2007: 174)

Dil içi çeviri

Oğlunu. kızını verdi Müqbilə.

Oğlunu, kızını teslim etti Müqbil'e,

Müqbilə tapşırırdı onları belə.

Mehin Banu-Kadın karakterleri içerisinde Gülistan ve Şirinden sonra Mehin Banu en önemli yere sahiptir. Kadın karakterleri içerisinde **Meryem, Gülistan'ın annesi, Ferhad'ın annesi, Rum gencin annesi** gibi karakterler dikkati çekmektedir. Bütün bu karakterler yeterince doğal, canlı ve kendilerine özgü çizgilerle işlenmiştir. Onların karakteristik özelliklerini Meryemin kıskançlığı, Hüsrevin yanından geçerek gitmesi, Gülistanın annesinin kızı ve Şavura karşı olan davranış şekli, Rumlu gencin annesinin oğlu için diyar diyar gezerek onun kabrini araması, bulması, yas tutması ve intikamını büyük bir incelikle işlenmiş olaylarda görmekteyiz. Özellikle Ferhâd'ın annesini Arif Erdebili küçük bir giriş epizodunda maharetli yaratabilmiştir. Kocasını seven bir kadının ihanetini, kocasından sonra zalim, acımasız, insanı özelliklerden uzak biri olan eşinin kardeşinin koynunda nazlanmasını nefretle, ikrahla kaleme almıştır. Kocasının ölümünden hemen sonra onunla işret meclisi kurup, sevinmesini, eğlenmesini Arif Erdebili eleştirmektedir. Aslında bununla da yine saray ahlakını beğenmediğini belirtmektedir.

Arif Erdebili Nizami edebi mektebinin devamçılarından biri olsa da onun yaratıcılığına eleştirel yaklaşmıştır. Bazı akademisyenler onun bu yaklaşımını Nizami

Gencevi yaratıcılığına karşı duyduğu kıskançlık duygusu ile alakalandırmıştır. Azerbaycanlı akademisyen Halil Yusufu bunu şu şekilde ifade etmektedir:

Arif Nizami ədəbi məktəbinin davamçılarından biri olsa da, onun yaradıcılığına tənqidi yanaşmış, Nizami'ni Yaxın və Orta Şərqi ən böyük şairi kimi həzm edə bilməmişdir. Hələ Nizami özü oğluna nəsihətində qeyd etmişdi ki,

“Şeirdən ucalıq umma dünyada çünki
Nizam ilə qurtardı o da.” (Erdebili, 2007: 23)

Arif Nizami edebi mektebini devam ettirenlerden biri olsa da onun yaradıcılığına eleştirel yaklaşmış, Nizamiyi Yakın ve Orta Doğunun en büyük şairi gibi hazm edebilmemiştir. Nizami kendi oğluna nasihatinde kendisi de bu şekilde söylemektedir:

“Şiirden yüksek bir şey bekleme dünyada
Çünkü Nizami ile bitti o da.”

4.2.3. Mekan

Arif Erdebili'nin 14. yüzyılda kaleme aldığı “Ferhâdnâme” mesnevisi, yalnızca aşk ve sanat temalarını işleyen bir eser değil; aynı zamanda coğrafi ve mimari mekânlara verdiği önemle dikkat çeken çok yönlü bir metindir. Arif, klasik mesnevi anlayışını sürdüren bir şair olarak, anlatısının geçtiği yerleri hem fiziksel hem de sembolik anlamda işler. Bu mekânlar sadece birer sahne değil, aynı zamanda karakterlerin ruh hâllerini, sosyal kökenlerini ve toplumsal hiyerarşiyi de yansıtan unsurlar hâline gelir. “Ferhâdnâme” deki mekânlar üç temel işleve sahiptir:

1. Olayların geçtiği fiziksel çevreyi belirlemek
2. Karakterlerin köken ve kimliğini yansıtmak
3. Toplumsal eleştiri ve kültürel sembolizm üretmek

Bu bakımdan mekân, yalnızca dekor değil, anlatının içeriğini ve ruhunu şekillendiren temel bir yapı unsurudur.

4.2.3.1. Şamahı

Anlatının Kalbi ve Gülistan'ın Yurdu Şamahı şehri, eserde en çok vurgulanan mekânlardan biridir. Gülistan'ın doğduğu ve yaşadığı yer olan Şamahı, doğallığın, zarafetin ve halk kültürünün temsilcisidir. Arif Erdebili, Şamahı'dan hem coğrafi bir kent olarak hem de bir ruh hâli ve toplumsal ortam olarak bahseder. Şamahı'daki

Gülistan Kalesi, Ferhat'ın aşkının inşa edileceği hayalî yapının metaforu gibidir. Aynı zamanda Arif, Şamahı'yı Ferhâd'ın soyundan gelen sanatkârların yaşadığı, taş ustalarının çoğaldığı, hünerin merkezi olan bir mekân şeklinde işler. Bu şehirde geçen olaylar, halk arasında doğan ve halkla büyüyen bir aşkın simgesidir.

4.2.3.2. Bakü

Sanatın ve Mimarlığın Vücut Bulduğu Yer Arif Erdebili, Bakü'ye özel bir yer ayırır. Özellikle Bakü'deki mezarlık ve mavi kubbe, Ferhat'ın sanatıyla ilişkilendirilir. Buradaki yapılar, Ferhâd'ın veya soyunun bıraktığı izler olarak tanıtılır. Bakü Kulesi ve Nuşehr Kalesi, denizin içinde veya üstünde kurulmuş etkileyici yapılar olarak tarif edilir. Bakü Mezarlığı'ndaki kubbe, güneş vurduğunda işlemeli bir dağ gibi görünür; burada kullanılan taşların güzelliği, mimarının ulaştığı sanatsal zirveyi yansıtır. Bakü'nün anlatıda yer alması, mimarlık ve taş işçiliğinin sembolü olarak

Ferhâd'ın hünerinin mekâna yansımasıdır. Aynı zamanda Arif Erdebili'nin gözlemlerine dayalı bir gerçeklik duygusu oluşturur.

4.2.3.3. Ruindej

Karşılaştırmalı Güzellik Ruindej Kalesi, Şamahı'daki Ahsitan Kalesi ile kıyaslanır. Anlatıda şöyle bir ifade yer alır: “Onun yanında Ruindej bile alçak kalır.” Bu kıyas, Şamahı'nın ve özellikle Gülistan'ın yaşadığı kalenin ne kadar güzel ve üstün olduğunu vurgulamak için yapılır. Bu kıyas, aynı zamanda coğrafi mekânlar üzerinden duygu durumunu betimleyen klasik edebiyat yöntemlerinden biridir. Daha önce güzellik abidesi olan bir yer, yeni bir aşkın mekanı karşısında sönük kalır.

4.2.3.4. Tebriz

Saray ve Şöhretin Temsilcisi Eserin birinci kısmı Tebriz hükümdarı Şeyh Üveys'e ithaf edilmiştir. Tebriz, doğrudan anlatı mekânı olarak işlenmemekle birlikte, saray kültürüyle, siyasî otoriteyle ve şiirin resmi takdiriyle özdeşleşir. Arif'in bu mekâna atıfta bulunması, hem siyasi bir göndermeyi hem de şiirinin meşruiyetini vurgular.

4.2.3.5. Çin

Sanatın Doğduğu Uzak Coğrafyalar Eserdeki karakterlerden Şavur'un Çin'e gitmesi, sembolik bir anlatıdır. Şavur'un Çin'e gidişi, bazı yanlış yorumlarda “Mani'den ders almak” şeklinde geçse de, aslen nakkaşlık ve sanat öğrenimi için bu

seyahat gerçekleştirilmiştir. Çin burada: Bilgelik ve sanatsal ilhamın kaynağı, Doğu medeniyetlerinin derinliğini yansıtan uzak, gizemli bir yer olarak kurgulanır. Şavur'un dönüşüyle birlikte, sanatın gücü Ferhat'ın aşkını şekillendirecek önemli bir araca dönüşür.

4.2.3.6. Abhazya

Esrin birinci kısmında gerçekleşen olaylar genellikle Abhazya topraklarında yaşanır. Ferhâd bu topraklarda Gülistan'a aşık olur ve onunla evlenir. Bu topraklarda ilk defa Şirin ile karşılaşır.

4.2.3.7. Saray ve Taş Ocağı

Zıtlıklar Üzerine Kurulu Mekânlar Saray, eserde daha çok Hüsrev'in, Şirin'in ya da Şahların yaşadığı mekânlar olarak temsil edilir. Bu mekânlar ihtişamlı, gösterişli ama bir o kadar da bencilce arzuların, siyasi hırsların ve trajik kararların merkezidir. Taş ocağı veya dağlar, Ferhâd'ın hünerini sergilediği, aşkı uğruna çalıştığı yerlerdir. Doğayla iç içe olan bu mekânlar, emeğin ve içsel arınmanın temsidir. Bu iki mekân arasındaki zıtlık, Arif'in aşkı sadece bedensel ya da siyasi değil, aynı zamanda ahlaki ve felsefi bir mücadele olarak sunduğunun göstergesidir.

4.2.3.8. Çeşme ve Doğal Mekânlar

Aşkın Tezahür Alanları "Ferhâdnâme"de doğal alanlar sıkça tasvir edilir. Özellikle çeşmeler, su başları, çiçekli bahçeler ve ormanlık alanlar. Aşkın doğduğu, büyüdüğü ve şekillendiği alanlar olarak işlenir. Hüsrev'in Şirin'i çeşmede görmesi gibi sahnelerde, doğa estetik bir fondan çok daha fazlasını ifade eder; duygusal dönüşümlerin ve kaderin habercisidir.

4.2.3.9. Edebi Mekân Tasviri ve Gerçeklik

Arif Erdebili, mekânları işlerken yalnızca soyut bir ideal dünyadan söz etmez. Eserde geçen yerlerin büyük bir bölümü, gerçek coğrafi alanlara dayalıdır. Şamahı, Bakü, Tebriz gibi şehirler, döneminin Azerbaycan coğrafyasının önemli merkezleridir. Bu durum, eserin tarihsel ve kültürel değerini artırır. Aynı zamanda Arif'in gezgin bir şair olduğunu ve gördüğü yerleri metne aktardığını gösterir.

4.2.3.10. Sembolik Mekân Anlayışı Dağlar ve yollar

Sembolik Mekân Anlayışı Dağlar ve yollar'ın zahmetini, aşkı için gösterdiği azmi ve yalnızlığını temsil eder. Saraylar: Gösterişin, çıkarların ve duygusal

karmaşanın sembolüdür. Mezarlık ve kubbe: Ölümle gelen kalıcılığın ve sanatın ölümsüzlüğünün sembolüdür.

Bu sembolizm, Arif'in klasik anlatımın ötesine geçerek mekânı karakterleştirdiğini gösterir.

Arif Erdebili'nin “Ferhâdnâme” mesnevisi, mekân kullanımı bakımından oldukça zengin ve çok katmanlı bir yapı sunar. Mekânlar yalnızca fiziksel alanlar değil; karakterlerin psikolojilerini, sosyal konumlarını ve anlatının felsefi boyutlarını destekleyen araçlardır. Şamahı, Bakü, Ruindej, Tebriz, Çin ve Abhazya gibi mekânlar; halkla saray arasındaki farkı, emekle gösteriş arasındaki karşıtlığı ve aşkın değişen formlarını göstermesi bakımından güçlü metaforik anlamlar taşır. Bu yönüyle “Ferhâdnâme”, yalnızca bir aşk hikâyesi değil; mekân üzerinden kurgulanan toplumsal ve sanatsal bir anlatıdır.

4.2.4. Zaman

Zaman Arif Erdebili'nin 14. yüzyılda yazdığı “Ferhâdnâme” mesnevisi, klasik mesnevi geleneğine bağlı kalmakla birlikte anlatı zamanı bakımından oldukça dikkat çekici bir yapı sergiler. Zaman, sadece olayların gelişim sürecini belirleyen bir unsur değil, aynı zamanda karakterlerin psikolojik ve toplumsal dönüşümünü şekillendiren bir anlatım aracıdır. Arif, bu yönüyle dönemin diğer mesnevilerinden ayrılır; zaman kurgusu ve zaman algısı bakımından esere hem tarihî hem de mitsel boyutlar kazandırır.

4.2.4.1. Zamanın Kurmaca İçindeki İşlevi

Eser, kronolojik düzlemde ilerleyen bir kurguya sahiptir. Ancak yalnızca doğrusal bir zaman çizgisiyle yetinilmemiş, yer yer geçmişe dönüşler, karakter anlatımları esnasında kullanılan zaman sıçramaları ve kehanet benzeri ileriye dönük ifadelerle zaman esnek ve çok katmanlı bir hâle getirilmiştir.

Eser iki bölümden oluşur: “Ferhâdve Gülistan” bölümü daha çok romantik geçmişte geçen bir anlatı havası taşır. “Ferhâd ü Şirin” bölümü ise dramatik gelişmelerin yaşandığı ve zamanın ağırlığının hissedildiği bir süreci temsil eder. Her iki bölümde de zaman karakterlerin kaderleriyle ve hikâyedeki dönüşüm süreçleriyle doğrudan ilişkilidir.

4.2.4.2. Tarihî Zaman

Eserin Yazım Süreci Eserin yazım tarihi, bizzat şair tarafından belirtilmiştir. Arif Erdebili, “Ferhâdnâme” nin ilk kısmını 22 Eylül 1369’da, ikinci kısmını ise 22 Kasım 1369’da tamamlamıştır. Bu net tarihler, eserin yazılış süreci hakkında bilgi verirken aynı zamanda Arif’in eserine verdiği önemi ve zamanı belgeleme kaygısını da gösterir. Bu durum, eserin sadece edebî değil aynı zamanda tarihî bir belge niteliği taşıdığını da ortaya koyar.

4.2.4.3. Efsanevi ve Mitolojik Zaman

Eserde geçen olaylar tarihsel gerçeklikten ziyade mitolojik ve efsanevi bir zaman boyutunda ele alınmıştır. Ferhâd, Çin prensi olarak tanıtılır ve devasa kahramanlıklarla övülür. Olaylar sıradan bir zaman akışında değil, idealize edilmiş bir geçmişte gerçekleşmektedir. Bu da Arif’in, zamanı kahramanlıkla iç içe sunarak anlatıya destansı bir nitelik kazandırdığını gösterir.

4.2.4.4. Geçmiş Zamanın Anlatımı

Menkıbevi Kaynaklar Arif Erdebili, anlatının başında bir defterden bahseder. Bu defterde Ferhâd’ın tarihi bir şahsiyet olduğuna, onun soyundan gelenlerin hâlen yaşadığına değinir. Bu anlatım, geçmiş zamanın bir tür “efsanevi belge” ile günümüze aktarıldığını ima eder. Bu tür geçmiş zaman kurgusu okuyucunun hayal gücünü harekete geçirir. Zamanın soyutluğunu somut bir defterle, belgelerle ilişkilendirerek inandırıcılığı artırır. Tarih ile hikâyeyi iç içe geçirir.

4.2.4.5. Eylem Zamanı ve Kahramanın Gelişimi

Zaman, Ferhâd’ın bireysel dönüşümünde de belirleyicidir. Olaylar zaman içinde gelişir, karakterler değişir, ilişkiler dönüşür. Örneğin: Ferhâd önce Gülistan’a aşiktir, zamanla bu aşk kaybolur, Şirin’e yönelir.

Ferhâd’ın aşkı, sanatı, mücadelesi zaman içinde derinleşir ve onu sıradan bir âşık değil, “emekle yücelen bir şahsiyet” haline getirir. Zaman burada bir ölçü birimi değil, karakter gelişiminin aynasıdır.

4.2.4.6. Zamanın Psikolojik İşlevi

Mesnevîde zaman sadece olayların sıralandığı bir düzlem değil; karakterlerin ruh hâllerini yansıtan bir arka plan olarak da kullanılır. Örneğin, Gülistan’ın ölümünden sonra yaşanan zaman dilimi, Ferhâd’ın pişmanlık ve vicdan azabı yaşadığı

dönemdir. Bu zaman dilimi daha yavaş, daha kasvetli ve dramatik anlatılır. Yani anlatıcı, zamanı olayın duygusal yoğunluğuna göre şekillendirir.

4.2.4.7. Eserdeki Zaman Tasvirleri ve Deyimler şu şekildedir

Zaman tasvirleri, eserde sık sık doğa imgeleriyle yapılır:

“Zamanın görmediği bir yığitti”

“Gökyüzünden kolayca yıldız indirirdi”

“Ceylan göbeğinde yatıp doyardı”

Bu tür tasvirler, zamanın sıradan bir ölçü olmadığına, kahramanın zamanı adeta kontrol eden bir figür olduğuna işaret eder. Aynı zamanda destansı bir anlatı ritmi oluşturur.

4.2.4.8. Sosyal ve Tarihsel Zaman Algısı

Arif, zamanın sadece bireysel değil, sosyal bir kategori olduğunu da işler. Örneğin: Hükümdarların, sarayların, sanatkârların anlatıldığı dönemler tarihî arka plana oturtulmuştur. Çin, Şirvan, Şamahı gibi şehirlerin o dönemdeki gelişmişlik düzeyi, sanat anlayışı ve siyasi durumu zaman içinde aktarılır. Bu bağlamda Ferhatname yalnızca aşkın değil, sanatın, toplumun ve kültürün zaman içindeki değişimini de yansıtan bir metindir.

4.2.4.9. Zamanın Değiştirici Gücü ve Dramatik Yansımaları

Zaman, birçok karakterin kaderinde belirleyici bir güçtür: Ferhat zamanla yalnızlaşır. Şirin zamanla arzu nesnesi olmaktan çıkar, trajik bir figüre dönüşür. Gülistan zamanla ideal sevgiliden ölümsüz aşka dönüşen bir anıya evrilir. Bu dramatik geçişlerde zaman, bir anlatım aracı değil, karakterleri yeniden şekillendiren güçlü bir kudret olarak yer alır.

4.2.4.10. Arif Erdebili'nin Zaman Bilinci

Gerçekçilik ve Estetik Uyumu Arif Erdebili'nin zaman kullanımı, Nizami Gencevi gibi seleflerinden farklı olarak daha realist bir çerçevede şekillenir. Nizami'nin efsanevi ve bazen olağanüstü zaman kurgusuna karşılık Arif'in zamanı daha yerli yerinde, olaylarla ve insanla uyumlu bir şekilde akar.

Bu durum Arif'in şu özelliklerini yansıtır:

1. Gerçekçiliğe olan yakınlığı.

2.Zamanı duygusal, kültürel ve psikolojik boyutlarıyla ele alması.

3.Sanat ve hayatın zamana nasıl yayıldığını gösterm

Arif Erdebili'nin “Ferhâdnâme” mesnevisinde zaman, yalnızca olayların sıralandığı bir çizgi değil; aynı zamanda anlatının duygusal, tarihî ve kültürel zeminini oluşturan çok boyutlu bir ögedir. Mitolojik anlatılarla bezeli geçmiş zaman, realist detaylarla örülü şimdiki zaman ve hayal gücünü harekete geçiren zaman dışılık unsurları bu eserde ustalıkla iç içe geçirilmiştir. Bu yönüyle Ferhatname, zamanın estetikle, gerçeklikle ve insan psikolojisiyle harmanlandığı, klasik Türk edebiyatında zaman kavramını derinlemesine işleyen mesnevilerden biridir.

5. SONUÇ

Ferhad ve Şirin konusu bir çok yazar tarafından işlenmiştir. Bu konu “Hüsrev ve Şirin” bağlamında ele alınmıştır. Bununla birlikte bazı sanatkarlar da bu eseri Ferhad ve Şirin aşkı üzerine kurmayı tercih etmişlerdir. Bu yazarlardan biri de Arif Erdebili'dir. Arif Erdebili kendi eserini tamamen orijinal bir şekilde yazmaya çalışarak esrine kendine kadar yazılmış olan aynı isimli eserlerden farkı detaylar eklemiştir. Özellikle eserinde esas kaynak olarak almış olduğu Nizami Gencevi'ye değinmiştir. O, yer yer Nizami Gencevi'yi eleştirse de aslında eserinin esas kaynağının da Nizami Gencevi'nin “Hüsrev ve Şirin”i olduğunu kabul etmektedir. Bununla birlikte Arif Erdebili'nin eserinin özellikle birinci kısmında bahsettiği Ferhad ve Gülistan aşkı bu konuda eser yazmış yazarların hiçbirinin eserinde gözükmemektedir. Bu da zaten onun “Ferhadname” eserini tamamen orijinal kılmaktadır.

Arif, aslında bu eseriyle edebiyat tarihinde çok önemli bir yer tutmaktadır. Güney Azerbaycanlı şair, Arif Erdebili, “Ferhadname” eseriyle Ferhad ve Şirin konusuna yeni, farklı ve tamamen orijinal bir ruh getirmiştir. Getirmiş olduğu bu orijinal ruh daha sonralar birçok başka bu konuya değinmiş olan yazarların eserlerinde de gözükmektedir. Özellikle Alişir Nevae'nin yazmış olduğu “Ferhad ve Şirin” eserinde Arif Erdebili'nin “Ferhadname”sinin ruhu net bir şekilde duyulmaktadır.

Arif Erdebili bu eserini yazarken Firdevs'yi çok çok hatırlamakta ve onun yaratıcılık dühasını sevdiğini vurgulamaktadır. Bununla birlikte yer yer Nizami Gencevi'yle ilgili eleştirel görüşler ileri sürse de onun sanatın büyüklüğünü de kabul etmektedir.

Eserlerini farsça yazan Güney Azerbaycanlı yazar, Arif Erdebili, “Ferhadname” eseri ile Azerbaycan edebiyatı tarihinde önemli yer tutmaktadır.

EXTENDED ABSTRACT

A Study on the Verse Translation of Arif Erdebili's *Ferhadname* by Halil Yusuflu

This study undertakes a comprehensive examination of *Ferhadname*, a *mesnevi* by the South Azerbaijani poet Arif Erdebili, through the lens of its poetic translation by Azerbaijani scholar Halil Yusuflu. The principal objective of the research is to conduct a thorough analysis of the narrative elements of the work, to situate it within the broader context of the classical *mesnevi* tradition, and to identify the distinctive artistic contributions made by its author. Alongside textual analysis, the research also incorporates the limited biographical information obtainable from extant sources regarding Arif Erdebili's life and literary identity.

Although extensive and definitive biographical data on Arif Erdebili are not available, certain conclusions about his literary orientation and artistic sensibilities can be drawn from the text itself and from the evaluations of modern literary scholars. The evidence suggests that Erdebili was deeply conversant with the classical *mesnevi* tradition while simultaneously innovating upon it. His work does not simply replicate the thematic and structural patterns established by his predecessors but offers reinterpretations that reflect both his creative individuality and the literary climate of his time.

The research identifies *Ferhadname* as a work composed in tribute to Nizami Ganjavi, one of the most influential poets of the Persianate literary tradition. Accordingly, the text has been analyzed in a comparative framework alongside Nizami's *Khosrow and Shirin* and Ali Shir Nava'i's *Farhad and Shirin*. These comparisons reveal that Arif Erdebili neither confines himself to imitating earlier works nor dismisses the tradition entirely; rather, he engages with it critically, preserving certain formal and thematic conventions while modifying or subverting others.

A particularly noteworthy innovation appears in the first section of the work: the romantic relationship between Farhad and Gulistan. This subplot does not exist in earlier versions of the Farhad and Shirin narrative cycle and represents a significant thematic expansion. By introducing Gulistan, Erdebili not only diversifies the cast of characters but also enhances the emotional and dramatic complexity of the plot. Gulistan is constructed as a figure of symbolic and emotional significance, contributing to the thematic richness of the narrative and providing a counterbalance to the more familiar Shirin-centered storyline.

The characters of Farhad, Shirin, and Khosrow are also reimagined. While they draw upon established archetypes from Nizami and Nava'i, they are recast with deeper psychological profiles and more pronounced emotional conflicts. Farhad, for instance, is not merely the heroic lover but also a figure marked by vulnerability, self-reflection, and internal struggle. Shirin is portrayed with a greater range of agency and emotional depth than in certain earlier versions, and Khosrow's characterization departs from the conventional royal archetype to reveal more human dimensions. This reconfiguration of characters underscores Erdebili's interest in the internal dynamics of human relationships rather than purely external, courtly ideals.

In terms of narrative technique, *Ferhadname* employs an array of devices that enhance reader engagement. Rich descriptive passages create vivid settings, while

dialogue and interior monologue serve to develop character psychology. The deployment of emotionally resonant imagery—particularly in scenes of longing, separation, and confrontation—intensifies the dramatic effect. Erdebili's style demonstrates a preference for narrative immediacy and emotional intimacy over the more didactic, moralizing tendencies often observed in earlier *mesnevis*.

Structurally, *Ferhadname* maintains certain hallmarks of the *mesnevi* form, such as its rhyming couplets and episodic organization, yet it also experiments with pacing and plot construction. Transitions between episodes are often more fluid, and secondary characters are given more narrative space, which in turn broadens the thematic scope of the work. In this way, Erdebili's approach reflects a balance between fidelity to form and a willingness to adapt it for new purposes.

From a comparative standpoint, *Ferhadname* distinguishes itself from its predecessors not merely by introducing new characters or subplots but by reframing the thematic priorities of the story. In Nizami and Nava'i, the love story often intersects with concerns of kingship, moral governance, and political order. Erdebili, by contrast, shifts the emphasis toward individual emotional experiences, personal moral dilemmas, and the complexities of intimate relationships. This thematic reorientation transforms the work into not only a love story but also a nuanced exploration of human nature and interpersonal ethics.

The language of *Ferhadname* is also worthy of attention. While firmly rooted in the Persianate literary idiom of its time, the text incorporates expressive diction, metaphoric richness, and occasional colloquial turns that serve to humanize its characters and make the emotional stakes more immediate to the audience. Erdebili's poetic choices reveal his ability to navigate between the elevated, ornamental style expected of courtly poetry and the more accessible registers that bring his characters to life. His vocabulary often oscillates between the refined and the familiar, an alternation that mirrors the narrative's interplay between grandeur and intimacy.

The study further explores how Erdebili engages with earlier sources—not simply as a passive inheritor but as an active interpreter and transformer of tradition. His borrowing from Nizami and Nava'i is selective, purposeful, and often adapted to serve his unique narrative aims. In some cases, he preserves the general contour of a familiar episode but alters its resolution; in others, he omits canonical scenes altogether, replacing them with original material that better aligns with his thematic focus. For instance, the insertion of reflective, almost philosophical soliloquies into moments of dramatic tension departs from the more action-driven storytelling of earlier models, signaling a shift toward psychological realism.

Thematically, *Ferhadname* can also be read as a meditation on the interplay between fate and personal agency. While many classical *mesnevis* present love as an almost predestined force, Erdebili imbues his characters with decision-making power and moral accountability. This is particularly evident in Farhad's evolving relationship with both Gulistan and Shirin, where emotional loyalty, ethical responsibility, and self-sacrifice intersect in complex ways. Such treatment not only enriches the plot but also situates the work within broader philosophical and ethical discourses of its time.

Ultimately, *Ferhadname* emerges as both a continuation and a reimagining of the classical love *mesnevi*. It upholds the tradition's structural and poetic frameworks while opening new thematic avenues, especially in its attention to emotional nuance, character complexity, and the moral ambiguities of love and desire. This dual

orientation—toward preservation and innovation—underscores the significance of the work in the literary history of the region.

In conclusion, Arif Erdebili's *Ferhadname* offers more than a retelling of a well-known love story. It constitutes a deliberate artistic intervention into a centuries-old narrative tradition, demonstrating how inherited forms can be revitalized through creative reinterpretation. By drawing from earlier sources while reshaping them according to his own artistic vision, Erdebili contributes an original voice to the *mesnevi* tradition and to the broader canon of Azerbaijani and Persianate literature. This study thus not only sheds light on a relatively understudied work but also affirms the enduring capacity of classical forms to accommodate innovation and individual expression. The findings suggest that *Ferhadname* holds a distinct position in the continuum of literary production in the Persianate world, serving as a testament to the adaptability of traditional narrative frameworks in the hands of a skilled and imaginative poet.

KAYNAKÇA

- Alî Şîr Nevâyî(2004) *Seçilmiş eserleri*, Bakü: Önder yayınları.
- Alibeyzade Elmeddin(2009) *Azerbaycan Edebiyatı tarihi(en kadim dönemler)*, Bakü: Karabağ yayınları.
- Araslı Nüşabe Hamit kızı(1979) *Arif Erdebili ve onun Ferhatname mesnevisi*, Bakü: İlm yayınları.
- Asatova Şamama(2019) *Nizami geleneklerini kendine özgü şekilde devam ettiren sanatkar-Arif Erdebili*, Bakü: Azertaç.
- Azerbaycan Edebiyatı tarihi, Altı ciltde, birinci cilt(şifahi halk edebiyatı), Bakü: İlm yayınları,2004,760 sayfa.
- Bayramoğlu Alhan(2013) *Muhteser Azerbaycan edebiyatı tarihi oçerki(kadim dönemden 1930. yıllaradek)*,Bakü:İlm ve Eğitim yayınları.
- Dilçin, Cem (1983), *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.
- Güney Azerbaycan(bibliografik gösterici), Bakü: 2015, 208 sayfa.
- Hebibbeyli İsa, İbrahimov Senan(2018), *Orta Asırlar Vahit Şark edebi prosesi*, Bakü: Leman yayınları.
- Kartal, Ahmet (2014), *Doğu'nun Uzun Hikâyesi*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları
- Köçerili Feridun bey(2005), *Azerbaycan edebiyatı, birinci cilt*, Bakü: Avrasya yayınları.
- Mentaş Seda(2017) *Hüsrev ü Şirin mesnevisinin metinlerarası kuramına göre incelenmesi, Journal of Turkic Language and Literature Surveys*, 2(2), s. 77-99.
- Nizami, Gencevi (1981) *Hamse, Mesnevilerden parçalar*, Bakü: Gençlik yayınları.
- Nizami, Gencevi (2004), *Eserleri*, Bakü: Lider yayınları.
- Nizami, Gencevi(2005)*Hüsrev ve Şirin*, Bakü:ADPU matbaası.
- Resulzade Muhammed Emin(2011), *Azerbaycan şairi Nizami*, Bakü: Teknur yayınları.
- Seferli Aliyar, Yusufllu Halil(2008) *Azerbaycan Edebiyatı tarihi(kadim ve orta asırlar tarihi)*, Bakü: Ozan yayınları.
- Şükürova Esmira(2011-12), *Güney Azerbaycan edebiyatında manzum hikaye türünün gelişme özellikleri, Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, Temmuz-Aralık(Azerbaycan özel sayısı), s. 57-66.
- Uygun Rasime(1957) *Alişir Nevainin Ferhad ü Şirini, Evgeni Eduardovich Bertelsin ön sözü*.
- Ünver, İsmail (1986), *Mesnevi, Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*, s. 430-563.
- Vurgun Samet(2005) *Seçilmiş eserleri, beş ciltte, dördüncü cilt*, Bakü: Doğu-Batı yayınları.
- Yusufllu, Halil(2007)*Arif Erdebili, Ferhadname*, Bakü: Poligrafiya şirketi yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : MALİKOVA, Naringül
ORCID : 0009-0006-6027-5892

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Yüksek lisans	Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Devam ediyor

Yabancı dili

İngilizce

